Kovács Mónika (szerk.)

TÁRSADALMI NEMEK

Elméleti megközelítések és kutatási eredmények

Budapest • 2017

ISBN 978-963-284-835-8

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar dékánja
Projektvezető: Sándor Júlia
Felelős szerkesztő: Gaborják Ádám
Tördelés: Manzana Bt.
A borítót tervezte: Csele Kmotrik Ildikó
Nyomdai munkák: Multiszolg Bt.

Tartalomjegyzék

Bevezető

A nők jogainak, szerepeinek és státusának változása a 20. század egyik legfeltűnőbb társadalmi jelensége. Bár a nők helyzete az elmúlt száz évben globálisan és lokálisan óriási változáson ment keresztül, a nemi alapú társadalmi egyenlőtlenség nem tűnt el és az élet minden területén korlátozza nem csak a nők, de a férfiak önmegvalósítási lehetőségeit is. A társadalmi nemek tudománya a nemek helyzetének változásával párhuzamosan alakult ki azzal a céllal, hogy nyomon kövesse ezt a folyamatot és feltárja haladásának vagy éppen elakadásának okait.

2016 májusában az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya interdiszciplináris konferenciát rendezett a társadalmi nemek kutatásának eredményeiről, ezzel mintegy „egyenjogúsítva", a többi tudományos témával egyenrangúnak elismerve ezt a kutatási területet a hazai tudomány egyik legfontosabb intézményében. Kötetünk gerincét az itt elhangzott előadások adják, de bekerültek olyan tanulmányok is, amelyek idő hiányában nem fértek bele az egynapos konferencia programjába.

A kötet bevezető részébe olyan általánosabb témájú cikkek kerültek, mint a biológiai nemi különbségek kutatása, a nemekkel kapcsolatos előítéletek, a pszichoanalitikus nőiségkép és ennek kritikája, valamint a nemek szerepe a szervezeti életben. A következő részben a társadalmi nem hazai kutatási eredményeiből válogattunk olyan területekről, mint a részmunkaidős foglalkoztatás nemileg specifikus dilemmái, a gyerekkönyvekben szereplő nemi sztereotípiák, nemi különbségek egyetemisták gondolkodásában és attitűdjeiben, nemi erőszak mítoszok elfogadása, és a „token" helyzet hatása a nemi hierarchia igazságosságának észlelésére. Végül a könyv záró tanulmányai a nemi identitás, a nemi egyenlőségre törekvő aktivizmus és a feminista identitások, valamint az ún. „antigender" diskurzus jelenségeit vizsgálják. Az utolsó tanulmány pedig a társadalmi nem és a szélsőjobbos pártpreferencia összefüggésével foglalkozik.

Könyvünk megjelentetését az ELTE Pszichológiai és Pedagógiai Karának támogatása tette lehetővé, ami jelzi azt a törekvést, hogy a társadalmi nem kutatásának elméleti megközelítései és a hazai kutatások eredményei minél szélesebb körhöz eljussanak, alakítsák a jövő társadalomtudósainak és tanárainak gondolkodását, és így hozzájáruljanak a nemi előítéletek és sztereotípiák csökkenéséhez és a nemi esélyegyenlőséghez.

Kovács Mónika

Pléh Csaba – Boross Ottilia
CEU – KÖZÉP-EURÓPAI EGYETEM • PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

A nemek hatása a megismerési folyamatokban[1]

Talán kissé provokálni fogjuk a téma kutatóit, akiknek jó része elkötelezetten hangsúlyozza, hogy több szempontot figyelembe véve is, csupán igen kicsiny különbségek vannak a nemek között. Azt próbáljuk ugyanis megmutatni, hogy esetenként vannak jelentős és értelmezhető eltérések a nemek között a megismerési folyamatokban. Ezek a különbségek nemcsak a társadalmi nem kutatói, de a kognitív pszichológusok világában is számos vita keretében kerülnek általában elemzésre. Az egyik ilyen vita természetszerűleg arról folyik, hogy vannak-e egyáltalán különbségek. A kognitív táboron belül is számosan próbálják az eltéréseket műterméknek tekinteni, melyeket a klasszikus sztereotípiák tartanak fent. A kísérletező kutató viszont szeretné azt látni, miben valósak az eltérések. Eközben a kísérletező, még ha eltéréseket talál is, nem feledkezik el a hatásméret kérdéséről. A hatásméret nagyon fontos kérdés, hisz ma már – s ez nem csak a nemek hatásával, de minden társadalmilag érzékeny kérdéssel kapcsolatban felmerül és azután a kísérleti pszichológia egészében központi témává vált – a statisztikai modelljeinkben nem pusztán a különbség tényét állapítjuk meg, hanem a hatásméretet is szeretnénk elemezni. S bizonyos kognitív nemi eltérésekről az derülhet ki, hogy kisebbek, mint a testi eltérések. További vitatéma a kulturális hatások jelentősége. A konstrukcionisták hajlanak arra, hogy a jelenségszintű eltéréseket az eltérő iskolázottságnak tulajdonítsák. A kísérletező számára is éppen ezért fontos annak tisztázása, hogy vajon az iskoláztatásnak vagy a kulturális különbségeknek milyen hatása van a feltételezett kognitív különbségekre. Hangsúlyosan fontos a nemek között is érvényesülő vizsgálati kontextus hatása. A női-férfi különbségekben is nagy szerepe van annak, hogy milyen interakciós helyzetben vizsgáljuk ezeket.

A terület egyik kiemelkedő alakítója, Doreen Kimura (1933–2013) 25 éven keresztül foglalkozott átfogóan nők és férfiak kognitív folyamatokban meglévő különbségeivel. Az *1. táblázat*ban kiindulásként bemutatjuk, hogy mi mindent hangsúlyoz ezzel kapcsolatban.

1 Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának *Társadalmi nem: elméleti megközelítések, kutatási eredmények* című közgyűlési tudományos ülésén (2016. május 24. MTA Székháza, Budapest) elhangzott előadás alapján. A jelen változat kettőnk készülő könyvének egy fejezetén alapul.

1. táblázat. Doreen Kimura (2003) összképe a nemi kognitív eltérésekről

Nők jobbak	Férfiak jobbak
Támpont-emlékezet	Útvonal
Észlelési sebesség	Vonalirány
Verbális fluencia	Téri vizualizáció
Szavakra emlékezés	Mentális forgatás
Számolás	Matematikai következtetés
Személyre irányuló mozgás: ujjak	Testen kívüli mozgás: célba dobás

ÉRZÉKELÉSI ÉS ÉSZLELÉSI ELTÉRÉSEK

Az *elemi szenzoros* mozzanatokat illetően sok kutatás mutat arra, hogy bizonyos szenzoros vonásokban a nők érzékenyebbek. Ízlelésben és szaglásban, mint Kimura (2003) összefoglalja, női fölény mutatható ki. A látás egyszerű dimenzióinak terén Burg (1968) 17 000 embert vizsgáló adatai szerint a nők látótere enyhén nagyobb, mint a férfiaké. Ugyanebben a vizsgálatsorozatban Burg (1966) azt is kimutatta, hogy a férfiak látásélessége nagyobb, mind álló, mind mozgó célpontokra. A kritikus fúziós frekvencia a látás idői felbontóképességének fontos mutatója. Villogó fénnyel kísérletezve a pszichológusok azt találják, hogy a 15–25 Hz-es frekvenciánál a villogó fény összeolvad. A férfiaknál ez az összeolvadás nehezebben történik Ginsburg, Jurenovski és Jamieson (1982) eredményei szerint, s a nőknél előbb következik be.

A hallást illetően a nők küszöbei általában alacsonyabbak (Kimura 2003), s Morrell és mtsai (1996) eredményei szerint a hallásromlás esélye férfiaknál drámaian növekszik az életkorral, nőknél ez kiegyensúlyozottabb.

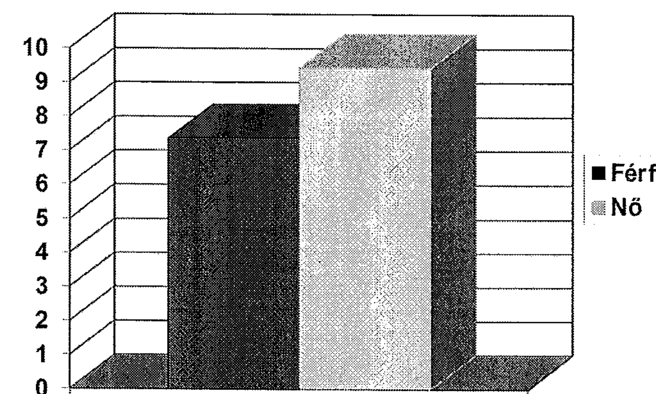
A nők nagyobb színérzékenysége klasszikus sztereotípia. Bimler és mtsai (2004) megpróbálták a férfi- és női érzékenységet összehasonlítani egy többdimenziós csoportosítási eljárással. Kiderült, hogy az egyik dimenzió a színek minőségére érzékeny, a másik a színek élénkségére. A szín minőségére inkább a nők, az élénkségre inkább a férfiak érzékenyek.

A nagyobb női színérzékenységre s stabilabb színrendszerre van evolúciós értelmezés és magyarázat is, amely szerint a nőknél a gyűjtögető életmód és az arckifejezés iránti érdeklődésük révén mindig sokkal pontosabb volt a háromkomponensű színrendszer kihasználása. Az arcokban ugyanis a szín az egészségre utal, de még inkább utalást tartalmaz a zavarba jövésre, a pirulásra.

Vannak eltérések a színpreferenciában is, melyek talán kultúrák között is igazak, legalábbis London, Hongkong és Kína középső részének összehasonlítása szerint. Hurlbert és Ling (2006) eredményei szerint a nők a piros-lilás színekre érzékenyebbek, míg a férfiak a zöld-kék felé hajlanak. Kínaiaknál viszont sokkal kiegyenlítettebb a színpreferencia. Úgy tűnik tehát, hogy a színpreferencia feltehetően biológiai alapú, egyetemes, és erre építő felfokozó kulturális rendszerek léteznek.

Mi a helyzet a *fájdalom* esetében? A nemek közötti kognitív különbségek kutatása sokszor nagymamai bölcsességekből és sztereotípiákból indul. Kíváncsiak vagyunk arra, hogy vajon a sztereotípiák tényleg csupán sztereotípiák-e a szó társadalomtudományi értelmében, avagy valódi különbségeket találunk. A fájdalommal kapcsolatban a legtöbb kutatás azt mutatja ki, hogy a nagymamának igenis igaza volt: a nők érzékenyebbek a fájdalmakra, ugyanakkor jobban tűrik azokat. Pszichofizikai helyzetekben sokkal kisebb inger esetén (mint arc- és szájszurkálás, vagy csípős anyagok szájhoz érintése stb.) is reagálnak. A férfiak kevésbé érzékenyek, azaz lassabban reagálnak a fájdalmas ingerekre, ugyanakkor sokkal jobban szoronganak a fájdalomkeltő helyzetektől, és hosszabb náluk a fájdalomkeltő hatás (Frot–Feine–Bushnell 2004).

Mi a helyzet *összetettebb észlelési* helyzetekben? A férfiak jobban kiegyenlítenek bizonyos illúziókat. Ling és mtsai (2007) a Poggendorff-illúziónál vizsgálták a vizuális kontextusérzékenységet a két nemnél. A kísérletben a személyeknek a számítógépes képernyőn addig kellett tolniuk a fölül becsúszó vonalat, amíg az nem tűnt folytatólagosnak. Azt vizsgálták ezzel, hogy hány pixelnyi tévedésük van. Amint az *1. ábra* mutatja, a nők 10 pixelnyit, a férfiak kb. 7 pixelnyit tévednek, tehát a férfiak jobban ellenállnak az illúziónak.

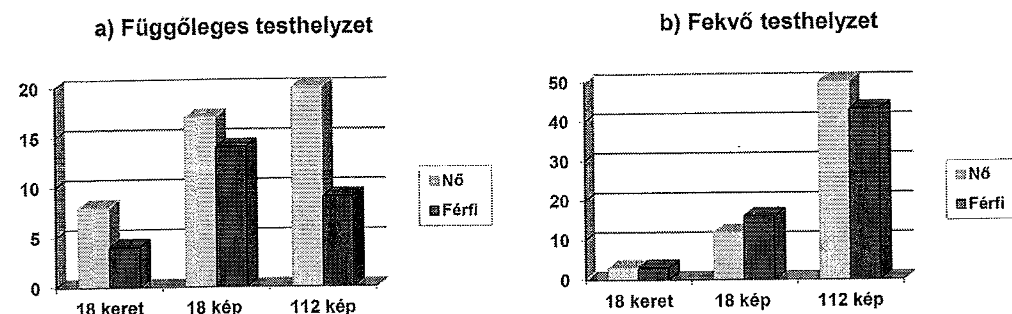

1. ÁBRA. *A nők kontextusérzékenyebbek a Poggendorff-illúziónál* (Ling és mtsai 2007)

A férfiak általában is „mezőfüggetlenebbek”, könnyebben képesek figyelembe venni a testi támpontokat nehezebb észlelési helyzetben, amikor a testhelyzet és a látvány viszonyát kell megítélni. Barnett-Cowan és mtsai (2010) áttekintik az ezzel kapcsolatos több évtizednyi vizsgálati anyagot, finomabb eljárásokat is használnak azonban annak elemzésére, hogy ez a hatás minden téri tengely mentén érvényes-e.

A vizsgálati személyek ültek vagy feküdtek, s a döntött keretű vagy döntött hátterű képernyőn kellett döntsenek a függőlegesről. Mikor a vizsgálati személy ülő helyzetben,

függőlegesen orientálódott, a *2. ábrán* láthatóan megtalálták a nemek közti eltérést a függőleges beállításában, amikor viszont a személyek feküdtek, semmilyen nemi hatás nem volt.

2. ÁBRA. *Nemi különbségek vannak a mezőfüggésben függőleges testhelyzetben (a) ábra), de nincsenek fekvő testhelyzetben (b) ábra)* (BARNETT-COWAN és mtsai 2010)

Az *arcészlelés* eltéréseiben általában azt találjuk, hogy a nők érzékenyebbek bizonyos arckifejezésekre.[2] Érzékenyebbek a testnyelvi mozzanatok perceptuális feldolgozására is. Egyes negatív alapérzelmeknél, a dühnél, az undornál, a félelemnél a nők sokkal kisebb mimikai változásnál is helyesen és pontosan ismerik fel ezeket. Ugyanakkor nincsen nemi különbség a boldogság, szomorúság és a meglepetés értékeinél (HOFFMANN és mtsai 2010).

SZENZOMOTOROS MŰKÖDÉSEK

Szenzomotoros működésen azokat a funkciókat értjük, ahol elemi érzékleti és mozgásos mozzanatokat kell összekapcsolni egymással. A *2. táblázat* mutatja a két nem közötti jellegzetes eltéréseket.

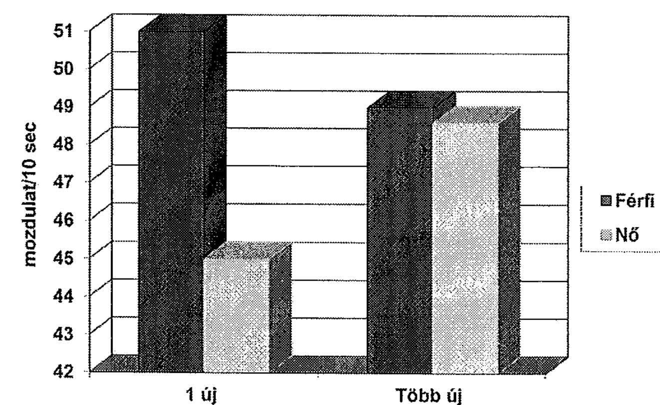
2. táblázat. Jellegzetes eltérések nők és férfiak között szenzomotoros teljesítményekben
(KIMURA 2003 összefoglalója nyomán)

Női fölény	Férfi fölény
Finommozgás (kirakás)	Célba dobás
Ujjbehajlítás	Labdaelkapás
Proximális izmok működtetése	Disztális izmok működtetése
Ujjak összerendezése	Ismételt mozgás végrehajtása
Változó szájmozgás	Monoton szájmozgás

2 Természetesen ezt befolyásolják olyan tényezők, hogy férfi- vagy női arcot látnak a nők és férfiak. Erre itt nem térünk ki.

A mozgásokat illetően férfiak enyhe, de következetes fölényt mutatnak mind célba dobásban, mind a labdaelkapásban. Nők jobbak a finommozgásos, például rakosgatásos helyzetekben, jobbak olyan helyzetekben, ahol a testtömbhöz közeli, proximális izmok mozgatására van szükség (például az ujjbehajlítás). Könnyebben működnek olyan helyzetekben, ahol, akár koppintgatásban, több ujj összehangolt működésére van szükség, de a szájmozgatás változatosságában is. A férfiak a törzstől távolabbi izmok mozgatásában és általában a disztális izmok működtetésében, a célba dobásban jobbak (WATSON–KIMURA 1991). Érdekes módon az ismétlődő, például az ugyanazt az ujjat mozgató mozgásokban a férfiak jobbak.

A férfiak monotóniatűrőbbek. Férfiaknál jobb a teljesítmény a monotóniában, nőknél viszont jobb a teljesítmény a váltakozó mintázat során. Ha egy ujjal kell kopogtatni, akkor jobb teljesítményt mutatnak a férfiak, ha azonban több ujjal kell kopogtatni, akkor a két nem teljesítménye kiegyenlítődik, de saját magukhoz képest a nők teljesítménye gyökeresen megjavul, mint a *3. ábra* mutatja. A szerzők konklúziója szerint „a férfiak motorosan gyorsabbak, a nők ugyanakkor talán gyorsabbak egy mozgássorozat programozásában" (NICHOLSON–KIMURA 1996, 3). Ugyanez érvényes a szótagokra is, amikor ugyanazt a szótagot *(ta-ta-ta)*, vagy váltakozó szótagokat *(ta-ba-ga)* kell ismételgetni.

3. ÁBRA. *Ismétlődő és váltakozó ujjmozgások sebessége. A férfiak lelassulnak a bonyolódással, a nők felgyorsulnak* (NICHOLSON–KIMURA 1996)

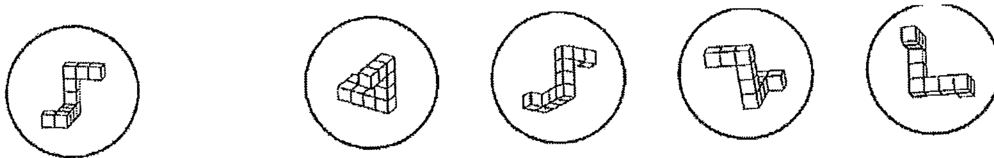
TÉRI KÉPESSÉGEK ÉS TÉRI ORIENTÁCIÓ

A legtöbbet vizsgált és a legsajátosabb értelmezésekre vezető kutatások a két nem kognitív eltéréseiben a téri képességekkel és a tájékozódással kapcsolatosak. A *3. táblázat* téri feladatokban mutatja a nemek közötti legfontosabb eltéréseket.

3. táblázat. Nemek közötti eltérések különböző téri feladatokban

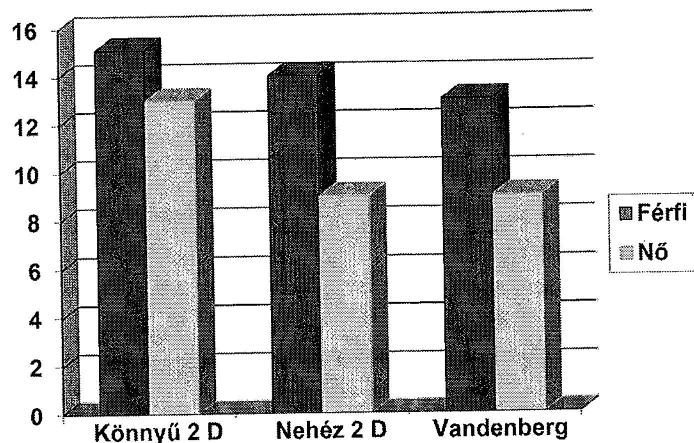
Női fölény	Férfi fölény
Téri változás észrevétele	Téri orientáció
Támponthoz igazodás	Mentális forgatás
	Iránytartás
Számlálás	Matematikai problémák

Nézzünk először néhány olyan feladatot, ahol férfiak mutatnak jellegzetes fölényt. A mentális forgatás speciális téri képesség: mérése során síkban vagy térben elforgatott ábrák azonosságát kell felismerni. Ehhez a célábra belső leképezésére és átalakítására van szükség. A *4. ábra* mutat egy sokat használt mentális forgatási papír-ceruza feladatot.

4. ÁBRA. *A Vandenberg mentális forgatás feladat: melyik azonos a bal oldalival?*

Mint az *5. ábra* mutatja, észak-amerikai diákoknál mind nehéz, mind könnyű kétdimenziós mentális forgatási feladatokban jellegzetesen látható a férfiak fölénye.

5. ÁBRA. *Könnyű és nehéz kétdimenziós forgatási feladat* (COLLINS–KIMURA 1997)

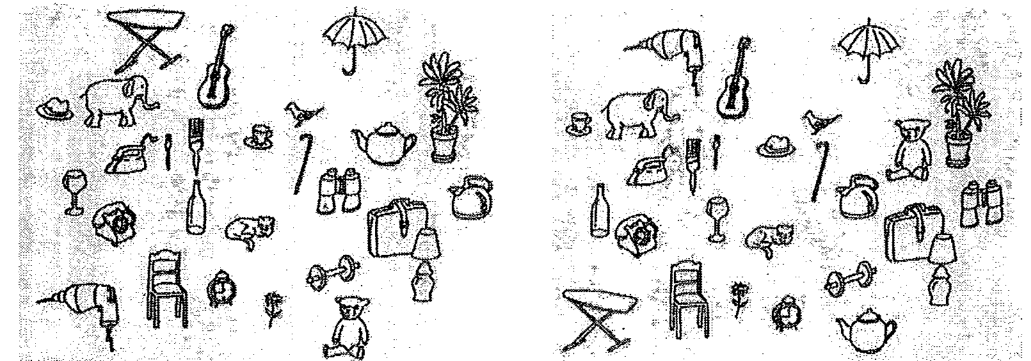
Sokféleképpen értelmezhetőek ezek a szokványosan talált eltérések. Talán betudhatóak az eltérő iskoláztatásnak is, nem csak feltételezett biológiai hatásoknak. Hiszen sok kultúrában a nők általában kevésbé iskolázottak és ezért lennének rosszabbak a geometriai, matematikai feladatokban. Összességében több tízezer fős kísérletek bebizonyították, hogy ez nem így van. Érdekes és furcsa módon a mentális forgatásban a nők és férfiak teljesítménye közti különbség (ENSZ-alapú, GDP- és iskoláztatási statisztikák szerint) annál nagyobb, minél magasabb az életszínvonal és minél nagyobb az iskolázottság és ezen belül a nők iskolázottsága. Ez tehát egy olyan furcsa helyzet, ahol az egyszerű iskolázottsági és konstrukcionista magyarázatok nem rendezik a kérdést.

Mind háromdimenziós, mind kétdimenziós ábrák esetében, amint Lippa, Collaer és Peters (2010) vizsgálatai mutatják, a férfi fölény minden kultúrában kimutatható. Sőt, a bizonyos értelemben modernebb, nagyobb iskolázottságú és a nemek egyenlőségére sokat adó skandináv országokban például erőteljesebb a férfi-nő eltérés a mentális forgatásban, mint számos iszlám kultúrát követő országban. A fölény az iskolázottsággal éppenséggel növekszik. Amint a *4. táblázat* mutatja, különböző, a nemek egyenlőségével kapcsolatos társadalmi mutatók a férfi-női mentális forgatásbeli különbséggel erőteljesen korrelálnak.

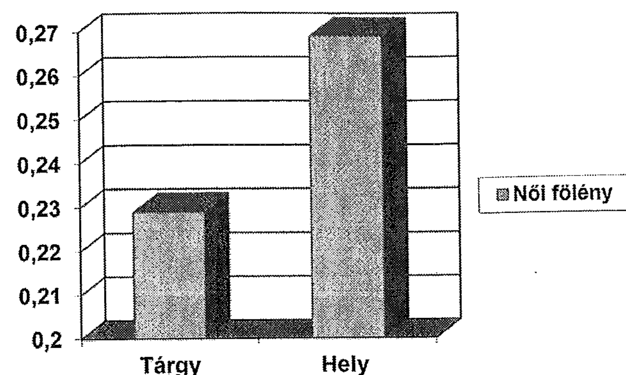
4. táblázat. A nemek egyenlősége és a mentális forgatás eltérései (LIPPA–COLLAER–PETERS 2010)

Mutató	Férfi ment. forg.	Női ment. forg.	Nem eltérése
ENSZ nemi egyenlőség	.83	.70	.47
Egy főre jutó jövedelem	.65	.64	.22
Várható élettartam	.58	.44	.40

A nők azonban jobban teljesítenek a *helyek megjegyzését igénylő feladatokban.* A *6. ábra* mutatja Kimura jellegzetes feladathelyzetét tárgyak felismerésének vizsgálatára. Egymást követő két helyzet között kell megmondani, hogy mi az, aminek a helye megváltozott. Ebben a feladatban sokkal jobbak a nők, mint a férfiak, mint a *7. ábra* mutatja.

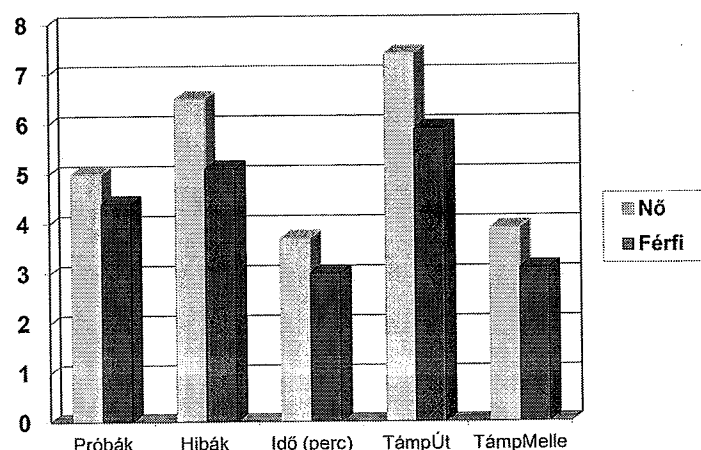
6. ÁBRA. *Melyik tárgy helye változott a két kép között? Kimura (2003) jellegzetes tárgylokalizációs feladata*

7. ÁBRA. *A jellegzetes női fölény mind a megváltozott tárgyakban, mind a helyekben megvan számos vizsgálat metaelemzése alapján* (VOYER et al. 2007, 37. vizsgálat)

Ugyanakkor a különbség jellegzetesen a nemi éréssel jelenik meg. 86 vizsgálat metaelemzése alapján 13 éves kor után van csak meg. Nem meglepő, de a kontextus és a kognitív tartalom szerepére utal, hogy a női fölény összefügg az érintett tárgy típusával is. Konvencionálisan maszkulin tárgyakra (fúró, reszelő, fűrész) jellegzetesen férfi fölényt találunk, mind a fenimin, mind a köznapi, mind a geometriai tárgyak lokalizációjára pedig jellemző a női fölény.

A két nem téri eltérései nemcsak az észlelésben, hanem a téri tájékozódásban és a tájékozódáson alapuló emlékezetben is megvannak. Képzeljünk el egy térképtanulási feladatot, ahol a személyeknek egy képzeletbeli szereplő bejárta utat vaktérképen kell felidézniük. Hasonló feladatokban *(8. ábra)* a nők lassabbak és többet hibáznak, mint a férfiak. Ugyanakkor inkább emlékeznek támpontokra, s feltehetően tájékozódásuk is inkább támpontalapú.

8. ÁBRA. *A nők lassabbak s többet hibáznak térképtanulási feladatban, de több támpontra emlékeznek* (GALLEA–KIMURA 1992)

NEMI ELTÉRÉSEK ISKOLAI JELLEGŰ FELADATOKBAN

Hadd szóljunk néhány szót az iskolai jellegű feladatokról. Iskolai feladatokban, a nyelvi, a helyesírási feladatokban, valamint az asszociációs sebességben női fölényt tapasztalhatunk, téri viszonyokban, mechanikában általában férfi fölény mutatkozik. Mindezt érdekesen össze lehet vetni a múlttól a jelenig született iskolai tesztek eredményeit nézegetve, és a kulturális változásokat követve. A legmeggyőzőbb eredmények 1940–1990-ig állnak Amerikában rendelkezésre. A nyelvi különbségek tekintetében nincs változás az évtizedek folyamán, az asszociatív sebesség tekintetében viszont vannak változások. Az eredetileg sokkal gyorsabb lányok veszítenek ebből a gyorsaságból, bár fölényük azért megmarad. Ha a férfiakat nézzük, akkor a mechanikát tekintve – és ez sokat mutat az iskolázottság változásairól – 50 év alatt a férfiak mechanikai fölénye igencsak csökkent. A téri jellegű feladatokban viszont sokkal kevésbé drámai a változás.

HOGYAN MAGYARÁZZUK EZEKET AZ ELTÉRÉSEKET?

Az egyik magyarázattípus az ősi életmóddal érvel. Mint az *5. táblázat* is mutatja, férfiak és nők jellegzetesen eltérő életmódot folytattak volna az emberré válás során.

5. táblázat. Férfiak és nők eltérő életmódja mint a téri különbségek magyarázata (KIMURA 2003)

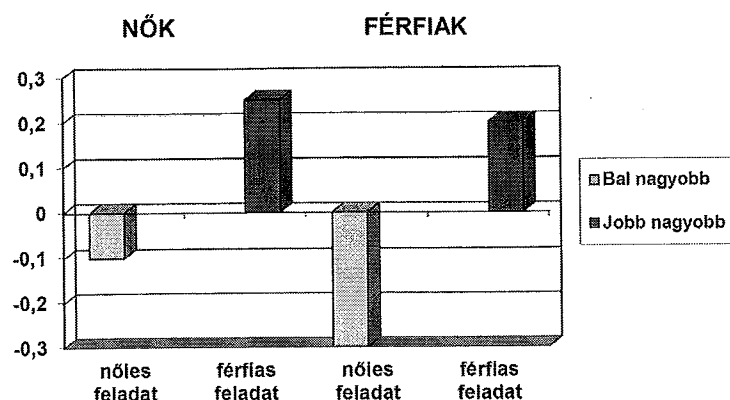
Nők	Férfiak
Több emberi kapcsolat, felelősség	Több erőforrás-keresés
Gyűjtögetőbb életmód	Vadászóbb életmód
Tárgyi rend	Kevés tárgy
Kisebb napi távolságok	Nagy távolságok
Kevesebb dobálás és vadászat	Sok dobálás agresszió s vadászat céljára

Ebben a magyarázatban van egy kicsit túl kézenfekvő, meseszerű jelleg. Vannak azonban olyan magyarázatok is, amelyek a kicsit *ad hoc* és könnyen bedobható ősi életmód mint disztális magyarázat helyett agyi aszimmetriákkal és hormonokkal magyarázzák az eltéréseket. Mint a *6. táblázat* mutatja, e tekintetben is jellegzetes eltérések vannak férfiak és nők között.

6. táblázat. Eltérések férfiak és nők között az agyműködésben és hormonális hatásokban

Nők	Férfiak
Kisebb aszimmetria	Nagy aszimmetria
Általában az egész bal testfél domináns	Általában az egész jobb testfél dominál
Kognitív hatékonyság függ a peteérési ciklustól	Kognitív hatékonyság romlik a túl magas tesztoszteronnal
Függ a hím nemi hormonok jelenlététől	

Kimura saját vizsgálatai szerint hormonális egyéni eltéréseknek is van befolyásuk. Ennek egyik oldala az oldalaszimmetria. A férfiak és nők különösen a nemi szervekre, a mellekre és a herékre vonatkozó testi aszimmetriájának megfelelően jellegzetes eltérések vannak a nemre jellemző feladatokban, melyeket a *9. ábra* összegez.

9. ÁBRA. *A férfias és nőies feladatokban nyújtott teljesítmény a nemi szervek aszimmetriájának függvénye* (KIMURA 2003)

Mint a *9. ábrán* látható, a nők jobban teljesítenek férfias feladatokban, ha a jobb keblük nagyobb. Jobban teljesítenek viszont nőies feladatokban, ha a bal keblük a nagyobb. Férfiaknál a nagyobb jobb here jobb teljesítményt eredményez a férfias feladatokban, a nagyobb bal here viszont jobb teljesítményt eredményez a nőies feladatokban. A jobbkezes nők és jobbkezes férfiak között hatalmas eltérések vannak a téri feladatokban. Ugyanakkor balkezeseknél s a kétkezeseknél az eltérések jelentéktelenek.

Levonhatunk-e ezekből a perceptuális feladatokból valamilyen konklúziót? Az egyik érdekes konklúzió, hogy a **teljesítmény mintázata számít**. A teljesítmény mintázatában pedig a kommunikációs érzékenység, illetve a kommunikációs ügyesség, illetve a két féltekei reprezentáció jelenik meg. Az agyi és hormonális magyarázatok az eltéréseket jellegzetes társas kontextusba is képesek helyezni. Kiderült, hogy még a legerőteljesebb, például a mentális forgatásban megjelenő különbségek is sokkal nagyobbak, ha külön kihangsúlyozzuk a két nem közötti szociális sztereotip eltéréseket egy indukáló feladattal.

VANNAK-E KONKLÚZIÓK?

A sok ezer kognitív különbséget vizsgáló kutatásból azok a konklúziók vonhatók le, hogy egyrészt a teljesítmény mintázata az érdekes, másrészt a hatások, összehasonlítva például a testi különbségekkel, nagyon kicsinyek. Az agyi és a hormonális magyarázatok sokkal vonzóbbak, meggyőzőbbek, mint az arról szóló mesék, hogy milyen volt 50 ezer évvel ezelőtt őseink életmódja és hogyan magyarázzák ezek a két nem közötti eltéréseket. Különösen az itt nem elemzett nyelvi eltérések, de bizonyos esetekben az egyéb kognitív eltérések is, rendkívül nagymértékben kontextusfüggőek. Attól is függenek, hogy milyen vizsgálati helyzetben nézzük ezeket a különbségeket, aminek természetesen egy általános szociológiai sugallata is van.

Az a szemlélet, amelyet mi próbálunk képviselni, a 19. századi evolúciós gondolkodás két, az emberi különbségekre vonatkozó felfogása közül azt a felfogást preferálja, frissíti fel, amelyet annak idején John Dewey képviselt. Dewey abban hitt, hogy valójában az emberek nagyon sok dimenzióban különböznek egymástól, s e dimenziók megtartása és a különbségek belátása sokkal fontosabb, mint egy uralkodó dimenzió kiemelése. Az ezzel szembenálló megközelítés Galton mintája, aki szerint az emberek nagyon kevés dologban különböznek egymástól, s ez a különbség egyfajta értékhierarchiába helyezhető, hiszen senki sem gondolja – Galton kedvenc példáját tekintve –, hogy a butább emberek jobbak lennének, mint az okosak. Galton szerint ugyanis csak egyetlen különbség van az emberek között: vannak okosak és buták. Mi határozottan nem osztjuk ezt a gondolatmenetet.

IRODALOM

BARNETT-COWAN, M. – DYDE, R. T. – THOMPSON, C. – HARRIS, L. R. (2010): Multisensory determinants of orientation perception: Task-specific sex differences. *European Journal of Neuroscience, 31,* 1899–1907.

BIMLER, D. – KIRKLAND, J. – JAMESON, K. A. (2004): Quantifying variations in personal color spaces: Are there sex differences in color vision? *Color Research and Application, 29,* 128–134.

BURG, A. (1966): Visual acuity as measured by dynamic and static tests: a comparative evaluation. *Journal of Applied Psychology, 50,* 460–466.

BURG, A. (1968): Lateral visual field as related to age and sex. *Journal of Applied Psychology, 52,* 10–15.

COLLINS, D. W. – KIMURA, D. (1997): A large sex difference on a two-dimensional mental rotation task. *Behavioral Neuroscience, 111,* 845–849.

FROT, M. – FEINE, J. – BUSHNELL, M. C. (2004): Sex differences in pain perception and anxiety. A psychophysical study with topical capsaicin. *Pain, 108,* 230–236.

GINSBURG, N. – JURENOVSKIS, M. – JAMIESON, J. (1982): Sex differences in critical flicker frequency. *Perceptual and Motor Skills, 54,* 1079–1082.

HURLBERT, A. C. – LING, Y. (2007): Biological components of sex differences in color preference. *Current Biology, 17,* 623–625.

KIMURA, D. (2003): *Női agy – férfi agy.* Kairosz Kiadó, Budapest.

LING, J. – HAMILTON, C. – HEFFERNAN, T. (2006): Sex differences in the Poggendorff illusion: Identifying the locus of the effect. *Perceptual and Motor Skills, 102,* 142–146.

LINN, M. C. – PETERSEN, A. C. (1985): Emergence and characterization of sex differences in spatial ability: A meta-analysis. *Child Development, 56,* 1479–1498.

MORRELL, C. H. – GORDON-SALANT, S. – PEARSON, J. D. – BRANT, L. J. – FOZARD, J. L. (1996): Age- and gender-specific reference ranges for hearing level and longitudinal changes in hearing level. *Journal of the Acoustical Society of America, 100,* 1949–1967.

NAYLOR, Y. K. – MCBEATH, M. K. (2008): Gender differences in spatial perception of body tilt. *Perception and Psychophysics, 70,* 199–207.

NICHOLSON, K. G. – KIMURA, D. (1996): Sex differences for speech and manual skill. *Perceptual and Motor Skills, 82,* 3–13.

WATSON, N. V. – KIMURA, D. (1991): Nontrivial sex differences in throwing and intercepting: Relation to psychometrically-defined spatial functions. *Personality and Individual Differences, 12*(5), 375–385.

Borgos Anna

MTA TTK KOGNITÍV IDEGTUDOMÁNYI ÉS PSZICHOLÓGIAI INTÉZET

Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig

„Amennyiben többet óhajtanának a nőről tudni, forduljanak saját élettapasztalataikhoz vagy a költőkhöz – vagy pedig várják meg, amíg a tudomány mélyebb és összefüggőbb felvilágosításokat adhat majd."

(FREUD [1933] 1999, 151)

A NŐISÉG FREUDI OLVASATAI

„A nőiség rejtélyén minden időben sokat töprengtek az emberek. [...] Bizonyára Önök is részesei e töprengésnek, már amennyiben férfiak. Az Önök *közt lévő nőktől természetesen nem várjuk ezt, hiszen éppen ők maguk jelentik a talányt."* (FREUD [1933] 1999, 127–128. Kiemelés az eredetiben.) A fenti mondatok Sigmund Freud *A nőiség* című, 1933-as, reprezentatív előadásából származnak. A közönséghez intézett szavak érzékletesen kifejezik, hogy a nő, a nőiség képe a pszichoanalitikus elméletben milyen erősen tükrözi a korszak kulturális nőreprezentációinak egyéb formáit. A nők a tudományos megismerés és a művészi alkotás (a férfitekintet) tárgyai, „mások", megfejtendő rejtélyek, akiknek nincs saját hangjuk önmagukról. Ugyanakkor ekkoriban (a 20. század első évtizedeiben) kezdenek fokozottabban szembesülni a változó társadalmi nemi szerepekkel, s részben maguk is indukálják ezt a változást.[1] A férfi ekkoriban a tudományban és a társadalomban is az univerzális emberi szinonimája, ezért a diskurzus elsősorban a nőiség „sajátos" fejlődéséről zajlik. Ezt a sajátos jelleget a feminista kritikák többsége is fenntartja, csak egészen más keretben magyarázza. Az utóbbi évtizedekben pedig megindult a maszkulinitás konstrukciójának, történetének vizsgálata is a szociológiában és a feminista elméletben.[2]

1 Robert Musil pontosan ragadja meg ezt a változást, a tárgyból alannyá válás szándékát: „A nő egyáltalán nem akar eszmény lenni többé, hanem eszményeket óhajt teremteni." MUSIL, R. ([1929] 2000): A tegnap és a holnap nője. In: MUSIL: *Esszék.* Kalligram, Budapest. 215.

2 Lásd CONNELL, R. W. (2012): *Férfiak. Eltűnő szerepek.* Noran, Budapest; HADAS M. (2003): *A modern férfi születése.* Helikon, Budapest; HADAS M. (szerk.) (2009): *Férfikutatások.* Szöveggyűjtemény. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest; HADAS M. (2010): *A férfiasság kódjai.* Balassi, Budapest.

A pszichoanalízis forradalmi és felszabadító elmélete számos konzervatív és korlátozó motívumot tartalmaz. Az elmélet eme „tudattalan szintjének" felfedezése a nemekkel kapcsolatos elfogultságokat illetően máig tartó folyamat. Milyen kép bontakozik ki a nőiségről a freudi elméletben? Meglehetősen ambivalens – akárcsak a korszak női szerepei és ideáljai. Freud elképzelései a veleszületett biszexualitásról és kezdeti nézőpontja a nővé/férfivá *válásról* radikálisan, korát meghaladóan modernnek mondhatók. Ugyanakkor univerzálisnak és normatívnak tekintett számos, a nemiséggel kapcsolatos elgondolást – többek között a pszichoszexuális fejlődés alakulásáról és kimeneteléről, az Ödipusz-komplexus jelenségéről, a lányok kasztrációs komplexusáról, alapvetően passzív beállítódásáról és különféle „fogyatékosságairól".[3] Mindezek olyan sztereotípiákat sűrítenek magukba, amelyek sokkal inkább a kor elterjedt nemiségképzeteit és elvárásrendszerét tükrözik, mint a biológiai nőiség-attribútumokat. A pszichés megbetegedések jó része, élén a hisztériával, éppen azt a feszültséget szimbolizálja, amely a kettős szexuális morál, a nőkkel szemben támasztott társadalmi elvárások és az elfojtott vágyak között húzódik.

A pszichoanalízis nem azt kívánja leírni, mi a nő, jelenti ki Freud, hanem azt szeretné feltárni, *„hogyan válik azzá, hogyan fejlődik ki a biszexuális alkatú gyermekből az érett nő"* (FREUD [1933] 1999, 131). Ám a nővé válás ezen folyamata szükségszerű utakkal és fejlődési „feladatokkal" terhelt. A lányoknak két extra feladatuk is van a fiúkhoz képest: szerelmi tárgyat kell váltaniuk az anyáról az apára, és erogén zónát a klitoriszról a vaginára. Kasztrációs komplexusuk és péniszirigységük folytán elfordulnak anyjuktól, ekkor lépnek be az ödipális fázisba. És ekkor következik a fő fejlődésbeli különbség a két nem között: a lányok nem képesek olyan maradéktalanul elfojtani Ödipusz-komplexusukat, mint a fiúk, akik épp kasztrációs szorongásuk következtében lépnek túl az Ödipusz-fázison, és azonosulnak a szuperegót képviselő apával. Ez a fajta azonosulás a lányok számára nem elérhető, s Freud szerint ez magyarázhatja kevésbé fejlett erkölcsi érzéküket és kevésbé „kérlelhetetlen" felettes énjüket. Freud retorikája ezen a ponton felidézheti Nietzsche, Schopenhauer vagy akár Otto Weininger „elméletét" az ösztönvezérelt és amorális női nemről.

A freudi elmélet szerint a nő pszichoszexuális fejlődése három irányt vehet: a nővé válás „normális" kimenetele esetén a pénisz hiányát a gyermek utáni vágy tölti be. Különösen a fiúgyermek utáni vágy – Freud a fiúgyermek nagyobb értékét az anya péniszirigységének tulajdonítja, figyelmen kívül hagyva, hogy a társadalom szemében mekkora értéke van a két nemnek. *„Nagy a boldogság, amikor később egyszer ez a gyermek utáni vágy valóban beteljesül, különösen akkor, ha a gyermek fiú lesz, aki a hőn óhajtott péniszt magával hozza"* (FREUD [1933] 1999, 144). Egy másik lehetséges út szexuális gátláshoz és neurózishoz vezet, ahol – a nemi vágyak elfojtásával együtt – a nő általános aktivitása is elfojtás alá kerül. A harmadik lehetőség, az ún. férfiasság-komplexus szintén zsákutca,

3 Freud nemekkel, nőiséggel, női szexualitással foglalkozó fontosabb írásai: *Három értekezés a szexualitás elméletéről* [1905]. In: FREUD 1995, 31–131.; *Egy hisztéria-analízis töredéke* [1905]. In: FREUD 1993, 17–110; *A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye* [1925]. In: FREUD 1995, 193–203; *A nőiség* [1933]. In: FREUD 1999, 126–151.

melyben *„a leány mintegy vonakodik elismerni a kellemetlen tényt, dacos ellenszegülésében eddigi férfias viselkedését még túlozza, ragaszkodik a klitoriszán való tevékenykedéshez, és önmagát a fallikus anyával vagy apával azonosítja"* (FREUD [1933] 1999, 145–146). „Legvégső esetben" ez az út manifeszt homoszexualitáshoz vezet.

Freud mindvégig ingázik a társadalmi és a biológiai érvrendszer között; írásai e vonatkozásban tele vannak ellentmondással. Több helyen is kifejti, hogy az aktivitás és a passzivitás nem fedik kellően a maszkulinitás és a femininitás fogalmát, és a „női" és a „férfi" jegyek és irányultságok mindkét nemben megtalálhatók (FREUD [1905] 1995, 111., 121. lábjegyzet; FREUD [1933] 1999, 129). Máshol azonban minden fenntartás nélkül használja ezt az analógiát. Minden pszichés megnyilvánulásra magyarázatot keres, de az Ödipusz-szcenárió univerzális axiómája soha nem kérdőjeleződik meg.

Analitikus helyzetben Freud azt tapasztalta, hogy a nők libidója *„végleges helyzetet foglalt el, [...] hiányoznak a további fejlődés útjai, [...] mintha a nőiséget kialakító nehéz fejlődés az egyén minden lehetőségét kimerítette volna"* (FREUD [1933] 1999, 151). Ez igen összetett és relevánsnak is tekinthető állítás, amennyiben elvonatkoztatunk a szűk pszichológiai diskurzustól, és szimbolikusan értelmezzük. A nőiségnek való megfelelés valóban „kimerítheti" a nők kapacitását. Ezek a képességek és fejlődési lehetőségek azonban nem univerzális pszichoszexuális hajtóerők által meghatározottak, hanem a társadalmi-kulturális körülmények alakítják őket. Nem a nőiség pszichoszexuális és biológiai rétege nehéz és kimerítő, hanem annak társadalmi következményei, amelyek a nők számára erősen korlátozzák mind a szexualitás szabad megélését, mind a szublimáció elérhető módjait, s ennélfogva fogékonyabbá teszik őket a pszichoszomatikus megbetegedésekre.

A látszólag semleges szuperegó valójában azt a patriarchális rendet képviseli, amelyet mindkét nemnek internalizálnia kell, s ennek maga Freud és az egész tudományos diskurzus is része, amely nem egyszerűen leírja, de meg is alkotja a nőt. A tudományos és populáris képzetek kölcsönösen tükrözik és alakítják egymást. Nemcsak a nőiség társadalmilag konstruált, hanem a róla való beszéd is. Ez a komplex megalkotottság fejeződik ki már-már groteszk egyértelműséggel a nőiség-előadás utolsó mondatában: *„Amennyiben többet óhajtanának a nőről tudni, forduljanak saját élettapasztalataikhoz vagy a költőkhöz – vagy pedig várják meg, amíg a tudomány mélyebb és összefüggőbb felvilágosításokat adhat majd"* (FREUD [1933] 1999, 151).

Freud nőkkel, nőiséggel kapcsolatos elméleti prekoncepciói mellett kiállt a nők érdekeit képviselő reformokért a szexuális felvilágosítás, a prostitúció vagy a fogamzásgátlás tekintetében. Ő fordította németre John Stuart Mill klasszikus tanulmányát a nőiség alárendelődéséről.[4] 1908-as tanulmánya, *A „kulturális" szexuális morál és a modern idegesség* (Freud [1908] 2016) a női szexualitásra vonatkozó normák, illetve a kettős nemi morál kritikája. Fontos támogatást nyújtott a női pszichoanalitikusoknak is, számos női kollégája jelentősen hozzájárult a pszichoanalitikus elmélethez és gyakorlathoz – Helene Deutsch, Karen Horney, Lou Andreas-Salomé, Marie Bonaparte, Sabina Spielrein vagy később Anna Freud és Melanie Klein. Az elmélet és gyakorlat közti ellentmondást Freud

4 MILL, J. S. (1869): *The Subjection of Women.* Longmans, Green, Reader & Dyer, London.

is érzékelhette, erre utal a már idézett nőiség-előadás egyik mondata a – „kivételes" – női analitikus kollégák feltételezett kétségeihez szólva, de fenntartva a férfias/nőies alapvető fogalmi dichotómiáját: *„Csak ennyit kellett mondanunk: »Ez nem érvényes Önökre. Önök e szempontból kivételek, Önök inkább férfiasak, mint nőiesek«"* (Freud [1933] 1999, 131).

KORABELI VÁLTOZATOK A NŐI SZEXUALITÁS TÉMÁJÁRA

Ezek az elgondolások természetesen nemcsak a kortárs feminista teoretikusok között, hanem már Freud kollégái között is vitákat generáltak, elsősorban a női analitikusok körében. Freud alapszövegeit számos (férfi és nő) kollégája és tanítványa kommentálta. A húszas évektől a női szexualitás, illetve ezen keresztül tágabban a „nőiség" vagy a nemi szerepek kérdése fontos aldiskurzussá vált a pszichoanalitikus elméleten belül. A férfiak közül Ferenczi Sándor, Karl Abraham, Ernest Jones, Johan Ophuijsen, Carl Müller-Braunschweig, Hanns Sachs és Radó Sándor, a nők közül Helene Deutsch, Karen Horney, Joan Riviere, Jeanne Lampl de Groot, Marie Bonaparte és a magyar Rotter Lillián járult hozzá gondolataival a témához.[5]

Ferenczi Sándor már egy korai, 1908-as tanulmányában figyelemre méltó társadalmi érzékenységgel nyúlt a témához. A tanulmány *A korai magömlés jelentőségéről* címet viseli, de valójában a nő szexuális örömhöz való jogáról és ennek korlátairól szól. Rámutat arra, hogy a kettős nemi morál tapasztalatlanságot és elfojtásokat eredményez (Ferenczi [1908] 1991, 51).

„A férfiak túlnyomó része több-kevesebb (többnyire több) szexuális élmény után nősül. [...] Ellenben a női nemtől a leánykori évek alatt minden szexuális behatást módszeresen távoltartanak. [Az analízisben a nő] őszinte megbotránkozással tiltakozik az ellen, hogy ő »olyan nő« volna, akinek »ilyesmi« hiányzanék. [...] [Érthető], miért menekül a nők oly jelentékeny hányada ez elől a dilemma elől – a betegségbe. [...] Nem organikus különbség, hanem a két nem életviszonyainak, a két nemre háruló kulturális nyomásnak különbsége magyarázza a házasfelek szexualitásában ezt az »aszinkront«." A nőmozgalmak céljaival összhangban felhívja a figyelmet a szexuális nevelés jelentőségére. Ugyanakkor úgy véli, hogy a szexuális frusztráció önmagában felelős a nők szorongásaiért, nem reflektál a szexualitás és a nők/nemek társadalmi-politikai szerepeinek szerves összefüggésére. *„Szerintem a nők tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy bajaikra a választói jog volna a megoldás. Nem a politikai, hanem a szexuális választás joga az, amit természetszerűbben követelhetnének."* (Ferenczi [1908] 1991, 50)

Az első női pszichoanalitikusok sajátos helyzetben voltak: egyszerre függő és autonóm, periférikus és kiváltságos pozícióban. Ez a kettősség a munkáikon is érződik: többé-kevésbé freudi hatás alatt, ugyanakkor belülről, gyakran új nézőpontokat behozva nyilatkoztak meg. Freud nőtanítványai egy része (Anna Freud, Helene Deutsch, Marie Bonaparte)

5 E szövegek gyűjteményéhez lásd: Grigg et al. 1999.

átvette a nőiséggel kapcsolatos nézeteit és terminológiáját is. Az ettől elszakadó nők között volt Karen Horney, Joan Riviere, Sabina Spielrein, Clara Thompson és bizonyos fokig Lou Andreas-Salomé[6] (Roith 1988; Heilbrun 1991).

Karen Horney, hamburgi születésű, Berlinből Chicagóba emigrált pszichoanalitikus volt az első, aki megkérdőjelezte a péniszirigység axiomatikus természetét. Nézete szerint a péniszirigység feltehetőleg azért vált axiomatikus ténnyé, *„mert túlságosan magától értetődőnek tűnt a maszkulin nárcizmus számára ahhoz, hogy bármiféle magyarázatot igényeljen"* (Horney 1924, 50). Feltételezte, hogy a jelenségnek olyan organikus eredete is van, mint a férfi nemi szerv láthatóságának irigylése. A férfiak állítólagos nagyobb fokú objektivitásának magyarázata saját testük és ezen keresztül külső tárgyak vizsgálata, míg a nőknek nincs világos tudásuk saját testükről. Általánosságban a nők elfojtott onanisztikus vágyait és a női szexualitás későbbi korlátozását realisztikus társadalmi hátránynak tekintette, nem pedig a péniszhiány következményének. A monogámia ideáljának problematikájáról és a férfiak nőktől való félelméről is írt (Horney 1928, 1932).

Legeredetibb nőtárgyú írása a *Menekülés a nőiség elől* című 1926-os tanulmány, amely vitába száll a freudi nőiség-koncepciókkal. A tanulmány abból a kérdésből indul ki, hogy mennyire valóságos a nők pszichoszexuális fejlődéséről kialakított kép, illetve mennyire a férfinézőpontot, a megfigyelő nemének nézőpontját tükrözi (amellyel azután a nők is azonosulnak). Georg Simmelre hivatkozva emlékeztet arra, hogy férfitársadalomban élünk, ahol az erkölcs, a vallás, a tudomány mind férfialkotás, s ez minősül „abszolútnak", „objektívnek". Horney analitikus tapasztalata szerint a nők vágyának arra, hogy férfiak legyenek, csak kevés köze van az elsődleges, korai péniszirigységhez. A férfiszerepbe menekülést egyfelől az ödipális vágyak okozta bűntudat előli menekülésként értelmezi. Másfelől, s ebben rejlik a valódi kritika és modernség: felismeri, hogy a nőiség előli menekülés a valóságos társadalmi alárendeltség következménye is: *„Ez ideig – tisztán férfi jellegű civilizációnknak köszönhetően – a nők sokkal nehezebben végezhettek természetüknek igazán megfelelő szublimációt, minthogy az összes »rendes« szakmát férfiak folytatják. Ez ugyancsak kétségtelenül hatást gyakorolt a nők alsóbbrendűségi érzéseire, tekintve, hogy ezeken a férfiak által uralt pályákon egyszerűen nem állt módjukban a férfiakéhoz hasonló teljesítményt felmutatni."* (Horney [1926] 1997, 129) A péniszirigységet tehát Horney nem esszenciális jelenségként, hanem – a lélektani és a társadalmi tényezőket összekapcsolva – a férfihoz társított hatalmi pozíció iránti irigységként értelmezi. A nőiség elől való menekülés valójában a hatalomnélküliség előli menekülést jelenti. A férfi teljesítménymotivációja pedig a közvetlenebb, primerebb nyomhagyás, a „méhirigység" kompenzálásaként is értelmezhető.

A brit *Joan Riviere* (a Brit Pszichoanalitikus Társaság első női elnöke) igen modern tanulmánya *(A nőiség mint álarc)* (Riviere 1929) és életrajza között egyértelmű a kapcsolat.

6 Lou Andreas-Salomé írásai magyarul: Az erotika ([1910] 2002). *Pro Philosophia Füzetek, 31,* 69–111; Pszichoszexualitás ([1917] 2000). *Vulgo 1–2*; Levél egy kamaszhoz ([1917] 2005). *Café Bábel, 51,* 101–108. Róla: Juhász Anikó (2003): Lou Andreas-Salomé nőképének és nárcizmus-elméletének néhány vetülete. *Pro Philosophia Füzetek, 35,* 3–34.

A nőiség álarca, „performansza" Riviere értelmezésében az (intellektuális) nő védekezése a szakma maszkulin rendszerében, ahol tudása révén ő is hatalomra tett szert, de ezt kompenzálnia kell, elfojtani/visszavonni teljesítménnyel kapcsolatos vágyait, hogy ne kérdőjelezze meg teljesen ezt a rendszert, amelyben bizonyos pozíciója van, és így elkerülje a szorongást. Riviere hatással volt Lacan és Irigaray munkáira és a filmelméletre is, de Judith Butler performatív gender-elgondolását is előrevetíti. Pályája egyfelől küzdelem saját szakmai helyének kialakításáért, másfelől nagy hatású fordítói és közvetítői szerep a pszichoanalízis meghatározó figurái és elméletei között. Angolra fordította Freud munkáinak terjedelmes részét, és nagy szerepe volt a pszichoanalízis intézményes megalapozásában Angliában, másfelől a kleini gondolatrendszer bécsi megismertetésében is.

A magyar *Rotter Lillián* a pszichoanalízis budapesti iskolájának elsősorban pszichoanalitikus gyermeklélektannal és pedagógiával foglalkozó szakembere volt, de valódi elméleti újdonságot elsősorban a női pszichoszexuális fejlődés megközelítésében hozott (Kertész-Rotter [1933] 1993). A klasszikus freudi és például Helene Deutsch által is követett elképzeléssel szemben, mely szerint a női pszichoszexuális fejlődés meghatározó eleme a péniszirigység, a passzivitás, a mazochizmusra való hajlam, Rotter öntörvényűbb női szubjektumot és szexualitást feltételezett. Rotter szerint a péniszirigységen kívül egy másik, észrevétlenebb folyamat is lejátszódik: a lánygyermek a gyermekkori szexuális kíváncsiságból űzött exhibíciós játékok során észleli, hogy a péniszen képes változásokat előidézni. Ez mágikus jellegű tapasztalat a számára (magáénak fantáziálja a péniszt, hasonlóan az anya-csecsemő egységhez), amely a passzivitással szemben éppenséggel kontrollt, aktivitást jelent – a libidó közvetett, a férfi vágyára vonatkozó aktivitását. Ez, Rotter analitikusi tapasztalata szerint, gyakran félelmet kelt a férfiban. A nő szexuális izgalmának nincsenek olyan egyértelmű jelei, ez is bizonytalanságban tartja a férfit. Ezért a nő *eljátssza*, hogy passzív, gyenge, hogy ne fenyegesse a férfi nárcizmusát. (Ez a gondolatmenet, bár nem az intellektuális szereplés, hanem a szexualitás területén, analóg Riviere „nőiség-álarcával"; Rotter feltehetőleg ismerte is a tanulmányt.) A nő nárcisztikus szükséglete is kielégül, amikor „megszerzi" a férfit/a péniszt. Rotter egy esetet is ismertet tanulmányában, ahol a páciens attól fél, hogy szexuálisan már nem hat a férfira. A férfi impotenciáját sajátjának is érzi, azaz a férfi vágyán keresztül éli meg saját libidóját, tágabban saját vonzerejét, énerejét. Ha nem tud csábítani, igyekszik önmaga „férfi" lenni (ami Rotter – Freudot követő – értelmezésében klitorális onániát/orgazmust jelent). Rotter elszakadása a freudi nőiség-teóriáktól tehát korlátozott; megkérdőjelezi ugyan a „kasztrált nő" elméletet, ugyanakkor ezt meglehetősen esszencialista érvekkel támasztja alá: alapvetően a szexualitás és gyermekszülés/nevelés szférájában látja a női hatalom megtestesülését (és egyben a „normalitás" kereteit). A nő öntörvényűségének, kontroll-pozíciójának, egyben a nemi élvezetnek a kulcsmotívuma eszerint a férfira gyakorolt vonzerő – s ez meglehetősen törékeny és közvetett „hatalmi" eszköz. Ez feltehetőleg meg is felelt a kor valóságának, de univerzális törvényszerűségként bemutatva Rotter alapvetően fenntartja a nő mint „a vágy titokzatos (és nárcisztikus) tárgya" típusú, alapvetően esszencialista képzetet, és kétségessé teszi az aktív, alanyi nőiség ideáját.

Meglehetősen eltérő az a mód, ahogyan a Freud-kortárs szerzők a nőiség és az intellektuális tevékenység viszonyát értelmezik. A szerzők egyik (nagyrészt férfiakból álló) csoportja (pl. Abraham és Sachs) szerint az intellektuális törekvések „maszkulin" kívánságot jelenítenek meg, amely a sikertelen nőiséget hivatott kompenzálni. Egy másik értelmezés szerint (melyet női analitikusok, Horney, Riviere és a magyar Rotter Lillián képviselnek) épp a nőiség mint szerep eljátszása az, ami a szakmai siker vagy az aktivitás kompenzációjaként szolgálhat, enyhítve ezzel a hagyományos szerepektől való „elhajlás" pszichés súlyát.

Az idézett szerzők közelítésmódjának különbsége a mi szempontunkból leginkább abban ragadható meg, hogy mennyire veszik tekintetbe vagy épp ignorálják a társadalmi tényezőket a pszichológiai folyamatok értelmezésében. Figyelemre méltó, ahogyan a szerzők egy része hajlamos patologizálni mind a „normál" női működést („hiányok", „fogyatékosságok"), mind az attól való eltérést („maszkulinitás-komplexus"). Ez azt sugallja, hogy érdekükben áll a férfi/női = aktív/passzív megfelelés fenntartása egy olyan korban, amely e képzetek és valóságok erőteljes átalakulását mutatja (vagy ezzel fenyeget).

Bizonyos freudi alapkoncepciók (mint az Ödipusz-komplexum vagy a kasztráció) mindig kiindulópontként szerepelnek (Freud diskurzusteremtő ereje kétségtelen), de ezek értelmezésében már komoly különbségek vannak, és a szerzők eredetisége itt tud megmutatkozni. A női analitikusok hajlamosabbak olyan kérdéseket vizsgálni, mint a felnőtt szexuális kapcsolatok, a nők társadalmi szerepei, a munka vagy az anyasághoz való viszony, és újragondolni maszkulinitás és femininitás, aktivitás és passzivitás, normalitás és patológia fogalmait. Központi szerepük volt abban a harmincas években lezajlott paradigmaváltásban is, melynek során a hangsúly áthelyeződött az apáról az anyára, a kasztrációról a szeparációra, az autoritásról a dependenciára/kötődésre, a hiányról (pénisz) a jelenlétre (vagina, klitorisz, méh) (Zaretsky 2005, 195).

A FREUDI PSZICHOANALÍZIS FEMINISTA KRITIKÁIBÓL

Kritika és újraolvasás

A klasszikus pszichoanalízis nőiségképének első intenzív kritikái a hetvenes évek civilmozgalmai közepette, közelebbről a feminizmus második hulláma mentén jelentek meg. A marxista feminizmus képviselői (többek között az amerikai Sulamith Firestone és Kate Millett) alapvetően elutasították a pszichoanalízist mint a nők elnyomásának egyik megnyilvánulását. (De már Simone de Beauvoir 1949-es klasszikus műve, *A második nem* is ezt az álláspontot képviseli.) A másik oldalról nézve ugyanakkor a feminizmus hatása a pszichológián belül leginkább éppen a pszichoanalízis területén mutatkozott meg. A feminista pszichoanalitikusok eltérő hangsúlyait és elméleti hátterét leginkább a szociokulturális fókuszú, tárgykapcsolat-elméletre építő (angloamerikai, illetve a filozófiai, nyelvészeti, irodalmi háttérrel közelítő, a test és a preödipális időszak hatását előtérbe helyező francia

irányzat fémjelzi. Az elutasítás/kritika vagy újraolvasás/használat körüli viták a pszichoanalízisen belül is megjelentek. A kritikus pontok, a korhoz-kultúrához kötöttség felmutatása mellett többen rámutattak a lehetséges gyümölcsöző érintkezési pontokra is pszichoanalízis és feminizmus között (lásd pl. MITCHELL 1974; ROSE–MITCHELL 1985; CHODOROW 1997; DARABOS 2002). Az ezzel kapcsolatos érvek szerint: nem érthetjük meg a nemek társadalmi szerveződését és történetét az emberek szexuális lénnyé válásának megértése nélkül (CHODOROW 1997). Másrészt a tudattalan tudatosítása, az ellenállás, változás indukálása pszichoanalitikus és feminista törekvés is. Harmadrészt a pszichoanalízis (a nőiséghez hasonlóan) története során kizárásban, „diszkriminációban" részesült, egyszersmind (szintén a nőiséggel rokon módon) e kizáráson keresztül alkotódott meg (BÁNFALVI 2001).

Ugyanakkor a pszichoanalízis, miközben a „nőiséggel" is azonosítható, maga is hajlamos a „maszkulin", „objektív", pozitivista tudományosság letéteményesének tekinteni magát. Toril Moit idézve: A pszichoanalízis *„a hisztériás nő és a tudomány pozitivista férfijának találkozása"* (MOI 1990, 196). A pszichoanalízis nem lehet elfogulatlan, és nem is kell annak lennie: értelmező elmélet, interszubjektív, (viszont)áttételi helyzetben születik, „megfigyelő" és „megfigyelt" együtt hozza létre (lásd HABERMAS [1968] 1993). Tágabban: egy adott társadalom terméke, és az individuum „kezelésén" túl (épp annak érdekében is) fontos számára a tudomány és társadalom kapcsolatára való reflexió.

Hisztéria és nőiség

A hisztéria Juliet Mitchell szavaival a pszichoanalízis „alapító betegsége" (MITCHELL 1984), de a pszichoanalízis ugyancsak tekinthető a hisztéria „alapító tudományának". A múlt századfordulón a hisztéria olyan átfogó, szimbolikus fogalommá vált, amelyhez különösen erősen kötődtek társadalmi, morális vagy esztétikai képzetek. A nőiség, a hisztéria és a (szexuálisan vagy társadalmilag) deviáns, rebellis női test képe szoros kapcsolatban állt egymással a laikus és a tudományos közvéleményben egyaránt.[7] A hisztériával diagnosztizált betegek gyakran deviánsnak minősített személyek voltak, akik áthágták a nemükre és pozíciójukra szabott normákat. A betegség ugyanakkor „az önbecsülés és a kielégülés" közti dilemma *megoldásaként* is értelmezhető. A hisztéria tehát egyszerre kiút és kezelendő tünet, lázadás és alkalmazkodás, az elfojtás és az ellenállás képtelenségének, konfliktusának megtestesülése, a menekülés lehetősége, ugyanakkor az orvosi patologizálás eszköze. Vagy, ahogy Joan Riviere nőiség-tanulmányát elemezve Stephen Heath fogalmaz, „sikertelen álca" (HEATH 1986, 51).

„Mind a hisztéria, mind pedig a pszichoanalízis a nyelv határaival foglalkozik, azonban különböző oldalakon állnak: a hisztériás igénybe veszi testét az ellenkezés kifejezéséhez, az analitikus pedig visszatereli az egyet nem értést a nyelv testébe" (BENVENUTO 1997, 222).

7 Ez nem azt jelenti, hogy a hisztéria férfiaknál egyáltalán nem létezett. A férfi hisztéria-esetek azonban nem váltak reprezentatívvá, feldolgozottá, egy elméletalkotó rendszer részeivé oly módon, ahogy a női esetek. Erről lásd SHOWALTER 1997.

A terápia a dialógus lehetőségét hordozta, ezt azonban megnehezítették Freud monológjai, melyek nyomán a páciens gyakran az elméleti előfeltevések beteljesítőjének szerepébe került. Freud legismertebb hisztéria-eseteit, Anna O. és Dóra terápiáját erősen átitatták a nőiségről alkotott előfeltevései, azaz a kulturális sztereotípiák tudományos reprezentációi.[8]

A kortárs feminista kritika hisztériaértelmezései Ferenczihez, illetve Riviere-hez igen hasonló következtetéseket fogalmaztak meg, nem szűken a szexuális elfojtásra, hanem a nő társadalmi szerepeire vetítve. Hélène Cixous értelmezésében a hisztéria a lacani értelemben vett szimbolikus rend, az Apa nyelve elleni tiltakozást képviseli, visszatérést a szemiotikus, preödipális „anyanyelvhez" (CSABAI–ERŐS 2000, 69). Susan Bordo ugyanakkor óv attól, hogy romantizáljuk a hisztériát mint az ellenállás, a felforgatás gesztusát, hiszen az legalább ennyire reprezentálja a kontrollképtelen, beteg nő képzetét is (BORDO 1993). A nőiszerep-konfliktusok nyomán keletkező betegség (pontosabban a róla folytatott laikus és orvosi diskurzus) végső soron megerősíti a nőiséghez társított sztereotípiákat, fenntartva ezzel a betegséget előidéző körülményeket. Foucault a nőiség és a pszichiátriai intézmények kapcsolatáról írva rámutat arra, hogy a női test hiszterizálása egyrészt szexualizálja, másrészt patologizálja, harmadrészt az irracionalitás szférájába utalja a nőt (FOUCAULT 1996, 106).[9] A hisztéria mint „női betegség" motívumait, a betegség álcajellegét gyümölcsözőbb lehet úgy értelmezni, mint az elrejtés és a megmutatás, az alkalmazkodás és a lázadás közti *feszültség* „megtestesülését".[10]

A feminista pszichoanalízis fontosabb szerzői és elgondolásai

A fönt említett *Juliet Mitchell* brit pszichoanalitikus és szocialista feminista, miközben Freudot és Lacant egyaránt férfiközpontúsággal, fallocentrizmussal, heteroszexizmussal vádolja, a pszichoanalízist nem tartja kikerülhetőnek, többek közt épp a nemek (hatalmi) viszonyának megértésében[11] (MITCHELL 1974). A tudattalan és a szimbolikus apa törvénye a civilizáció törvényeit tükrözi. A pszichoanalízis a szubjektum létrejöttét a szexuális különbségek mentén értelmezi, amely Mitchell olvasatában nem esszenciális biológiai folyamat, hanem éppen a törvénynek való alávetettség eltérő módján keresztül történik a lányok és a fiúk esetében; ebben a folyamatban a lányok szimbolikus kasztrációja a nők pszichológiai elnyomását alapozza meg. (Mitchell szerint Freud csupán leíró értelemben beszél a lányok kasztrált voltáról – ez a freudi szövegek szoros olvasása után nem tűnik teljesen meggyőző állításnak.) A marxizmusban talál olyan keretet, amelyben

8 Ezek feminista kritikáját lásd BENVENUTO 1997; MOI 1997; HUNTER 1997.

9 Foucault és Freud szexualitáselméletének összehasonlításához lásd: DE LAURETIS 1999.

10 Erről lásd pl. ENDER, E. (1995): *Sexing the Mind. Nineteenth-Century Fictions of Hysteria.* Cornell UP, Ithaca, London; LAFFERTON E. (1998): Hysteria and Deviance in Fin-de-Siecle Hungary. Ilma's Case. *Replika,* „Central European Hysteria" special issue, 75–98.

11 Hasonlóan viszonyul a lacani pszichoanalízishez is, lásd MITCHELL 1997; ROSE–MITCHELL 1985.

megvalósulhatnak a gyermeknevelés nem-patriarchális struktúrái, és kiiktatható a nők alsóbbrendűségét és a társadalmi nemi szerepeket fenntartó Ödipusz-komplexus.[12]

Az amerikai pszichoanalitikus, szociológus *Nancy Chodorow* a tárgykapcsolat-elmélet nyomain haladva az énfejlődést a másokkal való kapcsolatban, szeparáció és kötődés fogalmai mentén írja le, bevonva a szocializáció szempontját (Chodorow 2000). Cáfolja Freudnak azt a feltevését, hogy a lány útja „rögösebb" volna a femininitáshoz, mint a fiúé a maszkulinitáshoz. A nagyobb váltás szerinte a fiúk részéről történik: az anyával való azonosulást fel kell váltaniuk az apával való identifikációval, míg a lányok megtarthatják ezt a szoros közelséget, azonosságot. A nőiesség elutasítása, egyfajta negatív identitás eszerint tehát éppen a fiúknál történik. A nő sokkal inkább kapcsolatorientáltságra, kötődésre szocializált, ezt is reprodukálja, míg a férfi ennek kerülésére, merevebb énhatárok kialakítására (Chodorow 1978).

A nemi szerepek formálódásában jelentős tényező, hogy az első évek gyermek körüli teendőit még mindig alapvetően az anya végzi. Az aszimmetria feloldását Chodorow a kettős szülőség gyakorlata nyomán tudja elképzelni,[13] melyben az apa is intenzíven részt vesz a gyereknevelésben, férfiként mintát ad a gondoskodásra, kötődésre, intimitásra való képességre fiúgyermekének is – ezzel párhuzamosan pedig az anya is a nagyobb fokú női autonómiára.

A Chodorowot ért kritikák három pont köré csoportosíthatók (Tong 1997). Egyrészt vitatják, hogy a család dinamikája határozná meg a társadalmi folyamatokat és nem fordítva. (Ez feltehetőleg kölcsönös folyamat.) Másrészt módszertanilag megkérdőjelezik az elmélet alapjául szolgáló kétszülős, fehér, középosztálybeli, heteroszexuális minta általánosíthatóságát. Végül egyesek kétségbe vonják a kétszülős gondoskodás nyereségét, amennyiben az a férfihatalom megerősítése, a nők közötti vonzódás akadálya volna. Nő-nő kapcsolat esetén értelemszerűen az Ödipusz-komplexus is más formákat öltene.

Jessica Benjamin amerikai pszichoanalitikus kiterjeszti Chodorow elgondolásait a preödipális tárgykapcsolatoknak a nemi identitás kialakulásában játszott szerepét illetően. A csecsemő igényt tart a függetlenség elismerésére, amelyet ugyanakkor a gondozó visszajelzése erősít meg. Az énfejlődés tehát az intrapszichés fantáziák mellett kezdettől interszubjektív helyzetben történik. Benjamin a második évre teszi a két nem tapasztalatainak elkülönülését. A lánygyermek egy hozzá hasonló személytől, az anyától igényli önállósága elismerését, aki azonban elsősorban mint a férfivágy tárgya jelenik meg, és nem képes teljes mértékben megerősíteni lánya önérvényesítési szükségletét, aki a függetlenséget képviselő apához fordul ezért az elismerésért. Azonban az apa ezt csak a fiúk esetében erősíti meg, a lány pedig megmarad a szeretet tárgyának, és ezt a későbbi heteroszexuális szerelem alapját képező fantáziát, alárendelődést és idealizálást viszi tovább. A dominanciára-alárendelődésre épülő gender-viszonyok tehát a társas kapcsolatok interszubjektív terében jönnek létre. Benjamin szerint a nők és a férfiak, az anyák és az apák elvben egyaránt megjelenhetnek a szeparáció és a kötődés figuráiként, és a lányok és a fiúk egyaránt azonosulhatnak mindkettővel. Ha megszűnne a kulturális és pszichológiai kettéhasítás a feminin mint a kötődés és a maszkulin mint a szeparáció szimbóluma között, akkor a gyerek nem egy olyan társas világba érkezne, ahol az egyik oldal leértékelt és alárendelődik a másiknak.

12 Mitchell egy közelmúltban megjelent interjúban tér vissza a negyven évvel korábbi kötetre: Hollway–Walsh 2015.

13 Ezt képviseli Dorothy Dinnerstein is (Dinnerstein 1976).

Benjamin megkérdőjelezi az egyértelmű heteroszexuális orientációhoz és nemi dichotómiához vezető szexuális fejlődést; többrétű eltéréseket és nagyobb fokú hasonlóságokat tételez (Benjamin 1988, 1995). Rámutat arra, hogy az identifikációs és a tárgyszerelem gyakran együtt van jelen; a határok nem áthághatatlanok. Identitás helyett identifikációkat tételez, úgy véli, a két nem dichotómiája helyett a két pólus inkább a kétalakú nemiség és a sokalakú psziché (Benjamin 1997).

A Lacan-tanítványok/szakadárok[14] közül *Luce Irigaray* belga-francia nyelvész, pszichoanalitikus, filozófus mutatott rá arra, hogy a pszichoanalízis nem semleges és univerzális, ahogyan saját elméletét beállítja, csak nem reflektál saját diskurzusának történeti és filozófiai meghatározóira, a patriarchális kultúrában gyökerező előfeltevéseire és saját tudattalan fantáziáira (Whitford 1992). A freudi elmélet (melyet Irigaray kritikája mellett elismeréssel kezel) a nőiséget a maszkulinitás negatív oldalaként, hiányként, a férfihez, a falloszhoz való kapcsolatában gondolja el (Irigaray 1985a). Az oppozíciókban való gondolkodást (Derrida nyomán) Irigaray önmagában is a férfikultúra jellemzőjének tartja. Lacanhoz való viszonya hasonlóan összetett; Lacan elgondolása a nyelv szerepéről a tudattalan formálódásában és a nemi különbség elsajátításában megalapozta saját pszichoanalitikus olvasatait. Ugyanakkor ahistorikusnak és konzervatívnak tartja a lacani elméletet; úgy véli, Lacan tükre a női testet csak hiányként, „lyukként" képes látni, belülről nem. Irigaray a nőit a szubverzívvel, a „fallogocentrikus" dichotómiák felforgatásával azonosítja, ugyanakkor a nőről, a női testről és szexualitásról írott jelzői – dinamikus, plurális, globális, nem-lineáris, nem-bináris, nem-logocentrikus, nem-teleologikus, „Other in herself" – mutatnak némi esszencialista jelleget (Irigaray 1985b). *„A nő nemisége (testén) mindenütt van [...], gyönyörének földrajza sokkal változatosabb, különbségeiben többfélébb, összetettebb és kifinomultabb, mint hiszik [...], belül egy olyan imagináriuson, amely szintén szigorúan egy és ugyanarra összpontosul"* (Irigaray, id. Suleiman 1994, 462).

Mint írja, a nőknek a történelem során nem nyílt lehetőségük az önreprezentációra, elszigetelődtek eredetüktől; a nyugati gondolkodás nem építette be a női genealógiát, s ennek következtében problematikus egy kulturálisan elfogadható kép közvetítése az anyától a lány felé. Irigaray szerint ez a kép vagy a félelmetes, menekülésre késztető fallikus anyáé, vagy a lenézett, kasztrált anyáé, akivel a lány ugyancsak nem kíván azonosulni. Gondolatmenete kifejezi az anya iránti ambivalenciát, de a klasszikus tárgykapcsolat-elméletek (Klein, Winnicott) bűnbakképzése nélkül.[15] Nézete szerint az anya-lány genealógia elfojtása a patriarchális rendszer fenntartását szolgálja, mely a nőket egymástól is szeparálja.

14 Lacanról magyar nyelven lásd a *Thalassa* 1993/2-es tematikus számát *(Jacques Lacan munkássága)*; Unoka 1998; Darabos 2005.

15 A pszichoanalitikus anyaképekről lásd Kende 2005; Doan–Hodges 1992.

A női autonómia és a nők közötti „horizontális" kapcsolódás, *„sisterhood"* csak akkor válik lehetségessé, ha a vertikális anya-lány kapcsolat, az anya iránti vágy és szeretet hangot kaphat, és kulturális elismerést nyer (Irigaray 1985a; Whitford 1992).

Julia Kristeva bolgár-francia filozófus, irodalmár, író, pszichoanalitikus összekapcsolja a nyelvészeti-szemiotikai és pszichoanalitikus teóriákat a szubjektumról mint beszélő, értelemképző (és nemmel felruházott) lényről való gondolkodásban. A preödipális időszakot elbeszéletlen, reprezentálatlan, jelöletlen, „szemiotikus" periódusként írja le, megkülönböztetve (Lacan nyomán) a Szimbolikustól, amely a nyelv, a törvény, a kulturális reprezentációk szférája. A nők szerinte közelebb állnak ehhez a preödipális, nyelvhez, a testhez, a természet ritmusára emlékeztető ciklikus, szubjektív időhöz. Kristeva egyfajta képzeleti konstrukciónak tartja a kasztrációs komplexust. *„A kasztráció annyira valóságos, mint a világegyetem keletkezésével kapcsolatban feltételezett »ősrobbanás« [...]. Így a kasztráció [...] a nyelv mint az élvezet összeolvadt állapotától való szeparáció megjelenése lenne"* (Kristeva 1997, 245). Az avantgárd irodalmi szövegek a jelentés egyidejű megképzésével és felrúgásával destabilizálják a szubjektum igényét az identitásra, megkérdőjelezve, áthágva saját szimbolikus törekvéseiket, megragadva és kifejezve a szemiotikus impulzusok *jouissance*-át. Kristevát azok a momentumok érdeklik, amelyekben a szemiotikus átfolyik a Szimbolikusba. A szubjektum, a szöveg vagy a társadalom „forradalmi repedéseit" vizsgálja, s ezeket összekapcsolja a társadalmi változás lehetőségével is. Később ez a gondolati keret elhalványul, munkássága depolitizálódik; ambivalens kapcsolatot ápol a feminizmussal, nem tartja magát feministának, de témáival (anyaság, női szexualitás és vágy, szexuális különbözőség és egyenlőség) mégis kapcsolódik hozzá. 1977-es esszéjében a szeretet „eretnetikájáról" *(herethics)* ír: *„[A]z etika újragondolása igenis megköveteli a nők részesedését, mivel ők azok, akik vágyat hordoznak [a stabilitás] reprodukálása iránt és rendelkezésre állnak, hogy ez a beszélő faj, amely halandónak tudja magát, képes legyen elviselni a halált. Hiszen az erkölcstől leválasztott eretnek etika, az eretnetika talán éppen az, ami az életben a kötelékeket, a gondolatot és így a halál gondolatát is elviselhetővé teszi."* (Kristeva 1994 509) Bevezeti az „imaginárius apa" fogalmát, aki nem büntető törvényalkotó, a Szimbolikus rend képviselője, hanem az a pozíció, melyet az apa az anya vágyában elfoglal; de a gyerek számára nem az erósz, hanem az agapé típusú szeretet megtestesítője, melyet az anya, aki túl közel van, nem képviselhet (Grosz 1992).

A feminista ideológiával kapcsolatban úgy látja, annak nem lehet politikai célkitűzése az anyaság elutasítása. Az esszencializmus vádját is magára húzó meggyőződése szerint a legtöbb nő küldetésnek érzi, hogy szüljön, ez kreativitása forrása lehet. A terhesség az identitás alapvető kihívása *„a nárcisztikus éntartalom egészlegességének fantáziájával. [...] Ha az anyát nem gyötri bűntudat, akkor utazását a mazochizmus és az affektív, intellektuális [...] személyiség megsemmisítése nélkül kell felvállalnia, s ily módon az anyaság egy eddig elképzelhetetlen igazi alkotó cselekedetté válik."* (Kristeva 1997, 251)[16]

16 Kristeva pszichoanalitikus munkásságához lásd még a *Thalassa* 2007/2-3-as tematikus számát („Kristevai utazás").

A kilencvenes évek posztmodern feminizmusának meghatározó alakja az amerikai „sztárfilozófus", *Judith Butler.* A pszichoanalízist legfőképpen amiatt kritizálja, hogy adottnak veszi a biológiai nemet és a heteroszexuális vágyat. *Gender Trouble* (magyarul: *Problémás nem,* Butler 2006) című, 1990-ben írott művének alapgondolata szerint a nemet maga a *kifejezés, a performativitás* teremti meg. A nem olyan imitáció, amelynek nincs eredetije; valójában az eredetit épp az imitáció teremti meg. A szexus kategóriája születéstől normatív gyakorlatok terepe. A normák performatív módon, ismétlődő gyakorlatként *(iterability*[17]*)*, kizárásokon, elfojtásokon keresztül szabályozzák, materializálják a test szexusát, hozzák létre a nemmel felruházott szubjektumot, illetve ezzel összefüggésben a nemi különbséget a heteroszexuális parancs szolgálatában, mely egyes szexuális identifikációkat lehetővé tesz, másokat kizár. *Bodies that Matter* (magyarul: *Jelentős testek,* Butler 2005) című, 1993-as könyvében Butler némileg módosítja nézeteit. Bár a nem normái a nyelv, a kultúra által „megrendezettek", de az nem egyszerű „előadás", nem számolható fel, nem dekonstruálható teljesen és önkényesen. De felforgatható: kívülről, éppen az elgondolhatatlan testek, szexualitások felől. A Butler által sokszor idézett drag, paródia jelentősége, hogy rámutat az imitációra, a nemek eredendő konstruáltságára.

Butler (illetve az amerikai genderteoretikus, Eve Kosofsky Sedgwick) nevéhez is kötődik a nálunk talán legnehezebben beágyazható *queer-elmélet,* identitás és mozgalom. Az eredeti nyugati történeti előzmények és kontextus nehezen adaptálható magyar viszonyok közé. Az elmélet a kilencvenes években, elsősorban az LMBT identitások és mozgalmak problematizálásából, tágabban az identitás, a szubjektum dekonstrukciójának és sokféle szituáltságának fókuszba kerülése nyomán keletkezett (Jagose 2003). A queer-elmélet megkérdőjelezi a nemi identitás és a szexuális orientáció kategóriáinak határait, rögzítettségét és egymásból következő logikáját. Úgy véli, a *nem,* noha a társadalom által kiemelt és különböző intézményekkel is körülbástyázott dimenzió, nem feltétlenül az egyetlen és a legrelevánsabb tényező sem az identitásban, sem a vonzalmakban, s így az emberi jogi mozgalmakban sem kellene annak lennie. A nemen vagy a szexuális orientáción túl az etnikai, osztály-, életkori stb. dimenziók összetett, „interszekcionális" hatása érvényesül az önazonosságban (és az elnyomásban is).

A queer egyaránt kritikus az asszimilációval és a szeparatizmussal, hiszen mindkettő a hagyományos identitásokra épít. Egy elnyomott és homogén identitás feltételezésével, melyet felfedezni, elismertetni és reprezentálni kell, feloldhatnak néhány nyilvánvaló egyenlőtlenséget, ám eközben elfednek más, alapvető kérdéseket. Az identitásalapú politika helyett az identitásfelforgatás politikáját véli követhetőnek. Butler szerint ha tudatosan megmutatjuk a konstruáltságot és (elkerülhetetlen) performativitást, ez az ellenállás kiindulópontjává válhat. Jane Gallop szavaival: *„Az identitást folyamatosan feltételeznünk kell, és azonnal meg kell kérdőjeleznünk"* (Gallop 1982, xii).

A queer-elméletet érő kritikák attól tartanak, hogy a fogalom éppenséggel elfedheti a sokféleséget, és újabb (maszkulin) semlegességet hozhat létre, ezenkívül pedig túlzott

17 Vö. Derrida, J. (1988): Signature Event Context. In: Graff, G. (ed.): *Limited Inc.* Northwestern UP, Evanston.

relativizmus és teoretikusság jellemzi. A queer-elmélet (is) felszínre hozta a kisebbségek identitásvindikálása és a posztmodern identitásfelszámolás közti elméleti és gyakorlati konfliktust (Erről lásd Butler 1997). Ugyanakkor, bizonyos értelemben és helyzetekben, az LMBT identitáspolitika is lehet „queer", a hagyományos identitásképzeteket és vonzalmakat felforgató – például mai kelet-európai kontextusban.

KONKLÚZIÓ

Hol tartunk ma? A nemekről való gondolkodást illetően (legalábbis Magyarországon) nem elsősorban pszichoanalitikusok tollából, inkább a bölcsészet- és társadalomtudományok területén születnek (olykor pszichoanalitikus olvasottságú) újabb szövegek, kutatások (erről lásd Kende 2008). Az utóbbi évtizedek a diskurzusok keveredését, időnként összecsapását mutatják – ez túlmutat a pszichoanalízisen, de hivatkozási pontként felismerhetők benne az elmélet egyes elemei. A tudományos és közbeszédben egyszerre van jelen a férfi-női szerepek „elmosódása" fölötti aggodalom, a hagyományos, jól körülírt szerepek, „princípiumok"[18] vindikálása („természetesnek" nyilvánítása) és magának a természetesség fogalmának a változása, fölülvizsgálata (más fogalmakkal az esszencialista és a konstrukcionista szemlélet). A nem továbbra is kiemelt dimenzió a tudományban és a társadalomban – sokan tartanak igényt a vizsgálatára, de a definiálására, kijelölésére és felügyeletére is.

IRODALOM

Bánfalvi A. (2001): A pszichoanalízis mint álcás nő. *Thalassa, 2–3,* 55–82.

Benjamin, J. (1988): *The bonds of love: Psychoanalysis, feminism and the problem of domination.* Pantheon, New York.

Benjamin, J. (1995): *Like subjects, love objects: Essays on recognition and sexual difference.* Yale UP, New Haven.

Benjamin, J. (1997): Azonosság és különbözőség. Kísérlet a nemiség kialakulásának „tág körű" értelmezésére. In: Csabai M. – Erős F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest. 275–294.

Benvenuto, B. (1997): A hisztéria: komédia... dell'arte. In: Csabai M. – Erős F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest. 209–224.

18 Magyar kontextusban lásd pl. Bagdy Emőke műveit és nyilatkozatait és az erre adott reakciókat. Bagdy E. (2013): *Hogyan lehetnénk boldogabbak?* Kulcslyuk Kiadó, Budapest, illetve http://vs.hu/kozelet/osszes/nekimentek-a-kollegai-a-noi-principium-mellett-kiallo-bagdy-emokenek-0111

Bordo, S. (1993): *Unbearable weight. Feminism, western culture, and the body.* Univ. of California Press, Berkeley.

Butler, J. (1997): Esetleges alapok: A feminizmus és a „posztmodern" kérdés. In: Csabai M. – Erős F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest. 256–274.

Butler, J. (2005): *Jelentős testek.* Új Mandátum, Budapest.

Butler, J. (2006): *Problémás nem.* Balassi, Budapest.

Chodorow, N. (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet.* Új Mandátum, Budapest.

Chodorow, N. (1978): *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender.* Univ. of California Press, Berkeley.

Chodorow, N. (1997): Feminizmus, nőiség és Freud. In: Csabai M. – Erős F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest. 146–160.

Csabai M. – Erős F. (szerk.) (1997): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest.

Csabai M. – Erős F. (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei.* Jószöveg, Budapest.

Darabos E. (2002): „Mit akar a nő?" *Alföld, 10,* 55–80.

Darabos E. (2005): A Másik és a „női státusz". Jacques Lacan mint feminista botrányhős. *Thalassa, 1,* 39–62.

Darabos E. (2008): *Nem-játék. Nyelv, nemi szerepek, pszichoanalízis.* Jószöveg, Budapest.

de Lauretis, T. (ed.) (1991): „Queer Theory" issue. *Differences, 2.*

de Lauretis, T. (1999): A konok késztetés. *Metropolis, 2,* 34–52.

Dinnerstein, D. (1976): *The mermaid and the minotaur. Sexual arrangements and human malaise.* Harper & Row, New York.

Doane, J. L. – Hodges, D. L. (1992): *From Klein to Kristeva. Psychoanalytic feminism and the search for the „good enough" mother.* University of Michigan Press, Ann Arbor.

Ferenczi S. ([1908] 1991): A korai magömlés jelentőségéről. In: Ferenczi: *Lélekgyógyászat. Válogatott írások.* Kossuth Kiadó, Budapest. 47–52.

Foucault, M. (1996): *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Atlantisz, Budapest.

Freud, S. ([1905] 1995): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: Freud: *A szexuális élet pszichológiája.* Filum, Budapest. 31–131.

Freud, S. ([1905] 1993): Egy hisztéria-analízis töredéke. In: Freud: *A Patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* 17–110.

Freud, S. ([1908] 2016): Freud, S. ([1908] 2016): A „kulturális" szexuális morál és a modern idegesség. *Imágó Budapest, 2016, 2,* 37–52. http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2016_2_Tarsadalomkritika-II_szam/Imago_Bp_2016-2-szam_pp037-52_S-Freud_Kult-Szex-Moral_1908.pdf

Freud, S. ([1925] 1995): A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In: Freud: *A szexuális élet pszichológiája.* Filum, Budapest. 193–203.

FREUD, S. ([1933] 1999): A nőiség. In: FREUD: *Újabb előadások a lélekelemzésről.* Filum, Budapest. 126–151.

GALLOP, J. (1982): *The daughter's seduction. Feminism and psychoanalysis.* Cornell UP, Ithaca.

GRIGG, R. – HECQ, D. – SMITH, C. (1999, eds.): *Female Sexuality: The early psychoanalytic controversies.* Other Press, New York.

GROSZ, E. (1992): Kristeva, Julia. In: WRIGHT, E. (ed.): *Feminism and psychoanalysis. A critical dictionary.* Blackwell, Oxford, Cambridge MA. 194–200.

HABERMAS, J. ([1968] 1993): A metapszichológia szcientista önfélreértése. In: SZUMMER Cs. – ERŐS F. (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről.* Cserépfalvi, Budapest. 91–106.

HEATH, S. (1986): Joan Riviere and the masquerade. In: BURGIN, V. – DONALD, J. – KAPLAN, C. (eds.): *Formations of fantasy.* Methuen, London – New York. 45–60.

HEILBRUN, C. G. (1991): Freud's daughters. In: HEILBRUN: *Hamlet's mother and other women.* The Women's Press, London. 30–37.

HOLLWAY, W. – WALSH, J. (2005): Interview with Juliet Mitchell. Psychoanalysis and feminism: Then and now. *Psychoanalysis, Culture & Society, 2,* 112–130.

HORNEY, K. (1924): On the genesis of the castration complex in women. *International Journal of Psychoanalysis, 5,* 50–65.

HORNEY, K. ([1926] 1997): Menekülés a nőiség elől. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest, 118–130.

HORNEY, K. (1928): The problem of the monogamous ideal. *International Journal of Psychoanalysis, 9,* 318–331.

HORNEY, K. (1932): The dread of woman. *International Journal of Psychoanalysis, 13,* 348–360.

HUNTER, D. (1997): Hysteria, psychoanalysis, and feminism. The Case of Anna O. In: CONBOY, K. – MEDINA, N. – STANBURY, S. (eds.): *Writing on the body. Female embodiment and feminist theory.* Columbia UP, New York. 257–276.

IRIGARAY, L. (1985a): *The speculum of the other woman.* Cornell UP, Ithaca.

IRIGARAY, L. (1985b): *This sex which is not one.* Cornell UP, Ithaca.

JAGOSE, A. (2003): *Bevezetés a queer elméletbe.* Új Mandátum, Budapest.

KENDE A. (2005): Az anyaság a pszichoanalízisben: lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből. *Thalassa, 1,* 63–82.

KENDE A. (2008, szerk.): *Pszichológia és feminizmus.* L'Harmattan, Budapest.

KERTÉSZ-ROTTER L. ([1933] 1993): A női genitalitás pszichológiájáról. In: FREUD et al.: *Lélekelemzési tanulmányok.* Párbeszéd, T-Twins, Budapest. 55–64.

KOSOFSKY SEDGWICK, E. (1990): *Epistemology of the closet.* Univ. of California, Berkeley.

KRISTEVA, J. (1994): A szeretet eretnetikája. *Helikon, 4,* 491–509.

KRISTEVA, J. (1997): A nők kora. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest. 237–255.

LAFFERTON E. (1998): Hysteria and Deviance in Fin-de-Siecle Hungary. Ilma's Case. *Replika,* „Central European Hysteria" special issue, 75–98.

MITCHELL, J. (1974): *Psychoanalysis and Feminism. Freud, Reich, Laing and Women.* Vintage, London.

MITCHELL, J. (1984): Femininity, Narrative, Psychoanalysis. In: MITCHELL: *Women: The Longest Revolution. Essays on Feminism, Literature and Psychoanalysis.* Virago, London. 287–294.

MITCHELL, J. (1997): Jacques Lacan és a női szexualitás. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest, 161–183.

MOI, T. (1997): Férfiuralom: Szexualitás és episztemológia Freud *Dórá*jában. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest, 131–145.

MOI, T. (1990): Patriarchal Thought and the Drive for Knowledge. In: BRENNAN, T. (ed.): *Between Feminism and Psychoanalysis.* Routledge, London, New York. 189–205.

RIVIERE, J. (1929): Womanliness as a Masquerade. *International Journal of Psychoanalysis, 10,* 303–313.

ROITH, E. (1988): Freud's Women Disciples. In: ROITH: *The Riddle of Freud. Jewish Influences on His Theory of Female Sexuality.* Routledge, London, New York.

ROSE J. – MITCHELL, J. (eds.) (1985): *Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the école freudienne.* Pantheon, New York.

SHOWALTER, E. (1997): Hysterical Men. In: SHOWALTER: *Hystories. Hysterical Epidemics and Modern Culture.* Picador, London. 62–77.

SULEIMAN, S. R. (1994): Politikum és költészet a női érzékiségben. *Helikon, 4,* 456–477.

TONG, R. (1997): A pszichoanalitikus feminizmus. In: CSABAI M. – ERŐS F. (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest. 23–62.

UNOKA Zs. (1998): Fallosz-jelentés. *Café Bábel, 29,* 59–74.

WHITFORD, M. (1992): Irigaray, Luce. In: WRIGHT, E.: *Feminism and Psychoanalysis: A Critical Dictionary.* Blackwell, Oxford, Cambridge MA. 178–183.

WRIGHT, E. (1992): *Feminism and Psychoanalysis: A Critical Dictionary.* Blackwell, Oxford, Cambridge MA.

ZARETSKY, E. (2005): *Secrets of the Soul. A Social and Cultural History of Psychoanalysis.* Vintage Books, New York.

Kovács Mónika – Szabó Mónika
ELTE PPK INTERKULTURÁLIS PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI INTÉZET

Társadalmi nem és szexizmusok: a nemi hierarchiát igazoló nézetrendszerek elfogadása és elutasítása

A pszichológia a kezdetek óta kiemelten foglalkozik a nemi identitás fejlődésével, ami alatt nemcsak a (hetero)szexualitás kialakulását értik, hanem a társadalom nemi szerepekkel kapcsolatos elvárásaihoz való igazodást is. Ez a nők esetében a társadalmilag elfogadott femininitás attribútumainak a „sikeres" szocializáció során történő internalizálását jelenti (KIMMEL 2011, 86–110). Bár a kisebbségi identitás fejlődése (lásd pl. a fekete identitás fejlődéséről TATUM 1992) vagy a stigmával való megküzdés (GOFFMAN 1981, 179–239) fontos témái a szociálpszichológiai elméleteknek és kutatásnak, egyetlen más csoport esetében sem normatív elvárás a pszichológia elméletalkotói részéről az alacsonyabb státusú szerephez való pszichológiai igazodás, hanem épp ellenkezőleg: azt problémaként definiálják. Ezenfelül számtalan kutatás irányult a nemek közti biológiai különbségek személyiségre gyakorolt hatásának igazolására, illetve cáfolatára. Egyik vagy másik érvelést gyakran elintézik az *„alfa-elfogultság"* (biológiai alapú alapvető nemi különbségek feltételezése) és a *„béta-elfogultság"* (lényegi hasonlóság feltételezése) fogalmaival, ami azt sugallja, hogy egyiknek sem lehet igaza, hiszen mindkettő az „elfogultság" címkét kapta (lásd NAGY 2014, 18–19).

A társadalmi konstruktivista megközelítés ezzel szemben számtalan bizonyítékot kínál arra, hogy a különbségeket igazolni látszó eltérő viselkedés okai nem csak a feltételezett biológiai különbségek lehetnek. A sztereotip elvárásoknak megfelelő viselkedéseket kialakíthatja a biológiai nemre alapozott eltérő szocializáció (lásd KOVÁCS 2014). A nemeken belül nagy varianciát, illetve a nemek között nagymértékű átfedést találtak a vizsgált személyiség és pszichológiai jellemzők nagy többségében, ami ellentmond a dichotóm sztereotípiáknak (lásd RUDMAN–GLICK 2008, 16–17). Az interakcióban részt vevők tudatos vagy tudattalan elvárásai, motivációi, valamint a csoportra vonatkozó negatív sztereotípiák esetleges beteljesítésétől való félelem által kiváltott szorongás (lásd SPENCER 1999; SCHMADER 2002) is befolyásolják a létrejövő viselkedést, ilyen folyamatok eredményeképpen is létrejöhet a sztereotípiának megfelelő viselkedés (ELLEMERS–BARRETO 2015). A nem-elvárt – azaz a sztereotípiának ellentmondó – viselkedés interperszonális és egyéb büntetéseket von maga után, tehát kockázatos és gyakran sikertelen. A nők asszertív viselkedésére például gyakran „büntetéssel" (mint a negatív értékelés) reagálnak az interakciós

partnerek, illetve a megfigyelők, ahogy azt az úgynevezett *backlash* jelenséggel kapcsolatos kutatások is bizonyítják (RUDMAN és mtsai 2012).

Végül, a viselkedésre nagy befolyása van a társadalmi státusnak, amennyiben férfiak és nők eltérő arányban vannak magas, illetve alacsony státusban a társadalomban, nem biológiai nemükből, hanem társadalmi státusukból fakadóan eltérő viselkedési lehetőségeik lesznek, így a különbség a státusból és nem a biológiai nemből következik, amit *„megtévesztő különbség"-nek* nevezünk (lásd KIMMEL 2011, 11–14). A társadalmi konstruktivista megközelítés szerint tehát a sztereotípiának megfelelő viselkedéseket nagyrészt a férfiak és a nők eltérő társadalmi helyzete, a nemi hierarchián alapuló – *gendered* (lásd KIMMEL 2011, 124–130) – társadalmi intézmények nyújtotta eltérő viselkedési lehetőségek, valamint a szexista interperszonális elvárások hozzák létre, nem pedig esszenciális biológiai különbségek. Az eltérő viselkedést az emberek azonban hajlamosak eltérő személyiségjellemzőknek tulajdonítani, és ehhez az attribúciós hibához a pszichológiai elméletek egy része is jelentősen hozzájárult története során.

A NŐKKEL SZEMBENI ELŐÍTÉLETEK ÉS MÁS ELŐÍTÉLETEK: HASONLÓSÁGOK

A nők férfiakénál alacsonyabb társadalmi státusát igazoló ideológiát – a szexizmust – ugyanolyan „izmus"-ként azonosítjuk, mint a más, embereket csoportokba rendező kategorizációkon alapuló, társadalmi előnyöket és hátrányokat igazoló ideológiákat, például a rasszizmust, a kirekesztő – a többségi etnikumot magasabbrendűként azonosító – nacionalizmust, az antiszemitizmust, vagy a társadalmi osztály *(classism)*, a kor *(ageism)* és a testi épség *(ableism)* szerinti megkülönböztetést. A szexizmus együtt jár egyéb hierarchiaigazoló ideológiákkal, és a csoportalapú hierarchia kívánatosságának elfogadását bejósló olyan pszichológiai változókkal, mint a *szociális dominancia orientáció* (SIDANIUS 1998), a *jobboldali tekintélyelvűség* (ALTEMEYER 1998) és a *csoportalapú ellenségesség szindróma* (ZICK és mtsai 2011). Míg a szociális dominancia orientáció a férfiak esetében az *ellenséges szexizmussal* áll kapcsolatban, addig a jobboldali tekintélyelvűség – mindkét nem esetében – a *jóindulatú szexizmussal* (SIBLEY és mtsai 2007).

Az ellenséges és jóindulatú szexizmus – az ambivalens szexizmus két komponense – nemcsak a nemi hierarchia igazolására, hanem annak „előírására" is szolgál (GLICK–FISKE 2006). Míg az ellenséges szexizmus a nem tradicionális szerepeket betöltő nők elleni negatív attitűdöket fejezi ki, addig a jóindulatú szexizmus a tradicionális szerepet betöltő nőket „jutalmazza" paternalista törődéssel és védelemmel. A jóindulatú szexizmus pozitív felhangja jobban elfogadhatóvá teszi a szexizmust nemcsak a férfiak, hanem a nők számára is. Eagly és Mladinic (1989) szerint a nőkre vonatkozó sztereotípiák a nőket „csodálatosként" festik le, mivel a tőlük elvárt „feminin" tulajdonságok és viselkedések pozitívak és szociálisan kívánatosnak – bár a munkaerőpiacon alulértékeltnek – számítanak. Glick és

munkatársai (2000) tizenkilenc országot összehasonlító kutatásának eredményei szerint minél nagyobb volt az adott országban a nemek közötti politikai-gazdasági különbség, és minél inkább elfogadták a férfiak ezt a helyzetet igazoló ellenséges szexizmust, annál jellemzőbb volt a nőkre a jóindulatú szexizmus elfogadása, azaz a paternalista „védelem" igénye. A nők csak azokban az országokban gondolták úgy, hogy „lemondhatnak" a jóindulatú szexizmus által kínált „védelemről", ahol aránylag alacsony volt a nemek helyzete közti különbség és az ellenséges szexizmus a férfiak részéről. Jost és Kay (2005) kísérleti vizsgálatában pusztán a jóindulatú szexizmus skála tételeinek elolvasása elfogadhatóbbá tette a kísérleti személyek számára a nemek közti társadalmi egyenlőtlenséget, azaz igazságosabbnak észlelték a nemi hierarchiát, miután előhangolták őket a jóindulatú szexizmus állításaira.

A nemi sztereotípiák és előítéletek következményeikben hasonlatosak más sztereotípiákhoz és előítéletekhez; a csoport tagjai gyakran szenvednek diszkriminációt az oktatásban, a munkaerőpiacon és általában a társadalmi forrásokhoz való hozzáférésben (GLICK–FISKE 2007; RIDGEWAY–ENGLAND 2007). Ennek mértéke azonban nagyban függ az adott nő egyéb társadalmi csoportokhoz való tartozásától, azaz az úgynevezett interszekcionalitástól, ami csökkentheti vagy éppen növelheti a hátrányos helyzet mértékét. Mint más alacsonyabb státusú csoportok tagjai, a nők csoportjának egy része is rendelkezik politikai *(politicized)* kisebbségi identitással, azonosulva a diszkrimináció által létrehozott „közös sors"-sal és a nők alacsonyabb státusának kiegyenlítésére való törekvésekkel, míg másik része az egyéni mobilitás stratégiáját követve igyekszik saját státusa emelésére, és inkább más csoport-hovatartozásaira – például a szakmai csoportjára vagy éppen férje társadalmi státusára – alapozza társas identitását (BECKER–WAGNER 2009).

A NŐKKEL SZEMBENI ELŐÍTÉLETEK ÉS MÁS ELŐÍTÉLETEK: KÜLÖNBSÉGEK

A szexizmust azonban számos specifikum megkülönbözteti más „izmus"-októl. Ezek közül kiemelkedik az alárendelt (nők) és a domináns (férfiak) csoport egyes tagjainak egymástól való intim függőségének ténye, a heteroszexuális párkapcsolat, illetve a közös szülői szerep révén. A szexizmus jellemzője tehát az előítéletek továbbélése a társadalmi távolság teljes hiánya esetén is, amit más előítéletek esetében éppen az előítéletek hiányának bizonyítékaként fogad el a szociálpszichológiai kutatás (RUDMAN–GLICK 2008, 29). Feltehetően ebből fakad (lásd a rendszerigazolás ellen ható tényezőkről JOST–BANAJI 1999), hogy a nők esetében kevésbé jellemző a politikai kisebbségi identitással való azonosulás és a szexizmus elutasítása, mint más társadalmi csoportok esetében a saját csoportjukra vonatkozó előítéletek elutasítása.

Ugyanakkor maguk a nemi sztereotípiák is sokkal differenciáltabbak, mint más kisebbségi csoportok sztereotípiái: a különböző alcsoportoknak más és más a percepciója

és ezzel együtt a rájuk irányuló attitűd is (ECKES 2002). A jóindulatú szexizmus a férfiak részéről inkább a partnerre és más női családtagokra, míg az ellenséges szexizmus inkább a vetélytársaknak tekintett munkatársnőkre – vagy például a női főnökre – irányul (lásd CIKARA és mtsai 2009). Ez az eltérés ugyanakkor egyáltalán nem zárja ki azt, hogy az ellenséges szexizmus az intim kapcsolatokban is megjelenjen. A szexizmus két típusa azonban kapcsolatban áll egymással, és minél inkább elfogadja valaki az ambivalens szexizmust, annál inkább hajlamos nemcsak más szexista vélekedések elfogadására és a nemek közti társadalmi egyenlőtlenség igazolására, hanem akár a szexuális erőszak áldozatainak hibáztatására is (VIKI–ABRAMS 2002).

Arra vonatkozólag, hogy mennyire tartják a szexista vagy tárgyiasító megjegyzést a nők előítéletesnek, Riemer és munkatársai (2014) azt az eredményt kapták, hogy minél szorosabb az intim kapcsolat (idegen, főnök vagy partner), annál kevésbé címkézték a nők ugyanazt a megjegyzést előítéletesnek. Különösen érdekes volt az az eredmény, hogy a jóindulatú szexizmus („a nőknek nem szabad súlyos dolgokat cipelni") és a tárgyiasítás („jól néz(el) ki ebben a szűk pólóban") értékelése nem különbözött egymástól: ezeket kevésbé azonosították szexizmusként, mint az ellenséges szexista megjegyzéseket („a nők nem olyan jók matematikában"). Ráadásul a nők nemcsak a jóindulatú, hanem az ellenséges szexizmusra és a tárgyiasításra is éppen akkor voltak a legkevésbé érzékenyek, amikor a partnerük hangoztatta azokat. Ugyanakkor egy másik, Moya és munkatársai (2007) által végzett kutatás szerint azok a nők fogadták el leginkább partnerüktől – de nem munkatársuktól – szabadságuk (pl. ne vezessenek le egy hosszabb utat vagy ne jelentkezzenek egy gyakorlati helyre, ahol korábban nemi és családon belüli erőszakot elkövetett férfiak lennének a kliensek) jóindulatú szexizmusba „csomagolt" korlátozását, akik jobban hajlottak maguk is a jóindulatú szexizmus elfogadására.

A médiában is visszhangot váltott ki annak az amerikai kutatásnak (HART RESEARCH 2015) az eredménye *(1. táblázat)*, amelyben a kutatók azt hasonlították össze, van-e különbség abban, hogy a férfiak milyen tulajdonságokat tartanak kívánatosnak feleségük, illetve lányuk számára. Míg feleségük esetében a férfiak jobban preferálták a tradicionális nemi szerephez tartozó tulajdonságokat (aranyos, gondoskodó, házias), addig a lányuk esetében sokkal magasabbra értékelték a „maszkulinnak" tekintett tulajdonságokat (intelligens, független, erős). A vonzó külsőre vonatkozó elvárásban is komoly különbség volt a feleség, illetve a lány esetében, előbbi „javára". Az eredmények szerint tehát azt mondhatjuk; úgy látszik, hogy az egyének szintjén azon túl, hogy az ambivalens szexizmus két típusa nem feltétlenül ugyanarra a személyre irányul (partner vs. munkatárs), akár az egalitariánusabb attitűdök is megjelenhetnek attól függően, hogy az illető milyen családi viszonyban áll a jellemzett nővel. Egy nő pedig szintén teljesen eltérő attitűdöknek lehet kitéve attól függően, hogy kölcsönösen függő, avagy versengő viszony van közte és az adott férfi között. Az attitűdök tehát alapvetően a nő éppen betöltött szerepeitől, és nem pedig személyes tulajdonságaitól függenek.

1. táblázat. A férfiak által legfontosabbnak tartott tulajdonságok, a feleségük, ill. a lányuk esetében
(Forrás: HART RESEARCH; The Shriver Report Snapshot: An Insight into the 21st Centurty Man)

	Feleség/női partner (%)	**Lány (%)**	**Különbség (%)**
Intelligens	72	81	9
Vonzó külsejű	45	11	34
Független	34	66	32
Aranyos	34	19	15
Erős	28	48	20
Gondoskodó	27	18	9
Lelkiismeretes	26	35	9
Házias	14	5	9
Kenyérkereső	4	3	1
Engedelmes	2	2	0

Az egy kategóriába tartozó alcsoportok eltérő jellemzése más csoportok esetében is előfordul. Másképpen jellemzik például a szegény – segélyből élő – afrikai-amerikaikat az USA-ban, mint a középosztályhoz tartozókat (FISKE és mtsai 2006), illetve a keresztkategorizáció is különbözően jellemzett csoportokat hoz létre (például az öreg vs. fiatal férfiak esetében, ECKES 2002). Fontos azonban azt is vizsgálni, hogy az általános kategória mely alkategóriákkal kerül egy klaszterbe a jellemzések hasonlósága alapján. Amerikai és német vizsgálatok eredményei szerinte a „tipikus nőket" az alacsony kompetenciát és magas szeretetreméltóságot implikáló paternalista előítélettel jellemzik a válaszolók (mint a háziasszonyokat és titkárnőket, lásd ECKES 2002), míg a „tipikus férfiakat" a magas kompetenciával és közepes szeretetreméltósággal (mint a menedzsereket, magas beosztásúakat és a politikusokat, lásd HEILMAN 2001; ECKES 2002; KOVÁCS 2012). A „kivételek" tehát nem a sztereotípia változásához, hanem altípusok kialakításához vezetnek, ezek azonban nem változtatják meg a nők „általános" percepcióját, és fenntartják az esszencialista és paternalista viszonyulást. A nem-tradicionális szerepeket betöltő „kivételekről" (feministák, karriernők) alkotott reprezentációk pedig negatív viszonyulást tükröznek (kompetens, de nem szeretetreméltó), ezáltal is „kívánatossá" téve a tradicionális szerepelvárásokhoz való igazodást (a feministákra vonatkozó előítéletekről lásd KOVÁCS–HEVESI 2015; SZABÓ 2015; SZEMÁN–SZABÓ 2017).

Az, hogy egy előítéletet mennyire súlyos problémának tart a társadalom – azaz hogy mennyire számít normával ellentétesnek a hangoztatása –, függ annak percepciójától, hogy mennyire tartják az emberek igazolhatónak az adott csoporttal szembeni diszkriminációt. Amerikai kísérleti személyeket arra kérték, hogy képzeljék el saját reakcióikat, ha rasszista vagy szexista viselkedésükkel szembesítené őket valaki. A kutatók azt az eredményt kapták, hogy a hipotetikus szexista viselkedéssel való szembesítés után sokkal kevésbé gondolták azt a személyek, hogy az bűntudatot keltene bennük, szemben a hipotetikus rasszista viselkedéssel. A viselkedést tehát sokkal inkább kínosnak tartották volna a rasszizmus, mint a szexizmus esetében. Míg az előbbi korrekcióra sarkallta volna őket,

addig azt a lehetőséget, hogy szexistának tartják őket a viselkedésük következtében, inkább viccesnek érezték, ami nem járt azzal a motivációval, hogy jóvátegyék a viselkedést (Czopp–Monteith 2003).

A NEMI HIERARCHIA VÁLTOZTATHATATLANSÁGÁNAK PERCEPCIÓJA ÉS AZ ESSZENCIALIZMUS

A jóindulatú szexizmus három komponense a heteroszexuális intimitás – miszerint egy férfi csak egy nő szerelmét elnyerve élhet teljes életet –, a kiegészítő nemi különbségtétel és a protektív paternalizmus. A kiegészítő különbségtétel pozitívan különbözteti meg a nőket a férfiaktól. Különösen vonzóvá teheti ezt az ideológiát a nők számára az a gondolat, hogy a nők ártatlan és tiszta lények, akik morálisan érzékenyebbek, mint a férfiak. Ugyanakkor éppen esszencialista mivoltából fakadóan ez az ideológia könnyen igazolhat identitáspolitikai argumentumokat is pusztán azt feltételezve, hogy a nők mások – jobbak –, mint a férfiak és ezért lenne például szükséges létszámukkal arányos képviseletük a politikában vagy a gazdaságban (az ún. kulturális feminizmusról lásd Tong 2009, 56–67).

A nők pozitív és a férfiak negatív különbözőségéről szóló esszencialista érvelés azonban paradox módon fenntartja azt a hierarchiát, amit lebontani igyekszik. Megerősíti ugyanis a csoportok közötti kategóriahatárokat és azt a feltételezést, hogy a csoportok tagjai – az értékelés előjelétől függetlenül – lényegileg mások (lásd Phillips 2010). Glick és Whitehead (2010) a férfiakra vonatkozó előítéletek felől közelítette meg ezt a problémát. Tajfel (1981, idézi Glick–Whitehead 2010) azon feltételezéséből indultak ki, hogy a csoportok közötti hierarchia megváltoztatásának szándékához nem elegendő a hierarchia illegitimitásának tételezése, azaz jelen esetben a szexizmus elutasítása, hanem szükséges még a változtathatóságba vetett hit is. A férfiakkal szembeni ellenséges előítéletek (pl. „A férfiak mindig harcolni fognak azért, hogy a nőknél nagyobb hatalmuk legyen a társadalomban") azonban elkerülhetetlennek állítják be a férfidominanciát, ezért aláássák a változtathatóságba vetett bizalmat, és így hozzájárulnak a hierarchia fennmaradásához.

Vizsgálatuk eredményei szerint míg a nemi hierarchia legitimitásának észlelése szignifikánsan összefüggött mind a négy nemi hierarchiát igazoló skálával (ellenséges és jóindulatú szexizmus, férfiak iránti jóindulatú és ellenséges attitűdök), addig csak a férfiak iránti ellenséges attitűdök voltak szignifikáns kapcsolatban a nemi hierarchia stabilitásának észlelésével. Második, kísérleti vizsgalatukban pedig csak a férfiak iránti ellenséges attitűdök előhangolása növelte a nemi hierarchia stabilitásának észlelését, a többi nemi ideológiát igazoló attitűd nem. Thomas (2002, idézi Jost–Kay 2005) eredményei szerint pedig a feminista nézetek elfogadása negatív kapcsolatban állt a férfiak iránti ellenséges attitűdök elfogadásával.

AMBIVALENS SZEXIZMUS, A FÉRFIAK IRÁNTI ELLENSÉGES ÉS JÓINDULATÚ ATTITŰDÖK ÉS A FEMINISTA NÉZETEKHEZ VALÓ VISZONY ÖSSZEFÜGGÉSEI

Saját kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy az ambivalens szexizmus két komponensének elfogadása és/vagy elutasítása miként függ össze a különböző feminista nézetrendszerek elfogadásával vagy elutasításával, valamint a férfiakra irányuló ellenséges és jóindulatú attitűdökkel. Hipotéziseink szerint:

(I) A szexizmust elutasítók azok, akik a leginkább elutasítják a nemi hierarchiát igazoló nézeteket, ezért azt vártuk, hogy ők fogják (I/A) legkevésbé elfogadni a férfiakkal szembeni jóindulatú attitűdöket, valamint (I/B) leginkább elfogadni a nők és férfiak alapvető egyenlőségét feltételező liberális, radikális és szocialista feminista nézeteket, továbbá (I/C) a leginkább elutasítani a konzervatív nemi szerep nézeteket.

(II) A jóindulatú szexisták – az ambivalens szexistákhoz hasonlóan – (II/A) a többi csoportnál inkább el fogják fogadni a férfiak iránti jóindulatú attitűdöket (de ellentétben az ambivalens szexistákkal, az ellenséges attitűdöket nem), és (II/B) a többi csoportnál inkább elfogadják majd a jóindulatú szexizmushoz hasonlóan esszencialista kulturális feminista nézeteket.

(III) Az ambivalens szexisták lesznek a legrendszerigazolóbbak, azaz ők fogják (III/A) leginkább elfogadni a férfiakkal kapcsolatos ambivalens attitűdöket (mind a jóindulatú, mind az ellenséges szexizmust) és (III/B) a leginkább elfogadni a nemi szerepekkel kapcsolatos konzervatív nézeteket.

(IV) Az ellenséges szexisták inkább külső – férfi – csoportpreferenciát fognak mutatni, tehát a többi csoportnál inkább (IV/A) elutasítják majd a férfiakkal szembeni ellenséges attitűdöket, ugyanakkor (IV/B) ők utasítják majd el leginkább a nőket esszenciálisan „jobbként" és „másként" tételező kulturális feminista nézeteket.

A VIZSGÁLAT[1]

Résztvevők és eljárás

A különféle nemi ideológiák és nemi szerep identitások feltárására egy nem reprezentatív, nagymintás kérdőíves vizsgálatot végeztünk, felnőtt nők körében. Az online anonim vizsgálatban 18 évesnél idősebb, magukat nőként azonosító személyek vettek részt (N = 926). A válaszolók meghatározó többségben a budapesti (57%), 25–45 év közötti (átlag: 34,4 év, szórás: 10,6), diplomás (74%) nők közül kerültek ki. Az adatfelvétel módja nem tette

1 A teljes vizsgálat módszerének és eszközeinek részletes bemutatását ld. Szabó–Kovács 2017, jelen kötetben!

lehetővé reprezentatív minta összegyűjtését, ugyanakkor a válaszolók relatív nagy száma miatt lehetőségünk nyílt az egyes változók közötti összefüggések statisztikailag is érvényes vizsgálatára.

Eszközök

A kérdőívben alkalmazott skálák korábbi nemzetközi és részben már hazai kutatásokban is használt mérőeszközök adaptációi, ezek mellett néhány alapvető *demográfiai adat*ra kérdeztünk még rá (nem, életkor, iskolai végzettség, párkapcsolati státus, lakóhely, van-e társadalmi nemi szerepek témájában képzettsége/gyakorlata). Itt most csak azokat az eszközöket mutatjuk be röviden, amelyek jelen vizsgálatban relevánsak.

Ambivalens Szexizmus Skála (Glick–Fiske 1996 alapján Szabó 2009 – rövidített változat)
Az *ambivalens szexizmus* nézetrendszere egyszerre tartalmazza a nemek közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyokból következő ellenségességet és az egzisztenciális és érzelmi függés miatti jóindulatú előítéleteket a nőkkel szemben (Glick–Fiske 1996).

Az *ellenséges szexizmus* nézeteiben a nők mint versengő és/vagy szexuális eszközökkel kontrollt szerezni igyekvő, nem szerethető, ám kompetens személyek jelennek meg. (Például: „A feministák azt akarják elérni, hogy a nőknek a férfiakénál is több hatalmuk legyen.") A skála összpontszáma az 5 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb fokú szexizmust jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,81.)

A *jóindulatú szexizmus* a nőket tiszta és bájos teremtményekként ábrázolja, akik teljessé teszik a férfiak életét, miközben rászorulnak azok védelmére és támogatására, tehát egyszerre szeretetre méltóak és inkompetensek. (Például: „A nők megérdemlik, hogy a férfiak nagy becsben tartsák és védelmezzék őket.") A skála összpontszáma az 5 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb fokú szexizmust jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,82.)

Ambivalencia a Férfiakkal Skála (Glick–Fiske 1999 alapján Szabó 2009 – rövidített változat)
A férfiakkal kapcsolatos *ambivalens attitűdök* tulajdonképpen a nőkkel szembeni ambivalens szexizmusok kiegészítői, a férfiakra vonatkoztatott ideológiaként (Glick–Fiske 1999). A nézetek kettősségében itt például a férfidominancia *jóindulatú* elismerése mint a védelmező gondoskodás jelenik meg (például: „Minden nőnek szüksége van egy férfira, akit csodálhat."), miközben az *ellenséges* komponense a hatalommal és agresszióval való visszaélés vélelme és a férfiaktól tapasztalt elnyomás miatti neheztelés. (Például: „A férfiak általában megpróbálják uralni a beszélgetést, ha egy nővel beszélnek.") Az alskálák összpontszáma az 5-5 tételre adott 5 fokozatú válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb mértékű ellenséges, illetve jóindulatú attitűdöt jelent a férfiak irányában. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: ellenséges attitűd: 0,75; jóindulatú attitűd: 0,73.)

Feminista Önmeghatározás Skála (Morgan 1996)
Az egyitemes becslőskálán a válaszolók a feminizmushoz való viszony 8 lehetséges fokozatát leíró állítás közül választhatták ki azt az egyet, amelyik a leginkább jellemzi a feminizmushoz való saját viszonyukat. (A két végpont: „Elkötelezett feminista vagyok, aktívan dolgozom a nőmozgalomban." – „Egyáltalán nem vallom magam feministának. Úgy gondolom, hogy a feministák ártanak a családi életnek és aláássák a férfiak és nők kapcsolatát.") Az egyitemes skála pontértékét a kiválasztott tétel adja, ahol a magasabb pontszám rendre növekvő feminizmuspártiságot jelent.

Különböző Feminista Attitűdök Skála (Henley és mtsai 1998 alapján Kovács 2006)
A *feminista attitűdöket* feltérképező skála (Henley és mtsai 1998) elméleti alapon öt nézetrendszert különített el, ezek a liberális, a szocialista, a radikális és a kulturális feminizmus, valamint a konzervatív nézetek elutasítása. Az eredeti skála 45 tételt tartalmaz, jelen kutatásban csak jelentős átalakítást követően használtuk az alskálákat, ugyanis feltáró faktorelemzésnek[2] alávetve azt találtuk, hogy az elméleti alapon feltételezett feminizmustípusok nem különültek el egyértelműen a válaszokban. A radikális és a szocialista feminizmus alskálák egyes tételei együttesen alkottak egy skálát (Cronbach-alfa: 0,86), illetve az (anti)-konzervativizmus (Cronbach-alfa: 0,77) és a kulturális feminizmus (Cronbach-alfa: 0,69) egyes tételeiből is kialakítható volt egy-egy koherens alskála. A liberális feminizmust felmérni kívánó állítások mögött nem sikerült látens struktúrát találni, így jelen vizsgálatban azt nem mértük elkülönülő nézetrendszerként.

Eredmények és értelmezés

A nemi hierarchiát igazoló nézetrendszerek és a feminista nézetek együttjárásai

Első lépésben megvizsgáltuk az ambivalens szexizmus és a férfiakkal kapcsolatos ambivalens attitűdök együttjárásait a teljes mintára vonatkoztatva *(2. táblázat).*

2. táblázat. Az ambivalens szexizmusok és attitűdök együttjárásai (ρ értékek)

	ellenséges attitűd ffiak felé	jóindulatú attitűd ffiak felé	jóindulatú szexizmus
jóindulatú attitűd ffiak felé	–,099**		
jóindulatú szexizmus	,035$^{n.s.}$	**,720****	
ellenséges szexizmus	–,227**	**,607****	**,555****

** p ≤ 0,01

2 Mivel az elméleti faktorszerkezetet megerősítő elemzésben az eredeti struktúrát nem lehetett reprodukálni, így a 45 tételes skála feltáró elemzése mellett döntöttünk, kiválogatva azokat az itemeket, amelyek egyértelműen egy faktort töltöttek, azaz minimum kétszeres értékkel súlyozódtak az adott faktoron a többihez képest. (5 iterációs varimax rotációval, KMO = 0,92, χ^2 = 9294,2, p ≤ 0,0001.)

A jóindulatú és az ellenséges szexizmus közepes erősségű, pozitív együttjárást mutatott, ez az eredmény illeszkedik a kapcsolódó kutatások sorába (lásd GLICK–FISKE 2006). A férfiakkal szembeni jóindulatú attitűddel *mindkét* szexizmus pozitívan függött össze, kifejezetten erős együttjárást mutatva (erősebbet, mint a szexizmusok összefüggése). A férfiakkal szembeni ellenséges attitűddel ugyanakkor csak az ellenséges szexizmus függött össze, mégpedig fordítottan és csak nagyon gyengén. Emellett érdekes eredmény, hogy a férfiakkal kapcsolatos ellenséges és jóindulatú attitűdök egymással semmilyen összefüggést sem mutattak. Eredményeink az ellenséges szexizmus vonatkozásában nem egyeztek meg más kutatások eredményeivel (ahol az ellenséges szexizmus együtt járt a férfiak iránti jóindulatú és ellenséges attitűdökkel egyaránt, lásd GLICK–WHITEHEAD 2010). Ezt az eredményt magyarázhatja, hogy ebből a szempontból a válaszolók egy része specifikus attitűdökkel rendelkezhetett és a férfiak iránti ellenséges attitűdöket egyfajta „feminista" állásfoglalásként értelmezte. Egy másik lehetséges ok a magyar társadalmi kontextus specifikussága, mely szerint a nemi hierarchia nagymértékben elfogadott a nők részéről (lásd PONGRÁCZ 2005), így a férfiakkal szembeni jóindulatú attitűdök önmagukban is megállnak rendszerigazoló ideológiaként.

Ugyancsak megvizsgáltuk, hogy a nemekkel kapcsolatos attitűdök milyen együttjárásokat mutatnak a különféle feminista nézetek elfogadásával (*3. táblázat*).

3. táblázat. Az ambivalens szexizmusok és a különböző feminizmusok együttjárásai (ρ értékek)

	ellenséges attitűd ffiak felé	jóindulatú attitűd ffiak felé	ellenséges szexizmus	jóindulatú szexizmus
radikális-szocialista feminizmus	**,610****	–,355**	**–,477****	–,210**
kulturális feminizmus	,391**.	108**	–,119**	,280**
konzervativizmus elfogadása	–,159**	**,655****	**,620****	**,588****

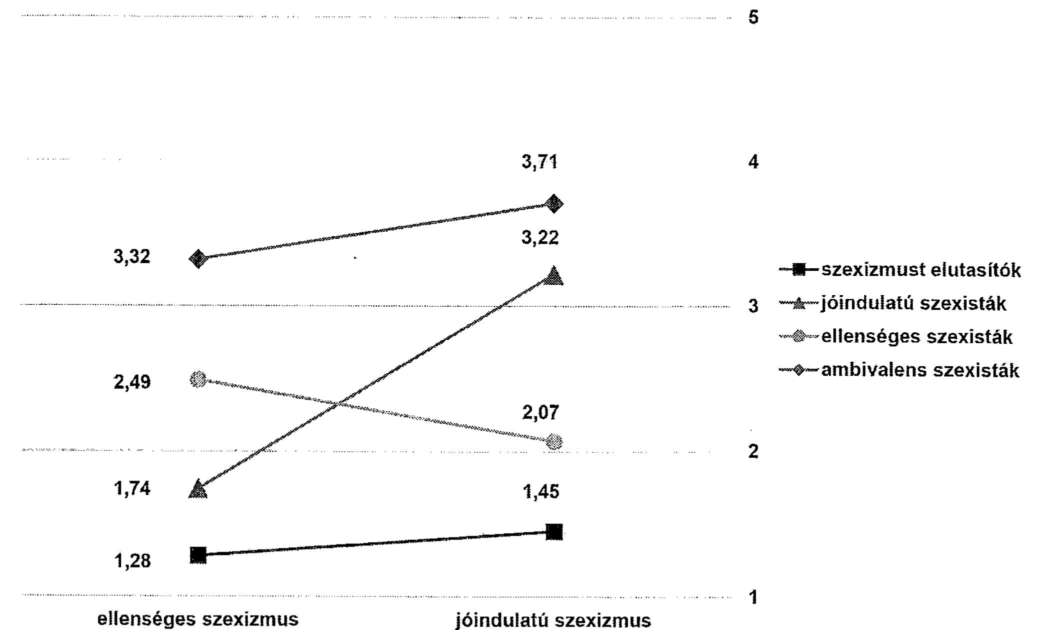
** p ≤ 0,01

Az eredményekből azt láthatjuk, hogy – ahogy ez várható volt – az ellenséges szexizmus a radikális-szocialista feminizmussal közepes erősséggel, fordított arányban jár együtt, a konzervativizmus elfogadásával ugyanakkor jelentős, pozitív irányú az összefüggése mindkét szexizmusnak. Kiemelkedik még a radikális-szocialista feminizmus együttjárása a férfiak iránti ellenséges attitűdökkel, mely összefüggés ugyancsak alátámasztani látszik a korábban feltételezetteket, miszerint ez a kérdéssor nem csupán a férfiakra vonatkozó ellenséges előítéletként, hanem valamiféle „feminista" állásfoglalásként is értelmeződhet.

A típusok elkülönítése a szexizmushoz való viszony alapján

A hipotéziseink vizsgálatához a teljes mintából (N = 926) az ambivalens szexizmus elfogadása/elutasítása alapján négy típust alakítottunk ki a (K-means) klaszteranalízis módszerével (ld. *1. ábra*).

(1) szexizmust elutasítók (alacsony ellenséges és alacsony jóindulatú szexizmus, N = 403);
(2) jóindulatú szexisták (alacsony ellenséges és magas jóindulatú szexizmus, N = 197);
(3) ellenséges szexisták (magas ellenséges és alacsony jóindulatú szexizmus, N = 189);
(4) ambivalens szexisták (magas ellenséges és magas jóindulatú szexizmus, N = 134).

1. ÁBRA. *A típusok elkülönítése az ellenséges és a jóindulatú szexizmus alapján*

A továbbiakban hipotéziseinkhez igazodóan azt teszteltük, hogy az így kialakított négy csoport között milyen különbségek találhatók a férfiakkal kapcsolatos ambivalens – jóindulatú és ellenséges – előítéletek, illetve a feminista attitűdök mintázataiban.

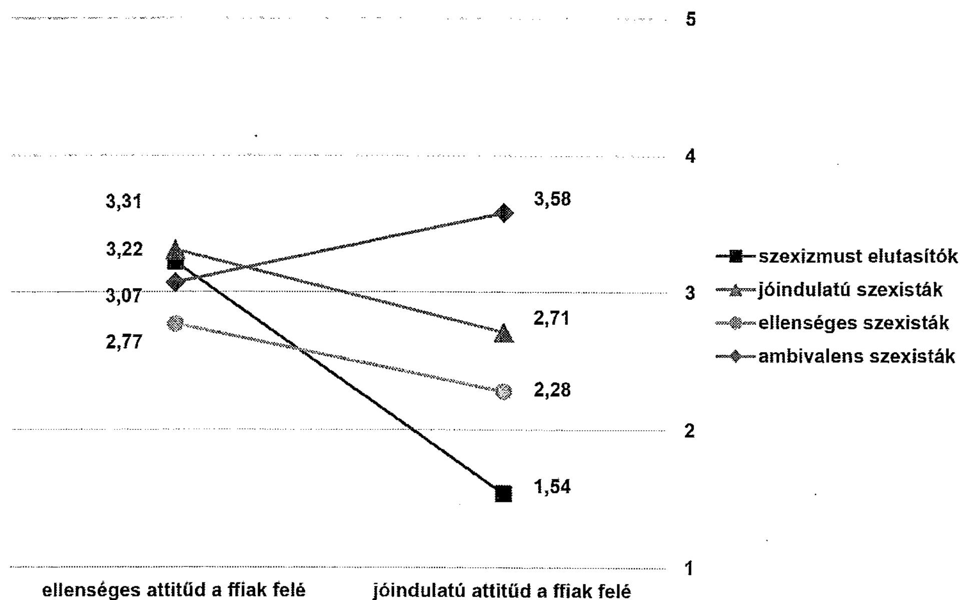
A hipotézisek tesztelése: férfiakkal kapcsolatos ambivalens attitűdök és a különböző feminista nézetek elfogadása

A férfiakkal szembeni ellenséges attitűdökben szignifikáns különbség az alcsoportok között (F = 14,4; p ≤ 0,0001) csak egyetlen esetben volt, mégpedig – IV/A hipotézisünknek megfelelően – az ellenséges szexisták voltak azok, akik a legkevésbé voltak ellenségesek a férfiakkal szemben a másik három csoporthoz viszonyítva. Az eltérések hatásméretüket tekintve jelentősnek mondhatóak (a másik három csoporttól való eltérések Cohen-d értékei: 0,35; 0,49 és 0,59). A többi három csoport egymástól nem tért el jelentősen az ellenséges attitűdök elutasításában.

A férfiakkal szembeni jóindulatú attitűdben mind a négy csoport szignifikánsan különbözött egymástól (F = 321,5; p ≤ 0,0001), és ezek a különbségek hatásméretüket tekintve is jelentősnek mondhatóak (Cohen-d értékek: a legkisebb különbség a jóindulatú

és az ellenséges szexisták között 0,51; a legnagyobb különbség az ambivalens szexisták és a szeximust elutasítók között 3,14).

A szexizmust elutasítók voltak azok, akik a férfiakkal szembeni jóindulatú attitűdöket is a leginkább elutasították (így tehát I/A hipotézisünk igazolódott), míg az ambivalens szexisták mutattak leginkább jóindulatú előítéleteket a férfiak irányában, őket a jóindulatú szexisták követték. A II/A hipotézisünk így részben beigazolódott, ám az ellenséges attitűdökre vonatkozóan nem, hiszen a jóindulatú szexisták nem különböztek az ambivalens szexistáktól a férfiakkal kapcsolatos ellenséges attitűdök elfogadásában. Az ambivalens szexistákra vonatkozóan azt mondhatjuk – összhangban a III/A hipotézisünkkel és Glick és Whitehead (2010) hasonló eredményeivel –, hogy ők fogadták el leginkább mind a négy nemi hierarchiát igazoló nézetrendszert, bár a férfiakkal szembeni ellenséges attitűdök elfogadásában nem tértek el szignifikáns mértékben a jóindulatú szexistáktól és a szexizmust elutasítóktól *(2. ábra)*.

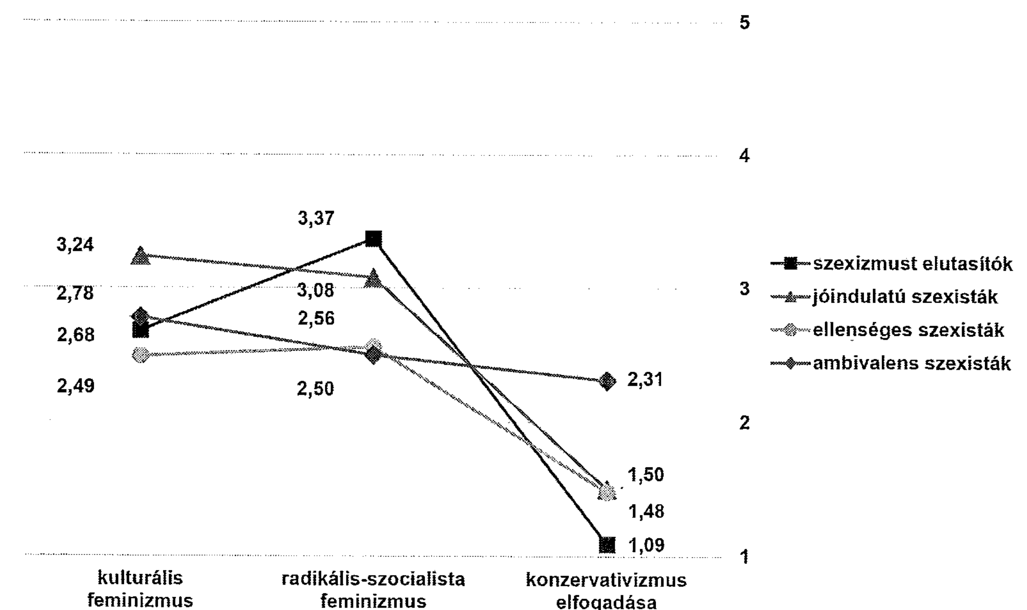
2. ÁBRA. *A férfiakkal kapcsolatos ambivalens attitűdök elfogadottsága a négy típusnál*

A négy típust összehasonlítva *(2. ábra)* továbbá azt mondhatjuk, hogy egyedül az ambivalens szexistáknál jellemző az, hogy a férfiakkal kapcsolatos ambivalens előítéleteknél a jóindulatú attitűdöt fogadják el inkább az ellenséges attitűdhöz képest, azaz a másik három csoport inkább osztja az ellenséges, mint a jóindulatú attitűdöket a férfiak irányában. (A négy csoportnál a páros átlagok közötti különbségek: szexizmust elutasítók t = 32,3, p ≤ 0,0001, Cohen-d = 2,20; jóindulatú szexisták t = 5,4, p ≤ 0,0001, Cohen-d = 0,63; ellenséges szexisták t = 5,9, p ≤ 0,0001, Cohen-d = 0,62; ambivalens szexisták t = –5,05, p ≤ 0,0001, Cohen-d = 0,65.)

A különféle feminista nézetek elfogadását illetően azt mondhatjuk – II/B hipotézisünkkel összhangban – hogy a jóindulatú szexisták a másik három csoporthoz képest szignifikánsan inkább fogadták el a kulturális feminizmust (F = 34,3; p ≤ 0,0001; Cohen-d = 0,60; 0,67; 1,01). Az ambivalens szexisták a szexizmust elutasítóktól nem térnek el jelentősen (Cohen-d = 0,1) a kulturális feminizmus elfogadását illetően, mint ahogy a szexizmust elutasítók és az ellenséges szexisták sem (Cohen-d = 0,24), az ambivalens szexisták és az ellenséges szexisták közötti különbség hatásmérete ugyanakkor közepesnek mondható (Cohen-d = 0,38). Részben igazolódott tehát IV/B hipotézisünk.

A radikális-szocialista feminizmust a szexizmust teljesen elutasítók fogadták el a leginkább a többi csoporthoz képest (I/B hipotézisünket ezzel megerősítve) (F = 42,1; p ≤ 0,0001; Cohen-d = 0,32; 0,98; 1,09). A radikális-szocialista feminizmust a jóindulatú szexisták is inkább elfogadták, mint az ambivalens és ellenséges szexista csoport (Cohen-d = 0,68; 0,59), utóbbi kettő között ugyanakkor nem volt érdemi különbség (Cohen-d = 0,07).

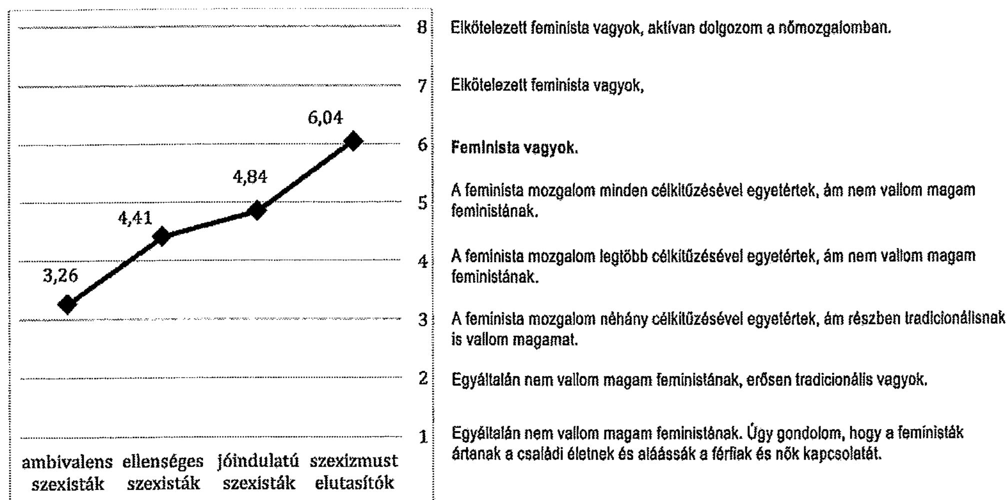
Ahogy azt vártuk (III/B hipotézis), a konzervativizmus elfogadásában az ambivalens szexisták voltak kiemelkedőek (F = 240,0; p ≤ 0,0001; Cohen-d = 1,26–2,27), őket követte a jóindulatú/ellenséges szexisták két csoportja (közöttük nem volt különbség, Cohen-d = 0,03), végül a szexizmust elutasítók, szignifikánsan különbözve előző kettő csoporttól is (Cohen-d = 1,01; 1,00), egyértelműen elzárkóztak a konzervatív nézetektől (így az I/C hipotézist is igazoltuk) *(3. ábra)*.

3. ÁBRA. *A különböző feminista attitűdök elfogadottsága a négy típusnál*

Hipotéziseinket közvetett módon is teszteltük, amikor megvizsgáltuk, hogy a négy csoport miként különbözik egymástól a feminista azonosulásban *(4. ábra)*. A feminizmushoz

való explicit viszonyukat illetően szignifikáns különbséget találtunk a csoportok között ($F = 196{,}1$; $p \leq 0{,}0001$). Nem meglepő módon – és az I. hipotézisünkkel összhangban – a szexizmust elutasítókra volt a legjellemzőbb (Cohen-d = 2,44; 1,32; 0,92), hogy magukat feministának vallották, míg az ambivalens szexisták azonosultak legkevésbé a feminista címkével (ahogy azt a III. hipotézis alapján vártuk). A jóindulatú és ellenséges szexisták között volt a legkisebb az eltérés, de még ez is jelentősnek mondható hatásmérettel rendelkezik (Cohen-d = 0,31): a jóindulatú szexisták inkább azosultak a feminizmussal, mint az ellenséges szexisták.

4. ÁBRA. *A feminizmushoz való explicit viszony és a szexizmustípusok kapcsolata*

DISZKUSSZIÓ ÉS KITEKINTÉS

Kutatásunkban megvizsgáltuk a nemi hierarchiát igazoló, nőkre vonatkozó nézetrendszer – az ambivalens szexizmus – összefüggését a férfiakra vonatkozó hierarchialegitimáló nézetekkel, azaz a férfiak iránti jóindulatú és ambivalens attitűdökkel. Ezenfelül vizsgáltuk még az ambivalens szexizmus különböző komponenseinek kapcsolatát a feminista kritikai nézetekkel. Egyrészről a radikális-szocialista és a kulturális feminista attitűdökkel, valamint a konzervatív szerepelvárások elutasításával való kapcsolatát, másrészről pedig összefüggését a feminista identitáskategóriával való azonosulással.

Eredményeink – összhangban más országokban felvett kutatások adataival – fő vonalakban megerősítették azt a feltételezést, hogy az ambivalens szexizmus elfogadása vagy elutasítása együtt járnak a férfiak iránti ambivalens attitűdökkel, valamint a különböző feminista nézetekhez és a feminista identifikációhoz való viszonnyal. A szexizmushoz való

viszony alapján létrehozott csoportok – a szexizmust elutasítók, az ambivalens szexisták, a jóindulató szexisták és az ellenséges szexisták – férfiakkal kapcsolatos jóindulatú attitűdjeikben és a feminista nézetekhez való viszonyukban is eltértek egymástól. A férfiakkal kapcsolatos ellenséges attitűdökkel ugyanakkor az ambivalens szexizmus nem mutatott markáns összefüggést; csak az ellenséges szexisták voltak azok, akik valamivel kevésbé voltak ellenségesek a férfiakkal a többi csoporthoz viszonyítva. Emellett ugyanakkor a radikális-feminista attitűdökkel való egyetértés kifejezetten jelentős együttjárást mutatott a férfiakkal kapcsolatos ellenséges attitűdökkel.

A szexizmust elutasítóktól különböztek a jóindulatú szexisták: ők inkább a kulturális feminista nézeteket tartották elfogadhatóbbnak, de ugyanakkor jobban azonosultak magával a feminista identitással, mint az ambivalens vagy az ellenséges szexisták. Különösen érdekes volt a negyedik csoport: azok a nők, akik a többi csoportnál inkább elfogadták az ellenséges szexizmust saját női csoportjukra, ugyanakkor kevésbé voltak elfogadóak a férfiakkal szembeni ellenséges attitűdökkel, mint más csoportok. Esetükben azt feltételezhetjük, hogy inkább külső csoportpreferenciával rendelkeznek, és magukra esetleg nem tartják érvényesnek azokat az ellenséges előítéleteket, amelyeket általában a nők esetében nem utasítanak el. Becker és Wagner (2009) modellje szerint hasznos megkülönböztetni a női csoporttal való azonosulás dimenzióját – nőkkel azonosulók vagy nem azonosulók –, illetve a preferált nemi szerep tartalmát – progresszív vagy hagyományos. Ezek a dimenziók együttesen két olyan női csoportot is meghatároznak, amelyek kevéssé azonosulnak a női csoporttal, de a nemi szerep tartalom alapján külön csoportokba kerülnek. Az egyik csoportba azok a nők tartoznak, akik magukat kivételnek tekintik és inkább a „férfias" tulajdonságok és a „férfias" karrieridentitás alapján határozzák meg magukat. A másikba pedig azok a hagyományos nemi szerepet elfogadó nők kerülnek, akik elsősorban férjük társadalmi státusával azonosítják magukat. Kutatásuk eredményei szerint ettől a két csoporttól távol áll mind a feminista identitással való azonosulás, mind az aktivizmus, hiszen az egyéni mobilitás és nem a társadalmi változtatás révén próbálnak pozitív társas identitásra szert tenni.

Eredményeink általánosíthatósága korlátozott, hiszen a kutatás alanyai főként magasan iskolázott felnőtt nők voltak, akik ugyanakkor képet adnak a nemi ideológiákhoz nem homogén módon viszonyuló, már nem egyetemista korú női populáció nézeteiről. A mintába bekerültek az elkötelezett (radikális) feministák, a csak a jóindulatú szexizmust elfogadó és a kulturális feminista nézetekkel jobban szimpatizáló nők éppúgy, mint az ambivalens szexisták, akik inkább a konzervatív nemi szerepekkel azonosulnak.

Az eredmények nagyobb általánosíthatóságához és a jelenségek pontosabb, finomabb megragadásához tehát további kutatásokra van szükség. A feminista attitűdök jellemzésére például a jelen vizsgálatban kipróbált amerikai skála nem minden ponton volt alkalmas. A különféle perspektívák – így például a liberális feminista nézetek – feltérképezéséhez fontos, hogy a kulturális és (identitás)politikai kontextushoz igazítva hozzunk létre egy olyan tipológiát, amely alkalmas a társadalomban valósan megjelenő nézetek komplex megragadására. Ehhez – és a kutatás kérdéseinek kiterjesztéséhez általában is – a kérdőíves vizsgálatok mellett további módszerek és stratégiák alkalmazására is szükség van.

IRODALOM

Altemeyer, B. (1998): The other „authoritarian personality". *Advances in Experimental Social Psychology, 30,* 47–92.

Becker, J. C. – Wagner, U. (2009): Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs. *European Journal of Social Psychology, 39,* 487–508.

Cikara, M. – Lee, T. L. – Fiske, S. T. – Glick, P. (2009): Ambivalent sexism at home and at work: How attitudes toward women in relationships foster exclusion in the public sphere. In Jost, J. T. – Kay, A. C. – Thorisdottir, H. (eds.): *Social and psychological bases of ideology and system justification.* Oxford University Press, Oxford – New York. 444–462.

Czopp, A. M. – Monteith, M. J. (2003): Confronting prejudice (literally): Reactions to confrontations of racial and gender bias. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*(4), 532–544.

Eagly, A. H. – Mladinic, A. (1989): Gender stereotypes and attitudes toward women and men. *Personality and Social Psychology Bulletin, 15*(4), 543–558.

Eckes, T. (2002): Paternalistic and envious gender stereotypes: Testing predictions from the stereotype content model. *Sex Roles, 47*(3–4), 99–114.

Ellemers, N. – Barreto, M. (2015): Modern discrimination: How perpetrators and targets interactively perpetuate social disadvantage. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 3,* 142–146.

Fiske, S. T. – Cuddy, A. C. – Glick, P. – Xu, J. (2006): A (gyakran kevert) sztereotípia-tartalom modellje: A kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. In: Hamilton, D. L. – Fiske, S. T. – Bargh, J. A. (szerk.): *A társak és a társadalom megismerése.* Osiris, Budapest. 315–389.

Glick, P. – Fiske, S. (1996): The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70,* 491–512.

Glick, P. – Fiske, S. T. (1999): The ambivalence toward men inventory. Differentiating hostile and benevolent beliefs about men. *Psychology of Women Quarterly, 23,* 519–536.

Glick, P. – Fiske, S. T. (2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása. In: Hamilton, D. L. – Fiske, S. T. – Bargh, J. A. (szerk.): *A társak és a társadalom megismerése.* Osiris, Budapest. 389–414.

Glick, P. – Fiske, S. T. (2007): Sex Discrimination: The Psychological approach. In: Crosby, F. J. et al. (eds.): *Sex Discrimination in the Workplace.* Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton. 155–187.

Glick, P. – Whitehead, J. (2010): Hostility toward men and the perceived stability of male dominance. *Social Psychology, 41,* 177–185.

Glick, P. – Fiske, S. T. – Mladinic, A. – Saiz, J. L. – Abrams, D. – Masser, B., ... Annetje, B. (2000): Beyond prejudice as simple antipathy: hostile and benevolent sexism across cultures. *Journal of Personality and Social Psychology, 79,* 763–775.

Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Gondolat, Budapest.

Hart Research (2015): Key findings. The shriver report snapshot: An insight into the 21st century man. http://awomansnation.org/wp-content/uploads/2015/04/Final-Topline-Results.pdf *(Letöltés ideje: 2016.05.21.)*

Heilman, M. E. (2001): Description and prescription: How gender stereotypes prevent women's ascent up the organisational ladder. *Journal of Social Issues. Gender, Hierarchy and Leadership, 57,* 657–674.

Henley, M. N. – Meng, K. – O'Brien, D. – McCarthy, W. – Sockloskie, J. R. (1998): Developing a scale to measure the diversity of feminist attitudes. *Psychology of Women Quarterly, 22,* 317–348.

Jost, J. T. – Kay, A. C. (2005): Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of personality and social psychology, 88,* 498–509.

Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1999): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady Gy. és mtsai (szerk.): *A csoportok percepciója.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 489–518.

Kimmel, M. (2011). *The gendered society.* (4th Edition.) Oxford University Press, New York – Oxford.

Kovács M. (2006): *Lázadás a rendszerigazolás ellen: a nemi status quo elutasítása.* Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XVII. Országos Tudományos Nagygyűlésén.

Kovács, M (2012): The gendered representation of politicians: „Think politician – think male"? In: Kiss, P. (ed.): *Social Political Contexts for Intergroup Relations and Public Thought.* Eötvös Loránd University, Budapest. 11–22.

Kovács M (2014): Nemi sztereotípiák és előítéletek az iskolában. In: Gordon Győri J. (szerk.): *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára. A multikulturális és interkulturális szemlélet elméleti alapjai és történeti vonatkozásai az oktatásban.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 45–51.

Kovács M. – Hevesi J. (2015): A feministákra vonatkozó sztereotípiák szerepe a hierarchia fenntartásában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat, 5,* 70–82.

Morgan, B. L. (1996): Putting the feminism into feminism scales: Introduction of a liberal feminist attitude and ideology scale (LFAIS). *Sex Roles, 34,* 359–390.

Moya, M. – Glick, P. – Expósito, F. – De Lemus, S. – Hart, J. (2007): It's for your own good: Benevolent sexism and women's reactions to protectively justified restrictions. *Personality and Social Psychology Bulletin, 33,* 1421–1434.

Nagy B. (2014): *Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Phillips, A. (2010): What's wrong with essentialism? *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory, 11,* 47–60.

Pongrácz T. (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy I. és mtsai (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005.* TÁRKI, Budapest. 73–86.

RIDGEWAY, C. L. – ENGLAND, P. (2007): Sociological approaches to sex discrimination in employment. In: CROSBY, F. J. et al. (eds.): *Sex Discrimination in the Workplace.* Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton. 155–187.

RIEMER, A. – CHAUDOIR, S. – EARNSHAW, V. (2014): What looks like sexism and why? The effect of comment type and perpetrator type on women's perceptions of sexism. *The Journal of General Psychology, 141,* 263–279.

RUDMAN, L. A. – MOSS-RACUSIN, C. A. – PHELAN, J. E. – NAUTS, S. (2012): Status incongruity and backlash effects: Defending the gender hierarchy motivates prejudice against female leaders. *Journal of Experimental Social Psychology, 48,* 165–179.

RUDMAN, L. A. – GLICK, P. (2008): *The social psychology of gender. How power and intimacy shape gender relations.* The Guilford Press, London – New York.

SCHMADER, T. (2002): Gender identification moderates stereotype threat effects on women's math performance. *Journal of Experimental Social Psychology, 38,* 194–201.

SIBLEY, C. G. – WILSON, M. S. – DUCKITT, J. (2007): Antecedents of men's hostile and benevolent sexism: The dual roles of social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 33,* 160–172.

SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (1998): Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia.* Osiris, Budapest. 130–164.

SPENCER, S. J. – STEELE, C. M. – QUINN, D. M. (1999): Stereotype threat and women's math performance. *Journal of Experimental Social Psychology, 35,* 4–28.

SZABÓ M. – KOVÁCS M. (2017): A feminizmus szociálpszichológiája: attitűdök, identitás, cselekvés. In: Kovács M. (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 171–186.

SZABÓ M. (2009): *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata.* Doktori értekezés. ELTE, Budapest.

SZABÓ M. (2015): „Nem vagyok feminista, de..." – az „f betűs szó" felvállalása. *TNTeF–Társadalmi Nemek Interdiszciplináris eFolyóirat, 5,* 55–69.

SZEMÁN D. – SZABÓ M. (2017): Feminizmus férfiszemmel – férfi identitások reprezentációi a feminizmushoz való viszony kontextusában online közösségi terekben. In: Kovács M. (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 187–207.

TATUM, B. (1992): Talking about race, learning about racism: The application of racial identity development theory in the classroom. *Harvard Educational Review, 62,* 1–25.

TONG, R. (2009): *Feminist thought: A more comprehensive introduction.* (3rd Edition.) Westview Press, Colorado.

VIKI, G. T. – ABRAMS, D. (2002): But she was unfaithful: Benevolent sexism and reactions to rape victims who violate traditional gender role expectations. *Sex Roles, 47,* 289–293.

ZICK, A. – KÜPPER, B. – HÖVERMANN, A. (2011): *Intolerance, prejudice and discrimination. A European report.* Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin.

Nagy Beáta

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

Szervezet és nemek

BEVEZETÉS

A szervezeti dinamikához kapcsolódó, a nemek eltérő kompetenciájáról és teljesítményéről szóló ítéletek hatalmi viszonyokat tükröznek. Ezek az egyenlőtlenségek nemcsak önmagukban jelennek meg, hanem további rétegződési tényezőkkel, úgymint osztályhelyzet vagy faji és/vagy etnikai hovatartozás egyenlőtlenségi rezsimekké *(inequality regimes)* állnak össze. Jelen tanulmány központi kérdése az, hogy a szervezetekben milyen – többnyire implicit – egyenlőtlenségi rendszerek vannak, és hogy ezek működését hogyan lehet azonosítani és elemezni annak érdekében, hogy a szervezetek hatékonyabban *(business case)* és méltányosabban *(moral case)* működjenek.

A gazdaság, a politika vagy az oktatás szervezeteiben egyre gyakrabban fordul elő a fent vázolt kérdés vizsgálata, globális szinten pedig különösen erős törekvések vannak arra, hogy a nemek közötti egyenlőtlenség explicitté tételével az egyenlőtlenség mértéke csökkenjen.[1] Úgy tűnik, hogy jelentős változások történnek társadalmi és szervezeti szinten egyaránt, de ezek a változások nem lineárisak, azaz nem egy bizonyos fejlődési pályát követnek, hanem rendre visszatérnek a régi, aszimmetrikus, egyenlőtlen helyzetek is.

Tehát miközben nagyon sok minden jelentős változáson megy keresztül, például változik a nők részvétele a keresőmunka világában, vagy a férfiak attitűdje a gyerekneveléssel kapcsolatban, mégis sok folyamat megakad. Ilyen megakadásnak nevezhető például a nemek szerinti bérkülönbség markáns jelenléte, a munkahelyi diszkrimináció, a szexista attitűd vagy a nők elleni szervezeti erőszak szinte változatlan megléte, de ezt szimbolizálja az üvegplafon-jelenség is, amely a láthatatlan, ám nagyon erős akadályok metaforájaként ismert.

A jelentős erőfeszítések következtében apró változások ugyan folyamatosan zajlanak, mégis alig veszített a jelentőségéből az Acker által 1990-ben írt mondat, miszerint: *„A legbefolyásosabb szervezeti pozíciókat szinte kizárólag férfiak töltik be, eltekintve azoktól a biológiailag nőnemű egyedektől, akik úgy viselkednek, mintha társadalmi nemük férfi lenne"* (ACKER 1990, 139). A női vezetők alacsony jelenléte és korlátozott elfogadottsága az egész

1 Ilyen például az ENSZ UN Women kezdeményezésének HeforShe kampánya (http://www.heforshe.org/en), vagy a Világgazdasági Fórum Global Gender Gap Reportja (http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/).

világon példázza a széles körben jelen lévő egyenlőtlenséget (ILO 2015). Mindez ráadásul úgy történik, hogy 30-40 évnyi kiterjedt kutatás után sem lehet világosan és egyértelműen megmondani, hogy mit kellene tenni azért, hogy változzon a szervezet (Acker 2009).

De miért fontos ez a kérdés a társadalomtudományok számára? Több oknál fogva is: elsősorban a szervezeti folyamatok megértése érdekében, hogy lássuk, miért nem lehet eltüntetni ezeket a (diszkriminatív) jelenségeket. Másodsorban, mivel az egyenlőtlenségeket reprodukáló szervezetek akadályozzák saját maguk hatékony működését. Továbbá azért is, mert például a magas pozícióban vagy a hagyományosan maszkulinnak tekintett foglalkozásban lévő nők szerepmodellként, személyes példájukkal nagyban tudják segíteni azokat, akik (még) a hierarchia alján vagy pályaválasztás előtt állnak. Ők tehát a változás katalizátoraivá válhatnak.

Ennek ellenére szinte minden menedzsmentelmélet ignorálja a témát, kivéve a kritikai menedzsmentelméleteket (Adler et al. 2007; Hidegh et al. 2014). A mainstream menedzsmentelméletek szerint a döntések, így a szervezeti tagok felvétele, előléptetése, karrierépítése csak objektív szempontok alapján születnek. De vannak-e objektív kritériumok? A döntések és a tudomány objektivitása erősen megkérdőjelezett a kritikai menedzsmentelméletekben (Adler et al. 2007; Jeanes et al. 2011). A menedzsment- és szervezetelméletek főárama azonban nemcsak hogy ignorálja a nemek egyenlőtlenségének kérdését, hanem delegitimizálja a kérdést és a kérdezőt egyaránt (Jeanes et al. 2011). Többszörös csavar és elnyomás nyilvánul meg tehát a jelenleg általánosan elfogadott helyzetben.

A jelen írás fő célja a szervezetekben tetten érhető egyenlőtlenségi rezsimek bemutatása. Először arról lesz szó, hogy az egyenlőtlenségi mechanizmusok milyen dimenziók mentén ragadhatók meg a legmarkánsabban, majd az írás számba veszi, hogy a szervezet működési mechanizmusaiban miként termelődnek újra ezek az egyenlőtlenségek. A harmadik részben az áttekintés a fenti folyamatok eredményeként újratermelődő, ún. ideális, magánéleti feladatoktól tehermentes munkavállaló mítoszát veszi górcső alá. Rámutat arra a dilemmára is, hogy ez a mechanizmus gátat szab a férfiak, különösen az apák egyenlőségének is. A tanulmány konklúziója néhány továbblépési lehetőséget is felvet.

A SZERVEZETEK ÉS AZ EGYENLŐTLENSÉGI REZSIMEK

A szervezetek olyan társadalmi aggregátumok, amelyek egyénekből állnak, de messze többet jelentenek, mint az egyének összessége. A szervezetek vizsgálata során szinte elengedhetetlen a kultúra és struktúra jelenlétének és szerepének együttes megfigyelése. A szervezet működése alapvetően egy felülről lefelé irányuló *(top-down)* folyamat részeként formálódik a legerősebben, azaz a szervezetekből az egyén irányába érkező szabályok és elvárások formálják az egyéni lehetőségeket és interakciókat is. A szervezetek elemzése során éppen ezért fontos a makrostrukturális megközelítés alkalmazása, hiszen az egyéni szintű, nemekhez köthető jellemzők – pl. hogy egy férfi vagy egy nő a szervezet melyik pontján milyen pozíciót foglal el – nagyobb strukturális folyamatok eredményei.

A szervezet vizsgálatakor mégis csak ritkán kerül sor a nemek relevanciájának, a férfiak és nők helyzetének vizsgálatára. Sokak számára úgy tűnhet, hogy a szervezet vagy még konkrétabban a bürokrácia elemzésekor ez nem lényeges kérdés, hiszen a szervezetek nemre semleges *(gender neutral)* intézmények. Az 1970-es évektől azonban egyre több kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy a szervezetet átszövi a nemek kérdésköre (Kanter 1977), sőt a szervezetet egy nemileg átitatott mélyszerkezet *(gendered substructure)* alapozza meg (Acker 1998).

Amikor azt szeretnénk leírni, hogy miként is ragadható meg, illetve hogyan írható le ez a mélyszerkezet, leginkább Joan Acker 1990-es definíciójából indulhatunk ki, amely szerint a szervezet mint nemileg átitatott *(gendered)* intézmény azt jelenti, hogy *„az előny és a hátrány, a kizsákmányolás és a kontroll, a cselekedet és az érzelem, az értelem és az identitás mintázata megragadható a férfi és női, maszkulin és feminin distinkciókban, és azok vizsgálatán keresztül"* (Acker 1990, 146).

Mint a fenti definíció is jelzi, nemcsak egyetlen dimenzióban releváns az eltérő pozíciók vizsgálata, hanem ezek nagy rendszert alkotnak, így a szervezeteken belül jelentős egyenlőtlenségi rezsimek léteznek. Az egyenlőtlenségek számbavételekor a nemekre vonatkozó egyenlőtlenségek mellett az osztály- vagy a rasszjellemzők (és -pozíciók) vizsgálata is lényeges. Ezek megragadásában segít az interszekcionalitás fogalma (Crenshaw 1991). Az interszekcionalitás fogalma, azaz a nemi, osztály- és etnikai helyzet metszetének vizsgálata azért nélkülözhetetlen, mert nélküle elsősorban a középosztálybeli fehér nők helyzetéről lenne tudásunk (Acker 2009). Így pedig kiszorulnának a számbavételből a náluk is hátrányosabb helyzetben lévő, azaz az egyenlőtlenségek metszetében található nők.

Az egyenlőtlenségi rezsim fogalom az általános definíció szerint arra utal, hogy a szervezeteken belül (is) jelen vannak azok a hétköznapi szokások és folyamatok, amelyek reprodukálják az egyenlőtlenségeket, megerősítik és természetesnek tüntetik fel az egymásra rétegződő egyenlőtlenségeket. Ahogy Acker fogalmaz: *„Minden szervezetben vannak egyenlőtlenségi rezsimek, amelyek lazán összefonódó gyakorlatok, folyamatok, cselekedetek. Ezek végül osztály-, nemi és faji egyenlőtlenségeket tartanak fenn az adott szervezeten belül"* (Acker 2009, 201). A folyamat eredménye pedig a helyzet megkérdőjelezhetetlensége. A következőkben figyelmünket elsősorban a nemi egyenlőtlenségekre fordítjuk, és áttekintjük azokat a folyamatokat, amelyek szinte észrevétlenül létrehozzák és megerősítik az egyenlőtlenségi rendszereket.

AZ EGYENLŐTLENSÉGEK REPRODUKÁLÁSÁNAK ÖT FOLYAMATA

Joan Acker klasszikus művében (*Hierarchies, Jobs and Bodies*, 1990) a nemek jelentése újratermelődésének *(gendering)* öt különböző folyamatát azonosította (Acker 1990). Ezeknek a rövid összefoglalása következik az alábbiakban.

A szervezetek nemek szerinti megosztottsága

A nemek mind horizontálisan, mind vertikálisan, fizikailag és hatalmi szempontból is elkülönülnek egymástól a szervezeteken belül. Ez az elkülönülés folyamatosan újratermelődik és megerősítődik. A megosztottság magában foglalja a betölthető állások és pozíciók nemek szerinti szegregációját, az elfogadott és elvárt magatartásokban lévő különbségeket. Ennek a megosztottságnak az egyik legismertebb vizuális megjelenése az üvegplafon.

Az üvegplafon metafora[2] eredete az 1980-as évekre vezethető vissza, de korábbi kutatások, pl. Rosabeth Moss Kanter *Men and Women of the Corporation* című műve, már az 1970-es években bemutatták, hogy mennyire különböző pozícióban vannak, és mennyire mást tehetnek a nők és a férfiak a szervezetekben (Kanter 1977). Egy amerikai vállalatnál végzett etnográfiai kutatásában a szerző rámutatott arra, hogy a nőknek korlátozott lehetőségük van a szervezeteken belüli megjelenésre. Az egyik lehetőség az, hogy felvállalják a támogató háttérszerepeket, például titkárnői állásokban dolgoznak. Ezek azok a helyzetek, amelyekben tipikusan *support* funkcióban dolgoznak, mintegy „háztartási" szerepeket töltenek be a munkaszervezeteken belül. A másik lehetőség pedig az, hogy az esetleges vezetői szerepben gyakorlatilag férfiként, férfi módra vannak jelen és dolgoznak. Ahogy Acker frappáns megjegyzése fent is olvasható volt: a befolyásos pozícióban csak biológiailag nők, társadalmilag azonban férfiak. Annak érdekében tehát, hogy a szervezet elfogadott vezető tagjai legyenek, úgy kell cselekedniük, mint a férfiaknak. Ennek része az is, hogy otthoni terhektől „mentes", azaz ideális munkavállalóként tűnnek fel. Ennek módja például az, hogy ezeket a családdal és háztartással kapcsolatos feladatokat valamilyen módon kiszervezik, tipikusan azon a módon, hogy más nőket alkalmaznak ezeknek a teendőknek az elvégzésére. A megoldás megszervezése, a feladat kiszervezése tehát a nőkre hárul, és sem a szervezeti, sem pedig a családon belüli munkamegosztásra vonatkozó status quo nem változik meg jelentősen attól, hogy a nők vezetővé válnak. (A tehermentes munkavállaló fogalmának bemutatásával a tanulmány későbbi része foglalkozik.)

A foglalkozási pozíciók vertikális és horizontális szegregációját tovább erősíti az a tény, hogy vannak olyan helyzetek, amikor fizikailag is szegregálódnak a nemek: a fizikai elkülönülésben pedig megerősödnek a nemek eltérő lehetőségei. Gondoljunk az *old boys' network* (vagy *all boys network*) jelenlétére a szervezeti döntéshozatalban! Ez a kifejezés azokat a helyzeteket írja le, amikor a csak férfiak által alkotott közösségek formális (vezetői megbeszélés) vagy akár informális keretek között (szabadidős program során) egymás között megbeszélnek és egyeztetnek dolgokat, anélkül hogy a szervezet többi (tipikusan női) tagja abba beleszólást kapna. Így zárt körben megszülethetnek olyan döntések, amelyekbe a networkből kiszorulók nem tudnak beleszólni, noha azok számukra is jelentőséggel és következménnyel bírnak. Összességében ezekben az apró törésvonalakban is lényegesen megerősödnek a nemek eltérő és egyenlőtlen lehetőségei.

2 Az üvegplafon mellett további metaforák is vannak a nemek elkülönülésére és a karrier korlátozottságára: üvegfal, üvegszikla, üveglift, üvegfutószalag, labirintus.

Szimbólumok és imázsok

A fentiekben jelzett egyenlőtlenségek azáltal válnak különösen markánssá és stabillá, hogy a szervezetekben lévő szimbólumok és imázsok kifejezik és folyamatosan megerősítik őket. Számtalan forrása van ezeknek a szimbólumoknak és ábrázolásoknak: a nyelv, az ideológia, a kultúra, a ruhaviselet és a média rendre megerősíti az egyenlőtlenségi rezsimeket (Acker 1990).

Ennek részét jelentik a szervezet kultúrájában lévő szimbólumok, de azok a vizuális elemek is, amelyeket a szervezet kifelé és befelé kommunikál. Azok a képek, amelyek kizárólag a női munkavállalókat kötik össze a szülői szerepekkel, például egy családbarát szervezet bemutatása kapcsán, a nőket nem teljes értékű munkavállalóként ábrázolják, hanem olyanokként, akik segítségre szorulnak a munkahely részéről. Ugyanígy a meglévő hierarchiát erősíti meg a nemek sztereotip helyzetekben való ábrázolása, így például amikor a vezető férfi és a titkárnő vagy esetleg kizárólag férfi vezető szerepel a szervezet bemutatásának publikus anyagain.

A nemek kérdésében nem tudatos, tipikusan erős férfitöbbséget felmutató szervezetekben azonban változatlanul tetten érhetők olyan vizuális elemek is, amelyek a női testre és szexualitásra fókuszálnak. Ezek a szervezeti helyzetek eleve barátságtalan, fagyos légkört hozhatnak létre az ott dolgozó nők számára, akik mint szexuális tárgyak jelennek meg a szimbólumok szintjén. Ezek a képek sokszor elfogadottnak és szinte természetesnek tűnnek a szervezet női tagjai számára is, hiszen már a kisgyerekkor kezdetétől folyamatosan a társadalmi környezet természetes részeivé váltak. A férfiak által dominált területeken emellett a műszaki és technikai tudás megléte gyakran összekapcsolódik a férfi munkások figurájával, nem hagyva teret és lehetőséget arra, hogy a nőket is ábrázolják ezekben a munkakörökben.

Ugyanígy reprodukálják a nemek egyenlőtlen helyzetét azok a szóhasználatok, amelyek skatulyákba zárják a nőket. Ilyen népszerű kép a méhkirálynő alakja, amely metafora a többi nővel nem szolidáris női vezetőre utal. Bár ennek a képnek a problémáit és korlátait tudományos publikációk is leírták már, mégis meglehetős népszerűséget élvez a női vezetőkről való beszédben (Mavin 2008).

Kanter fent idézett antropológiai kutatásában szintén rámutatott arra, hogy a vezető nőkre sztereotip jelzőket igyekezett ragasztani a környezetük, amikor az anya, csábító, üdvöske vagy vasszűz kategóriákba sorolta be őket (Kanter 1977). Ezek a képek és szimbólumok azt a világot erősítik meg, amelyben a nők aligha tudnak pozitív szerephez jutni, hiszen környezetük szerint a vezetői szerepben vagy erőteljes maszkulinitást mutatnak fel, ami ellenszenvet kelt a szervezetben (ld. a „vasszűz" alakja), vagy pedig nem tartják őket elég határozottnak, és ezért a vezetői szerepre alkalmatlannak látják őket.

Interakció és kommunikáció

A szervezetek életében a nemekről alkotott egyenlőtlenségi rezsim megerősítésének fontos része a domináns kommunikáció és interakció. Az Egyesült Államokban végzett szociolingvisztikai kutatások azt mutatták, hogy a verbális kommunikáció során a férfiak

a dominánsak és a nők alázatosak (Acker 1990, 146). Ugyanakkor fontos különbséget tenni kétféle kommunikáció között: az egyik a társas kapcsolatot fenntartó, szociális érintkezést szolgáló beszélgetés, amiben a nők aktívabbak. A másik fajta kommunikáció viszont a feladatorientált tevékenységekhez kapcsolódó beszélgetés, amelyik a szervezeti értékeléshez is szorosan kapcsolódik, azaz valamilyen – akár anyagiakban és előléptetésben is kifejezhető – tétje van. Ezekben az esetekben a férfiak magukhoz ragadják a lehetőséget, hacsak nem valamilyen egyértelműen „nőies" területről van szó, egyszersmind megerősítik a szervezetekben játszott domináns szerepüket. A nők – különösen vegyes munkacsoportok esetében – gyakrabban fejeznek ki egyetértést és támogatást (Carli–Eagly 1999).

Szociolingvisztikai kutatások hosszú sora vizsgálta azt is, hogy a hétköznapi kommunikáció során hogyan alakult a másik fél félbeszakítása, a beszélgetés irányítása vagy a téma meghatározása (Tannen 2009). Munkaszervezetekben rámutattak, hogy a férfiak kezében van ennek a kommunikációnak az irányítása, így megerősítődik az a kép, hogy a férfiak a szervezeteken belül a cselekvők, a nők pedig a támogatók. Ezek az előíró normák egyértelműen olyan folyamatot jeleznek, ami a meglévő társadalmi rend reprodukcióját szolgálja.

Nemileg meghatározott egyéni identitás

A fenti három folyamatból Acker (1990) egyértelműen levezette a szervezetben formálódó egyéni identitás kérdését, amelyhez kapcsolódóan számos kérdés felvethető. Az egyik fontos kérdés a tudatosság. A nemek szerint meghatározott identitás részét képezi, hogy mi a „megfelelő" munka, milyen foglalkozást választ egy férfi és egy nő. Ide tartozik az a gondolat, hogy kinek mennyire központi tényező az életében a keresőtevékenység. Kanter (1977) utal korábbi szociológiai eredményekre, amelyek megkérdőjelezik azt a dichotóm felfogást, hogy a munka a férfiak életében centrális, míg a nők életében marginális fontosságú. Férfi gyári munkások esetében például megfigyelték, hogy számukra nagyon kevéssé központi jelentőségű a munka, míg a csak nővérekből, illetve tanárokból álló másik kutatásban, ahol egyértelmű női többség volt, intenzív volt az elköteleződés, főleg ha érezték a munkahelyi támogatást (Kanter 1977).

Ugyancsak az identitás részét képezi a nemi szempontból tudatos nyelvhasználat, hiszen a kutatások rámutattak arra, hogy visszatetszést kelt, ha egy nő „túlságosan" magabiztosan és határozottan beszél feladatorientált helyzetekben, mert sérti a nőkkel szemben támasztott elvárásokat (Carli–Eagly 1999). A környezet jobban kedveli a bizonytalanabbul beszélő nőket, akik esetleg segítséget is kérnek valamiben. (A kompetencia és a szerethetőség közötti negatív összefüggést bemutató vizsgálatokat foglalja össze például: Kovács 2007).

A ruházkodás szintén fontos része a szervezetben az egyéni identitásnak, amelyet a szervezeti *dress code* egyrészt pontosan szabályozhat, másrészt pedig pont a vezetők esetében lehet tapasztalni, hogy a maszkulin vezető mítosza mennyire erősen meghatározhatja azt a készletet, amit a nők is használnak. Ez ismét egy olyan kérdés, amiben a szervezet

a női tagok számára kevéssé nyújt jó megoldásokat: a férfi vezetők öltözködését követő nőket maszkulinnak mondják, a nőiesebb öltözködést viszont egyesek kihívónak jelölhetik.

Ezek a példák mind arra is utalnak, hogy a szervezeteken belül a mindennapokban, sőt a mindennapi interakciókban zajlik a nemekhez kapcsolódó identitás létrehozása, megerősítése vagy akár módosítása. Tehát a szervezeti tagok a szervezeteken belül folyamatosan létrehozzák és megerősítik az elvárásokra adott reakciókban a nemmel kapcsolatos identitásukat. A szervezetekben tehát saját maguk mint a szervezet nemek által meghatározott tagjának bemutatása történik, amit a *doing gender* fogalom fejez ki a legpontosabban (West–Zimmerman 1987). A doing gender folyamat az interakciók révén egyszerre zajlik egyéni, szervezeti és társadalmi szinten, és a fogalom felhívja a figyelmet a folyamat dinamikus jellegére is.

A struktúrák értelmezése

Acker az utolsó összetevőnek azt nevezte, hogy a társadalmi struktúrák létrehozásának és értelmezésének folyamatába is bele lehet vonni a társadalmi nemet (Acker 1990, 147), még ha adott esetben a szervezeti struktúrákban láthatatlan is, vagy kevéssé tűnik megszokottnak és nyilvánvalónak. Miközben a szervezeti logika nemre semlegesnek látszódik, legalábbis a szervezet- és bürokráciaelméletek annak tüntetik fel, a tudományos elméletekben és a menedzsereknek szánt praktikus útmutatókban is tetten érhető a nemek beemelésének elkerülhetetlensége.

Ha pedig megnézünk például egy szervezeti honlapot vagy egy vállalati felelősségvállalás keretében készült beszámolót, akkor azt látjuk, hogy a szervezeti világ továbbra is dichotómiákban gondolkodik, és a nemeket igyekszik ezekben a (sztereotip) kategóriákban megtartani. Ez összefügg azzal, hogy akiknek módjában és hatalmában lenne a status quo változtatása, azok nem ismerik fel a sztereotípia és az egyenlőtlenség jelenlétét, mivel nem is látják azokat. Ahogy Acker megfogalmazta: *„a privilegizált egyén egyik privilégiuma, hogy nem látja a saját privilégiumát"* (Acker 2009, 211).

Az a jelenség, hogy a férfiak és nők közötti szervezeti egyenlőtlenség ilyen markánsan továbbél, nagyon nagy részben magyarázható azzal a makroszintű status quóval, hogy a reprodukcióval kapcsolatos feladatok egyenlőtlenül oszlanak meg a nemek között. Ez a helyzet pedig oda vezet, hogy vannak ideálisnak tartott munkavállalók, akik a magánéleti terhektől mentesek. Ennek a csoportnak a fő jellemzőit foglalja össze a tanulmány következő része.

AZ UNIVERZÁLIS MUNKAVÁLLALÓ ALAKJA

A szervezetek elvileg nemekre semleges, egész életükben folyamatosan, teljes munkaidőben dolgozó, ideális munkavállalókat foglalkoztatnak az ún. absztrakt feladatok elvégzésére. Azonban ez a semlegesség korántsem valósul meg, mivel a modell a férfiakat

tekinti ideális, azaz otthoni terhektől mentes, a gondozási feladatokkal nem megterhelt munkavállalónak. Ez a kép egy olyan régi beidegződöttségre nyúlik vissza, amikor az volt a férfiakkal szemben megfogalmazott egyik legfőbb elvárás, hogy a keresőmunkára összpontosítsák idejüket és energiájukat, míg a feleségük – vagy egyéb női családtagjuk – majd gondoskodik a férfi és a gyerekek személyes igényeinek kielégítéséről (Acker 1990). Éppen ezért is nevezhetjük ezt a modellt a foglalkoztatás férfias normájának, hiszen alapvetően egy férfiakra szabott elvárásrendszert tesz univerzálissá (Acker 1998).

Ezt az ideális munkavállalót a szakirodalom testetlen *(disembodied)* vagy tehermentes *(unemcumbered)* munkavállalónak is nevezi, akinek alakja leginkább a férfi munkavállalóhoz áll közel. Éppen ezért kiszorulnak az ideális munkavállalók közül azok, akiknek bármilyen gondozási feladatuk van, akik között pedig túlnyomó többségben nők vannak. Egészen pontosan arról van szó, hogy *„Az univerzális munkavállaló elképzelése kizárja és marginalizálja a nőket, akik szinte definíciószerűen nem tudják elérni a valódi dolgozó kvalitásait, mivel ez azt jelentené, hogy olyanná kellene válniuk, mint egy férfinak"* (Acker 1990, 150). Az otthoni munkamegosztást mindenféle változás ellenére továbbra is a nőkre háruló feladatok dominanciája jellemzi. Hármas teher van a (diplomás és vezető) nőkön: a keresőmunka, az otthoni munka, továbbá a szexista munkahelyi környezettel való megküzdés feladata (Acker 2009).

Ráadásul az utóbbi évtizedekben megfigyelhető, hogy a szervezetek egyre inkább mohóvá váltak *(greedy institutions)* (Coser 1974), és ezzel a jelenséggel párhuzamosan felértékelődik az állandó elérhetőség, illetve a 7/24-es munkarend, amelyet szintén nem tud a két nem egyformán teljesíteni, ha egyenlőtlen a reprodukciós terhek eloszlása. (Hogy ezt a folyamatot mennyiben erősíti fel vagy éppen mérsékeli az infokommunikációs eszközök használata, az további kérdéseket vet fel, amelynek megválaszolása már túlnyúlik a jelen tanulmányon.)

Felvethető ugyanakkor az a kérdés is, hogy további lényeges társadalmi változások is zajlanak, amelyeknek az egyik fő helyszíne pont a szervezetekhez kapcsolódik, és amelyek – szándékaik szerint – a női munkavállalók munka-magánélet közötti összehangolását szeretnék segíteni. Ilyen változás például a családbarát szervezetek kialakulása, benne a rugalmas vagy részmunkaidős munkavállalással, a home office lehetőségével. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy ezek a szervezeti intézkedések ambivalens következményekkel járnak. Egyrészt valami módon büntetik azokat a munkavállalókat, akik ezt igénybe veszik (Hochschild 2001; Acker 1998), például azt a képet erősítik, hogy a kisgyerekes nők állandó szervezeti segítségre szorulnak, különben nem tudnak megfelelően teljesíteni. Az elutasítást leíró jelenséget a szakirodalom rugalmassági stigmának *(flexibility stigma)* nevezi (Williams et al. 2013). Másrészt akár a rugalmas munkavállalás, akár a részmunkaidő mellékvágányra *(„mommy track")* helyezi a nőket, ami azt jelenti, hogy ők másodlagos munkavállalók, kevésbé elkötelezettek a munkájuk iránt, mint a rugalmassági lehetőséggel nem élő kollégáik. Éppen ezért a tehetséges és karrierorientált nők csak elvétve élnek a felkínált rugalmasság lehetőségével, és inkább megmaradnak a gyors pályaíven *(„fast track")* (Hochschild 2001).

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a női vezetőkre fókuszáló skandináv kutatások egy része sürgetőnek tartja a foglalkoztatás férfi normájának lebontását a szakirodalom nyelvezetén belül is (Billing 2011). A szerző arra utal, hogy a férfiak sem feltétlenül szeretik ezeket a szervezeteket, mert gátat és problémákat jelentenek számukra is, egyszersmind egyre inkább jellemző jelenség, hogy a nőknek komoly elismerést hoz a munkavégzés. További érv az is, hogy társadalmainkban a nemileg átitatott identitás is sokat változott, és egyre többen vállalják a modern, hivatásának élő, karrierorientált női identitást. Ez nem jelenti a kérdés problémamentességét, de a változását mindenképpen. A legnyomósabb szempont azonban alighanem az, hogy a Billing által vizsgált északi országokban a gender rezsim része az is, hogy a szülők közösen viselnek felelősséget a gyermekgondozásért, így egyik szülő sem tekinthető teljesen tehermentesnek (Billing 2011).

Ez azonban egyáltalán nem azzal a következménnyel jár, hogy felértékelődnek a gondozási feladatokkal bíró női munkavállalók, mint ahogy számos diskurzus ezt sugallja az európai színtéren (Hobson–Fahlén 2009). Éppen ellenkezőleg, megmarad a két versengő forgatókönyv: az egyik a testetlen *(disembodied)*, gondozási felelősséggel nem terhelt munkavállalóra érvényes forgatókönyv, a másik pedig a „testtel rendelkezőé" *(embodied)*, akinek a gyerekvállalással és -gondozással kapcsolatos feladatokat mindig össze kell hangolnia a munkavállalással. A skandináv országokban, ahol az apák is egyre inkább részt vesznek a gyerekek körüli teendőkben, egyre gyakrabban tapasztalják meg a férfiak is ezt a második szcenáriót (Hobson–Fahlén 2009). A legújabb észak-amerikai kutatások is azt mutatják, hogy az aktív, intenzív apaszerepet betöltő férfiak ugyanolyan mértékű munka-magánélet közötti konfliktusról számolnak be, mint a munkaerőpiacon aktív anyák (Williams et al. 2013).

Williams és szerzőtársai nem a szervezeti struktúra, hanem a szervezeti elkötelezettség irányából közelítettek ahhoz a kérdéshez, hogy miért nem kérdőjeleződnek meg a szervezeti gyakorlatok (Williams et al. 2013). Az észak-amerikai kutatások összegző áttekintésükben bemutatják, hogy a munka iránti elkötelezettség morális elvárása ütközik azzal az általános igénnyel, hogy a munkavállaló rugalmasan dolgozhasson, még akkor is, ha az osztályjellemzőket figyelembe veszik (Williams et al. 2013).

KONKLÚZIÓ

A fenti tanulmány azt kívánta áttekinteni, hogy milyen egyenlőtlenségi rendszerek húzódnak meg a szervezetekben, milyen mechanizmusok tartják működésben őket, és miként gátolják a nemek egyenlő esélyeit a szervezeti működés során. Bár a menedzsment- és szervezetelmélet jellemző módon figyelmen kívül hagyja a témát, mégis egyre több kutatói figyelem fordul arra, hogy feltárja az absztraktnak mondott szervezeti pozíciókba jutás egyenlőtlenségeit és annak okait. Az egyes egyenlőtlenségi dimenziók egyenlőtlenségi rezsimmé állnak össze, amelyek a szervezet működése során nemcsak létrejönnek, hanem folyamatosan újra is termelődnek. Ezek az egyenlőtlenségi rezsimek a nemek, az

osztály- és az etnikai hovatartozás dimenziói mentén, az interszekcionalitás koncepcionális keretén belül vizsgálhatók a legalaposabban.

Már a kezdeti vizsgálatok is rámutattak arra, hogy az absztraktnak és objektívnak vélt szervezeti pozíciók között nyilvánvalóan egyenlőtlenül helyezkednek el a férfiak és a nők (lásd menedzserek vs. titkárnők, Kanter 1977), de a későbbi kutatások is bizonyították, hogy a női dolgozók tipikusan a kiszolgáló, kisebb előrelépési lehetőséggel és keresettel rendelkező állásokban dolgoznak. A szervezetekben elfoglalt férfi-női pozíció tehát összekapcsolódik az előny-hátrány dimenzióval is, azaz hatalmi kérdésként jelenik meg. Ahogy Acker (1998) fogalmazott: egy nemileg átitatott mélyszerkezet húzódik meg a szervezetben, amelynek stabil, szinte megingathatatlan alapja az az elképzelés, hogy az ideális munkavállaló egy gondozási terhektől mentes személy, aki éppen ezért jellemzően férfi. Az egyenlőtlenségeket azok a mindennapi szokások és folyamatok erősítik meg, amelyek teljesen természetesnek és megkérdőjelezhetetlennek tűnnek a nemek közötti viszonyokban. Ilyen például a munkák vertikális és horizontális szegregációja, a szervezeti szimbólumok és képek jellegzetességei, a szervezet tagjai közötti kommunikáció, a nemekkel átszőtt egyéni identitás, továbbá a szervezeti struktúrára vonatkozó értelmezések.

Az újratermelődő egyenlőtlenségek csökkentésére egyre gyakrabban születnek olyan szervezeti kezdeményezések, amelyek a vállalati politikák felülvizsgálatával, és igen gyakran a női vezetők támogatására vonatkozó irányelvek bevezetésével igyekeznek változást elérni. Más kezdeményezések a vállalati kultúrán belüli szemléletváltásra törekednek. Az elképzelések másik csoportja ugyanakkor makroszintű lépéseket igyekszik megvalósítani, így például a férfiak nagyobb arányú otthoni feladatvállalását, a gyereknevelési feladatok valódi megosztását tekinti megoldásnak, ami destigmatizálhatná a női munkavállalót a szervezeti folyamatok során. Ugyanakkor ez a megoldás sem garantálja, hogy a gondozási feladat elvégzése ne maradjon változatlanul stigmatizált. Bár lehetnek olyan tapasztalatok, amelyek azt mutatják, hogy a gondozási feladatot végző férfiak is hátrányosabb helyzetbe kerülnek a szervezetben a „tehermentes" szervezeti tagokhoz képest, ez mégis progresszív kezdeményezés, hiszen egyenlő terheket helyez mindkét nem tagjai vállára.

Ezek a jelenségek arra hívják fel a figyelmet, hogy a változásoknak a fentieknél alaposabbaknak és mélyebbeknek kell lenniük: egyrészt szükség van a tudomány területén új elméletekre, amelyek képesek ezt a jelentős tematikát lefedni. Ennek része lenne az is, hogy az oktatási kánonban megjelenjen a nemek helyzetéről való gondolkodás. Ezzel párhuzamosan új kutatási kérdések kerülhetnek megfogalmazásra, amelyek bátran megkérdőjelezik a korábbi status quót, amelyik megakadályozza a nemek közötti egyenlőség irányába való valódi elmozdulást.

IRODALOM

Acker, J. (1990): Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society, 4*(2), 139–158. http://doi.org/10.1177/089124390004002002

Acker, J. (1998): The future of „gender and organizations": connections and boundaries. *Gender, Work and Organization, 5*(4), 195–206. http://doi.org/:10.1111/1468-0432.00057

Acker, J. (2009): From glass ceiling to inequality regimes. *Sociologie Du Travail, 51*(2), 199–217. http://doi.org/10.1016/j.soctra.2009.03.004

Adler, P. S. – Forbes, L. C. – Willmott, H. (2007): Critical management studies. *The Academy of Management Annals, 1*(1), 119–179. http://doi.org/10.1080/078559808

Billing, D. Y. (2011): „Are women in management victims of the phantom of the male norm?" *Gender, Work and Organization, 18*(3), 298–317. http://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2010.00546.x

Carli, L. L. – Eagly, A. H. (1999): Gender effects on social influence and emergent leadership. In: Powell, G. N. (ed.): *Handbook of Gender & Work.* Sage, Thousand Oaks.

Coser, L. A. (1974): *Greedy institutions; patterns of undivided commitment.* Free Press, New York.

Crenshaw, K. (1991): Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review, 43*(6), 1241–1299. http://doi.org/10.2307/1229039

Hidegh A. L. – Gelei A. – Primecz H. (2014): Mi a baj a modern szervezetekkel? – Kritikai menedzsmentelméletek. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review, 45*(6), 2–13.

Hobson, B. – Fahlén, S. (2009): Competing scenarios for European fathers: Applying sen's capabilities and agency framework to work–family balance. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 624*(1), 214–233. http://doi.org/10.1177/0002716209334435

Hochschild, A. R. (2001): *The time bind: when work becomes home and home becomes work.* Holt, Henry and Company, New York.

ILO (2015): *Women in business and management: Gaining momentum.* ILO, Geneva.

Jeanes, E. J. – Knights, D. – Martin, P. Y. (2011): Editorial Introduction. In: Jeanes, E. J. – Knights, D. – Martin, P. Y. (eds.): *Handbook of gender, work and organization.* Wiley, Chichester.

Kanter, R. M. (1977): *Men and women of the corporation.* Basic Books.

Kovács M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrieraspirációk. *Educatio, 1,* 99–114.

Mavin, S. (2008): Queen bees, wannabees and afraid to bees: No more „best enemies" for women in management? *British Journal of Management, 19,* S75–S84. http://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2008.00573.x

TANNEN, D. (2009): *Párbeszéd. Miért hallgat a férfi? Miért beszél a nő?* Nyitott Könyvműhely, Budapest.

WEST, C. – ZIMMERMAN, D. H. (1987): Doing gender. *Gender & Society, 1*(2), 125–151. http://doi.org/10.1177/0891243287001002002

WILLIAMS, J. C. – BLAIR-LOY, M. – BERDAHL, J. L. (2013): Cultural schemas, social class, and the flexibility stigma. *Journal of Social Issues, 69*(2), 209–234. http://doi.org/10.1111/josi.12012

Gregor Anikó
ELTE TÁTK

A részmunkaidős foglalkoztatás dilemmái

BEVEZETÉS

Magyarországon a részmunkaidős foglalkoztatási[1] forma sokféleségéről, az ennek nyomán felmerülő hátrányokról, árnyoldalakról, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez való hozzájárulásáról meglehetősen kevés szó esik. Ez a jelenség nem pusztán a közéleti diskurzusok szintjén figyelhető meg, a részmunkaidős foglalkoztatás kritikus megközelítése rendszerint hiányzik a foglalkoztatáspolitikai, az ahhoz kapcsolódó hazai szakmai vitákból is, amelyek rendre inkább a piac szempontjából való pozitív hozadékát emelik ki a részmunkaidőnek: kihasználatlan munkaerő-tartalékok (SERES 2011, 351), potenciálisan magasabb foglalkoztatás, rugalmasabb munkaerőpiac (KÖLLŐ 2012, 195). Talán azért, mert a nyugat-európai országokban tapasztalt, s főként a nők körében magasabb (SERES 2011, 354) részmunkaidős ráta, amelyet rendre a nők esetében problematizált munka-magánélet összeegyeztetés egyik lehetséges megoldásaként tartanak számon, hazai viszonylatban magasabb volumene – amennyiben ennek elérését helytelenül, de célként fogja fel bárki is – nemigen jellemző, miközben a növelése a munkaerőpiaci szakértők, kormányzati képviselők, érintett civil szervezetek képviselőinek megnyilatkozásaiból ítélve kérdés nélküli célként jelenik meg. Ennélfogva a részmunkaidős foglalkoztatás árnyoldalairól is kevesebbet lehet hallani.

Másrészről a kép komplexitásához hozzátartozik, hogy részmunkaidős foglalkoztatás pozitív és negatív hozadékai nem csupán a munkavállaló, vagy éppen az előzőekben nem is pontosan kifejtett „piac" nézőpontjából értelmezhetőek egyedül: a munkavállaló szemszögén túl a munkáltató, valamint a mindenkori kormányzat esetén is láthatóak pozitív hozadékai és negatív hátrányai a részmunkaidős foglalkoztatásnak (EUROFOUND 2011, 6). Éppen ezért fontos leszögeznünk, hogy ebben a tanulmányban főként a munkavállaló szempontjából vizsgáljuk meg a részmunkaidős foglalkoztatást, annak is a negatív aspektusait.

1 Részmunkaidőben foglalkoztatottak alatt a tanulmányban több statisztika forrásául szolgáló EUROSTAT definíciója szerint azokat értjük, akiknek az általában vett munkaideje rövidebb, mint a rendes, szokásos, standard munkaidő, viszont nem tartoznak bele a szezonális munkások. Forrás: http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=DSP_GLOSSARY_NOM_DTL_VIEW&StrNom=CODED2&StrLanguageCode=EN&IntKey=16538835&RdoSearch=BEGIN&TxtSearch=part-time&CboTheme=&IsTer=&ter_valid=0&IntCurrentPage=1. Utolsó megtekintés: 2016. augusztus 15.

Tesszük mindezt azért, mert ebben a sokszereplős helyzetben a munkavállalók azok, akiknek – ahogyan majd látni fogjuk, nem egyenlő mértékben ugyan, de – a kezében a legkevesebb és erejét tekintve is gyenge eszköz van ahhoz, hogy a negatív helyzeten változtassanak.

Ahogyan azt hamarosan bemutatjuk, a hazai közvélekedés az elmúlt évtizedekben sikerrel „tanulta meg", hogy a részmunkaidős foglalkoztatás az egyik sikeres megoldás lehet a nők munkahelyi és magánéletének összehangolására, a sokszor problematizált kettős teher, és ebből fakadóan az első és a második műszak (Hochschild 1989) közti konfliktus enyhítésére. Sokkal kevésbé jellemző ugyanakkor, hogy a rendszerváltással együtt, illetve azt megelőzően is már elinduló, a piaci deregulációval, privatizációval, a munkavállalói jogok gyengülésével járó folyamatok kontextusába ágyazva vizsgáljuk meg a részmunkaidős foglalkoztatás népszerűségét, állami és civil szervezeti szereplők általi népszerűsítését. Részmunkaidős állás és részmunkaidős állás között is van különbség, hiszen nem mindegy, hogy egy multinacionális vállalat felső- vagy középvezetői szintjén felajánlott, átmeneti időszakban végzett részmunkáról vagy pl. a kiskereskedelemben 4-6 órás vagy annyira bejelentett (ha egyáltalán bejelentett) alkalmazotti részmunkáról van szó. A két, egymással szembeállított munkaerőpiaci pozíció a munkakörülményekben, a munkavállalói jogok érvényesítésének lehetőségében is eltérő, vagyis a részmunkaidős foglalkoztatás előnyeit és hátrányait tekintve.

A nemzetközi szakirodalomban egyáltalán nem új jelenség a részmunkaidős foglalkoztatás hátrányainak, árnyoldalainak bemutatása és elemzése. Ezzel a tanulmánnyal az a célunk, hogy árnyaljuk a hazai tudományos közbeszédet, és felvillantsuk azokat a lehetséges problémákat a részmunkaidővel kapcsolatban, amelyekről kevés szó esik.

KORÁBBI KUTATÁSOK A RÉSZMUNKAIDŐRŐL – KICSIT MÁSKÉPP

Fontos jelenségre hívja fel a figyelmünket egy amerikai szerzőpáros, akik a tudomány eszközével történő egyenlőtlenség-újratermelés megnyilvánulásait keresték. A korábbi, részmunkaidős foglalkoztatásról szóló és nemzetközi színtéren publikált kutatások áttekintése nyomán állapítja meg Webber és Williams (2008, 754), hogy a témában addig megjelenő tudományos írások között észlelhetően nagyobb azoknak az aránya, amelyek a magasabb státuszú részmunkaidős munkavégzőkkel, azok mikrovilágával, tapasztalataival, nehézségeivel foglalkoznak, miközben a részmunkaidős állások többsége az alacsonyabban fizetett, szolgáltatói vagy kiskereskedelmi szektor beosztotti pozícióiban dolgozók körében jellemzőbb. Azaz van egy torzítás egy már eleve privilegizált pozícióban lévő személyi perspektíva, a kutatói érdeklődésben a privilegizáltabb helyzetben lévők vizsgálatának irányába. Ez a kutatási fókusz azt is eredményezi, folytatják, hogy a társadalmi hierarchia tetején ülő nők élménye tűnik fontosabbnak és válik fontosabbá. Ennek a kutatói hozzáállásnak a megkérdőjelezése és kritikája túlmutat a részmunkaidő témáján, és kritikai társadalomtudományt művelő kutatói identitással összefüggő, kegyetlen önvizsgálatra késztető kérdést fogalmaz meg: a fennálló és a nőkön belül is egyenlőtlenségeket termelő

hatalmi rendszeren belül értelmezve segítsük nők különféle és negatív aspektusokkal is járó erőforrásokhoz való hozzájuttatását, vagy az egyenlőtlenségeket eredményező rendszereket magukat lenne célszerű megkérdőjelezni.

Ebben a tanulmányban ezt a dilemmát szem előtt tartva olyan hátrányos aspektusokra szeretnénk rámutatni, amelyek egyúttal rávilágítanak annak a rendszernek a sajátosságaira is, amelynek részeként a részmunkaidős munkavállaláson belül képeződnek le és termelődnek újra különböző típusú társadalmi egyenlőtlenségek.

A RÉSZMUNKAIDŐS FOGLALKOZTATÁS HAZAI HELYZETE

Nem túlzás állítani, hogy a hazai közvélemény-kutatások fényében határozottan sikertörténetként könyvelhető el a (női) részmunkaidő munka-magánélet összehangolásában betöltött potenciális eredményességének megítélése, és ezáltal a részmunkaidő elvi népszerűsége.

1. táblázat. Hogyan dolgozzon egy nő, ha... (érvényesen válaszolók, %)

...ha a legkisebb gyerek még nem iskolás (6 éven aluli)?	**Teljes munkaidő**	**Rész-munkaidő**	**Ne dolgozzon**	**Összesen**
1988 (N = 1686)	8	39	53	100
1994 (N = 1481)	5	31	64	100
2002 (N = 1012)	6	47	47	100
2013 (N = 987)	16	48	35	100
...ha a legkisebb gyerek legalább már iskolás (elmúlt 6 éves)?	**Teljes munkaidő**	**Rész-munkaidő**	**Ne dolgozzon**	**Összesen**
1988 (N = 1677)	32	48	19	100
1994 (N = 1470)	20	50	30	100
2002 (N = 1006)	32	55	14	100
2013 (N = 987)	40	46	12	100

Forrás: ISSP 1988, 1994, 2002, 2013; magyarországi adatok, saját számítás

Jól látható, hogy 2013-ban az érdemben válaszolók közel fele úgy nyilatkozott, hogy egy nőnek részmunkaidőben lenne jó dolgoznia, akár 6 éven aluli, akár 6 éven felüli a legkisebb gyermeke, és ez az arány nők és férfiak esetében is ugyanennyi. Míg az iskoláskort el nem érő gyerekekre vonatkozó kérdés esetén a részmunkaidő alternatívájának, bár időben csökkenő támogatottság mellett, de az otthonmaradás tűnik a válaszokból, addig az iskoláskor betöltését követően inkább már a „teljes állás vagy részmunka" az igazi kérdés. Főként a 6 éven aluli gyermekekre vonatkozóan látszik, hogy a rendszerváltás óta a felkínált három alternatívából egyre népszerűbbé vált a részmunkaidő a válaszadók

körében, amivel egyúttal a kérdés jellegéből fakadóan („kellene") elő is írják, hogy milyen foglalkoztatási formát tartanak kívánatosnak a kisgyerekes nők számára.[2] S bár az adatok alapján a jövőre vonatkozóan nem érdemes projektálni, azt mindenképpen fontos észrevenni, hogy az 1994-es adatfelvétel idején látott megtorpanás[3] után a 6 éven aluli gyerekeket nevelő nők munkavégzését megítélők körében a részmunkaidő népszerűsége mintha elérte volna a plafont, ezzel párhuzamosan a közvélekedés kettős megosztottsága (ne dolgozzon versus részmunkában dolgozzon) erodálódott, és növekszik azok aránya, akik teljes munkaidőben látnák szívesen a kisgyerekes nőket.

A 2013-as adatok további elemzéséből kiderül az is, hogy a részmunkaidő preferálása sem a férfiak, sem a nők esetében nem erőteljesebb azok körében, akik érintettek, vagyis akik a kérdezés idején 6 éven aluli gyermekkel éltek együtt a háztartásban: kisgyerekes vagy kisgyerekkel (már) nem rendelkezők statisztikailag ugyanakkora arányban vélték úgy, hogy egy nőnek részmunkaidőben kellene dolgoznia, ha a gyermeke még nem 6 éves. Az viszont már sokkal beszédesebb eredmény, miszerint a különböző iskolai végzettségű nők közül a diplomások és tőlük nem sokkal lemaradva az érettségizettek, vagyis a relatíve jobb munkaerőpiaci kilátással rendelkező nők[4] azok, akik 6 éves kor alatti gyermek esetén szignifikánsan valamivel nagyobb arányban támogatják a részmunkaidős munkavállalást, szemben a kevésbé iskolázott nőkkel, akik megosztottabbak a kérdésben, különösen a szakmával rendelkező nők *(2. táblázat).*

2. táblázat. Hogyan dolgozzon egy nő, ha... (2013, érvényesen válaszolók, nők, N = 536, %)

...ha a legkisebb gyerek még nem iskolás (6 éven aluli)?	**Teljes munkaidő**	**Rész-munkaidő**	**Ne dolgozzon**	**Összesen**
Legfeljebb 8 osztály	9	43	48	100
Szakma	23	43	34	100
Érettségi	16	53	31	100
Diploma	18	57	25	100

Khí-négyzet = 22,30, df = 6, p = 0,001, CV = 0,14
Forrás: ISSP 2013; magyarországi adatok, saját számítás

2 Itt fontos azt kiemelnünk, hogy dolgozó és kisgyerekes férfiakra vonatkozóan nem tették fel a kérdést. Tekintve, hogy ez egy nemzetközi kutatás, összhangban áll azokkal az elemzésekkel, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy más országokban sem sikerül kilépni abból a diszkurzív keretből, amely a munka és magánélet összehangolásának problémáját nem kizárólag női problémaként vizsgálja (erről lásd például Sheridan 2004). Szintén fontos felhívnunk arra a figyelmet, hogy a kérdés a nemzetközi standardokhoz igazodva 6 éves kornál húzza meg a kisgyerekek korhatárát, míg itthon a 3 éves kortól való (kötelező) óvodáztatás, és a 3 éves korig járó gyes indokoltabbá tenné, hogy 3 éves kor alatti és feletti gyerekekre vonatkozóan tegyék fel a kérdést a válaszadóknak.

3 A jelenségről és ennek lehetséges okairól lásd Tóth 1995 és Blaskó 2006.

4 A kisgyermekes nők munkaerőpiacra való visszatérésének iskolai végzettség mentén való egyenlőtlenségeiről lásd Gregor 2013.

Ehhez képest szinte már közhelyszámba megy kijelenteni, hogy itthon a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya még a többi posztszocialista ország között is az alacsonyabbak közé tartozik.

3. táblázat. Részmunkaidős foglalkoztatási ráta korcsoportonként, nemek szerint (2015, %)

	Férfiak	**Nők**
15–24 évesek	6,4	7,5
25–49 évesek	3,1	6,4
50–64 évesek	5,7	10,8
15–64 évesek összesen	**4,0**	**7,7**

Forrás: EUROSTAT, magyarországi adatok

Ha korcsoportonként lebontva vizsgáljuk meg azt, hogy milyen idős foglalkoztatottak körében magasabb a részmunkaidős foglalkoztatási ráta,[5] az is jól látszik, hogy pont annál a korcsoportnál a legalacsonyabb ez, férfiak és nők esetén egyaránt, akik életciklusukat tekintve leginkább a célcsoportjai lehetnének a munka-magánélet összehangolásának érdekében indított részmunkaidős kampányoknak *(3. táblázat).* Itthon jelenleg a részmunkaidős foglalkoztatás sokkal inkább az idősebbek, a nyugdíj felé járók vagy éppen a fiatalabbak korcsoportjára jellemzőbb.

A 2008-as válság eredményeképpen itthon is nőtt a korábbi szinthez képest a részmunkaidős foglalkoztatási ráta, egészen 2012-ig, azt követően viszont újból csökkenés következett be, különösen a nők körében, ahol erősebb volt ez a csökkenés, és a körülbelül a válság előtti szintre esett vissza a ráta.

Ráadásul a válság nyomán megjelenő munkaerőpiaci viselkedések a statisztikák mögötti valóságot is befolyásolták: a válság következtében papíron részmunkaidőre bejelentett munkavállalók között voltak, akik jelezték, hogy ténylegesen 40 órát dolgoznak egy héten, a különbözetet pedig feketén, zsebbe kapják meg a munkáltatótól (lásd Geambaşu 2014, 80).

Azt, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak jelentős részére ez a fajta munka sokkal inkább kényszermegoldás, jól mutatja a nem önként részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya *(4. táblázat).*

5 Az adatok forrásául az EUROSTAT Magyarországra vonatkozó adatait használtuk, amelyek a KSH-tól származnak. A KSH-s adatok a Munkaerő-felmérésből (MEF, angolul Labour Force Survey, LFS) származnak, ahol a nemzetközi standardok alapján, mivel Európa-szerte országonként eltérő a részmunkaidő definíciója, a kérdezett maga dönti el, hogy teljes állásnak vagy részmunkának sorolja be a munkáját. Míg a KSH oldalán elérhető statisztikák 15–74 évesekre, addig az EUROSTAT által használtak 15–64 évesekre vonatkoznak, ez okozhatja a két felületen található adatok eltérését.

4. táblázat. A nem önként részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya az összes részmunkaidőben foglalkoztatotton belül korcsoportonként, nemek szerint (2015, %)

	Férfiak	Nők
15–24 évesek	48,1	42,5
25–49 évesek	54,2	38,5
50–64 évesek	27,2	22,7
15–64 évesek összesen	**43,8**	**32,7**

Forrás: EUROSTAT, magyarországi adatok

Az alulfoglalkoztatottságnak erről a típusáról (Kalleberg 2006) hazai közegben viszonylag kevesebb szó esik, hiszen – ahogyan azt bemutattuk – a részmunkaidő sem elterjedt. A táblázatból kiderül, hogy a jelenség a részmunkaidős férfiak, valamint a nyugdíjas kortól még messzebb lévők körében elterjedtebb, de más csoportokban sem elhanyagolható mértékű. Vagyis azoknak, akik jelenleg részmunkaidőben dolgoznak, jelentős része ezt nem teljesen önként teszi, és ha lehetne, a jelenleginél több órát dolgozna. A válság hatása itt is hasonló volt, mint amit a részmunkaidős foglalkoztatási rátánál láthattunk: az utóbbi évekig egyértelműen nőtt férfiak és nők körében is a nem önkéntes alapú részmunkaidős foglalkoztatottak aránya (Bodnár 2014), ám míg az utóbbi években a nőknél csökkent ez az arány, a férfiaknál továbbra is magas maradt.

Fontos kérdés, hogy a munkavállalók mivel indokolják azt, hogy részmunkaidős foglalkozást vállaltak. Ezeknél az indokoknál lehet megragadni ugyanis, hogy milyen típusú élethelyzetekre jellemzőbb a részmunkaidős foglalkozás, köztük például akkor, amikor valaki gondoskodói (gyermek vagy idős családtag számára végzett) elfoglaltság miatt végez részmunkaidős munkát (*5. táblázat*).

5. táblázat. A részmunkaidőben való munkavégzés okai az összes részmunkaidőben foglalkoztatott nők csoportján belül (2015, %)

	15–64 évesek	25–49 évesek
Nem talált teljes állást	32,7	38,5
Saját betegség vagy más okból csökkent munkaképesség miatt	20,4	9,0
Képzésben való részvétel miatt	2,5	1,6
Gyermek- vagy idősgondozás	11,8	19,7
Egyéb családi vagy személyes ok miatt	8,6	13,3
Egyéb ok miatt	23,9	17,9
Összesen	**100,0**	**100,0**

Forrás: EUROSTAT, magyarországi adatok

A munkaképes korú, részmunkaidőben dolgozó nők ötöde, a szűkebb korcsoportba tartozó, a gyereknevelési és egyéb gondoskodói otthoni munkában potenciálisan jobban érintett nőknek pedig harmada nyilatkozott úgy 2015-ben, hogy gyermek- vagy idősgondozás, egyéb családi vagy más személyes ok miatt dolgozott részmunkaidőben, erre a korosztály-

ra tehát valóban jellemzőbb ez az ok, mint másokra. A statisztikák ezen szintjén azonban szinte felderíthetetlen, hogy a gondoskodói kötelezettségek mellett (kvázi annak ellenére) vállalnak ezek a nők részmunkát, vagy a részmunka vállalásának célja, hogy a felszabaduló időt a háztartási és családi kötelezettségeknek szenteljék inkább, esetleg mindkettő.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a részmunkaidőben dolgozók jelentős hányadát a részmunkát nem önként vállalók csoportja teszi ki, a gondoskodói munka miatt részmunkaidő legjobb esetben is csak a második leggyakoribb indok.

A RÉSZMUNKAIDŐS FOGLALKOZTATÁS JOGI KERETEI

Magyarország az európai uniós csatlakozással összefüggő jogharmonizációs folyamatok keretében fogadta el és implementálta az Európa Tanács 97/81/EK irányelvét[6] a részmunkaidős foglalkoztatásról. Ennek középpontjában a részmunkaidőben dolgozókkal szembeni diszkrimináció tiltása és lehetséges jeleinek a megszüntetése, a részmunkaidős munkák minőségének és körülményeinek, feltételeinek javítása, a részmunkaidőben való foglalkoztatási lehetőségek önkéntes elősegítése és a rugalmas munkaidő megteremtése állt.

Az utóbbi évekig külön passzusok nem is jelentek meg a vonatkozó törvények szövegében a részmunkaidős munkavállalással összefüggésben, hiszen az irányelv implementálása ezt, látszólag, szükségtelenné tette. 2010-től viszont, összhangban a kormány család- és népesedéspolitikai programjával, a közalkalmazottak jogállásáról szóló törvény módosításának értelmében a közalkalmazottként dolgozó, 3 évesnél kisebb gyermeket nevelő szülő számára, aki gyermekgondozási szabadságról térne vissza a munkahelyére, kérésre kötelező a részmunkaidő biztosítása, mindez azonban nem vonatkozik a vezető beosztású munkavállalókra. Mindezek mellett a hatályos Munka törvénykönyve, amely az állami szektoron kívüli foglalkoztatást is szabályozza, arról is rendelkezik,[7] hogy a kisgyerekes munkavállaló kérésére a gyermek 3 éves koráig a munkáltató köteles a teljes munkaidő felére módosítani a munkaszerződést. A jogszabály adta lehetőségek tehát, úgy tűnik, adottak, a kérés jogát a munkavállaló kezébe helyezik. A rendszerbe kétféle rugalmatlanság fért így is bele. Egyrészről ha a munkavállaló nem 4 órába, hanem 6 órába szeretne visszatérni, ezt a törvény már nem garantálja. Másrészt pedig a közalkalmazottak között a vezető beosztásban dolgozók esetén egyértelműen választási helyzetbe kényszeríti a dolgozót, hiszen vagy teljes munkaidőben tér vissza a kisgyerekes, vezető beosztású munkavállaló, vagy – jó eséllyel rontva a karrierlehetőségeit – otthon marad a gyermekével. Ezek a törvényi változtatások valamelyest módosították a részmunkaidős foglalkoztatás keretein, és igazodtak azokhoz az igényekhez és társadalmi elvárásokhoz, különösen a kisgyermeket nevelők (nők) esetében,

6 Az irányelv teljes szövege elérhető: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A31997L0081. Utolsó megtekintés időpontja: 2016. augusztus 18.

7 61. § (3)-as bekezdés http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200001.TV. Utolsó megtekintés időpontja: 2016. augusztus 19.

amelyek a részmunkaidő biztosításával növelték meg a munkaerőpiacra való visszalépés esélyét. Ennek a visszalépésnek a sikeressége ugyanakkor egy komoly előfeltevéssel él, nevezetesen azzal, hogy a kisgyermeket nevelőnek van hova visszalépnie, azaz van munkahelye, ahova vissza tud menni. Azt viszont más kutatásokból tudjuk, hogy ebben a kérdésben (is) komoly egyenlőtlenségek vannak a magasabban és az alacsonyabban képzett gyesen, gyeden lévő nők között (GREGOR 2013). A törvényi előírások nem fognak segíteni azoknak a kisgyerekes nőknek a részmunkaidőn keresztüli visszatérésben, akiknek nincs munkahelyük.

A törvény által a munkáltatók számára előírt kötelezettség, vagyis kérésre a részmunkaidő biztosítása elvileg a munkavállaló érdekét védi. Kérdés azonban, hogy ennek a kérésnek a jogát ugyanúgy magáénak érzi-e minden munkavállaló, függetlenül attól, hogy a szervezeti hierarchia melyik fokán helyezkedik el, illetve hogy a munkáltató ugyanúgy reagál-e minden kérésre. A következő fejezetben ebből a kettős perspektívából tekintünk rá a részmunkaidős munkavállalói helyzetre és annak árnyoldalaira.

A RÉSZMUNKAIDŐS MUNKÁK SOKSZÍNŰSÉGE

Folytatva az előző részben megkezdett gondolati sort, miszerint a részmunkaidőben dolgozók, és köztük is a nők csoportját meglehetős sokszínűség jellemzi, az EUROFOUND által a 2000-es évek második felében lefolytatott két további kutatás is a segítségünkre lehet abban, hogy a sokszínűséget még tovább árnyaljuk.

Nemcsak a friss makrostatisztikák, de a korábbi időpontról elérhető munkáltatói vélemények is egyértelműen jelzik, hogy Magyarországon a részmunkaidős foglalkoztatás egyáltalán nem a kisgyerekes nők jellemző foglalkoztatási terepe. Egy nemzetközi, 2004/2005-ben, tehát még a válságot megelőző, a hazai vállalatok és állami szervezetek mintáján végzett kutatás, amely az említett szervezetek vezetőit, valamint az ott dolgozók különféle csoportjainak képviselőit[8] kérdezte, többek között arra a kérdésre kereste a választ különböző témákon keresztül, hogy miként látják a vállalatukon, szervezetükön belül a részmunkaidős munkavállalást és a munkavállalók helyzetét. A két különböző nézőpont – munkáltatók és dolgozók képviselői – könnyen tud teljesen eltérő narratívákat eredményezni ugyanarról a tárgyról, de nem Magyarország esetében: a vizsgálatban részt vevő magyar vállalatok háromnegyedénél a vezetőség és a munkavállalók képviselőinek véleménye egybeesett a részmunkaidős munka következményeit illetően (EUROFOUND 2007, 40). A feltárt problémákat, nehézségeket tehát itthon jellemzően az intézményeken belüli főbb szereplők a legtöbb helyen ugyanúgy látják.

A makrostatisztikai adatokból már kirajzolódott, hogy igen sokféle élethelyzetben élők vannak részmunkaidőben foglalkoztatva, és ezt a vállalatok körében lezajlott kutatás is alátámasztotta. Arra a kérdésre, hogy kik dolgoznak jellemzően részmunkaidőben a szervezeten belül, a hazai menedzsmenti válaszadók 30%-a említette, hogy a részmunkaidős

8 Különböző dolgozói tanácsok, szerveződések képviselői.

dolgozók körében kisgyerekes anyák vannak, amivel a kutatásban akkor részt vevő 21 EU-s tagállam közül Magyarország a negyedik legkisebb arányt mutatta (EUROFOUND 2007, 24). Már akkor is kirajzolódott az a jellemző, hogy a munkavégzési képességeikben bizonyos formában korlátozottak jelentik a részmunkaidős munkavégzés másik, szintén jelentős hazai bázisát, a megkérdezett vezetőségi tagok 30%-a említette őket, és további 20% utalt egyszerűen a nőkre, mint akik náluk jellemzően részmunkaidős állásokat töltenek be. Ezeknek a csoportoknak a munkahelyi szegregáltságát jól mutatja, hogy 10 megkérdezett vezetőből 7 csupán egyféle részmunkaidős csoportot említett, akik a cégnél dolgoznak, és ez nemzetközi szinten a harmadik legmagasabb arány volt, vagyis hazánkra erőteljesen jellemző, hogy a különböző okok miatt részmunkaidőben dolgozók nem is találkoznak ugyanazon a munkahelyen, mert a munkahelyek jellemzően vagy csak ilyen, vagy csak olyan célcsoportba tartozókat céloznak be az egyébként is kevés részmunkaidős pozícióval. Mindez annak a fényében nem meglepő, hogy a különböző állami támogatások nem a foglalkoztatás munkaideje felől, hanem a különböző, foglalkoztatásukban hátrányt szenvedő csoport felől közelítve hirdetik meg a munkáltatók számára a különféle kedvezményeket (adó, TB stb.) irányzó foglalkoztatási támogatásokat.

Ez azt is előrevetíti, hogy jellemzően a munkáltatók azok, akik valamilyen külső vagy belső ösztönző hatására, de elsőként lépve biztosítanak teret, ha szeretnének, a részmunkaidős foglalkoztatásra. Igazolja ezt az előbb említett kutatás további adata, az itthon megkérdezett vezetők 40%-a nyilatkozott ugyanis úgy, hogy kifejezetten a vállalat vagy a szervezet szükségletei miatt vezették be a részmunkaidős foglalkoztatást, míg 25%-uk jelezte, hogy emögött elsősorban munkavállalói kérés állt, és körülbelül ugyanekkora volt azok hányada, akik szerint mindkét tényező ugyanannyira fontos volt a döntésben (EUROFOUND 2007, 32). A 40%-ban említett munkáltatói szándék nem számít nemzetközileg kiemelkedően magasnak, de az EU21-ek átlagánál (35%) valamivel nagyobb volt. Sokkal szembeötlőbb a munkavállalók kérésére létesített részmunkaidős hányad nemzetközi összevetésben (35–40%) jelentősen alacsonyabb (25%) magyarországi mivolta. A hazai részmunkaidős foglalkoztatási formára való nyitottság elsősorban tehát még mindig munkáltatói privilégiumnak tűnik Magyarországon.

A magyarországi részmunkaidős munkavállalók korlátozott hatalmi helyzetét jól mutatja, hogy itthon volt az egyik legmagasabb (valamivel több mint 50%) azoknak a vezetőségi tagoknak az aránya, akik arra a kérdésre, hogy a részmunkaidős munkavállalóknak milyen lehetőségeik vannak teljes munkaidőre átváltani a foglalkoztatásukat, egyszerűen csak annyit mondtak, hogy semmilyen, további negyedük pedig csak kivételes esetben látja ezt realitásnak (EUROFOUND 2007, 50). A hazai rendszer visszafele is meglehetősen merev, és ha halványan is, de megjelennek benne a foglalkoztatottak közti egyenlőtlenségek: képzett munkaerő esetében a vállalatokat, munkáltató szervezeteket képviselő vezetők több mint 60, képzetlen munkaerő esetén pedig több mint 70%-uk mondta azt, hogy teljes munkaidőről részmunkára váltani gyakorlatilag esélytelen (EUROFOUND 2007, 52), vagyis bár mindkét dolgozó csoportot érinti a merevség, a képzettebb dolgozóknak valamivel nagyobb mozgásterük van. Természetesen kérdés, hogy ezen a szervezeteken belüli helyzeten a válság miként alakított, de jól látszik, hogy az ezt megelőző időszakban

itthon a részmunkaidős foglalkoztatás a rugalmas munkavégzések között is a merevebb formának számított, és nem volt meg annak a gyakorlata, hogy valóban rugalmas foglalkoztatási formaként létezzen a munkaerőpiacon.

A képzettebb és a képzetlenebb munkaerő között nem csupán a különböző munkaidő-változtatási lehetőségek mentén van egyenlőtlenség, a végzett munka jellege mentén a jól ismert bérkülönbségek köszönnek vissza: a fizikai jellegű, jellemzően alacsonyabb iskolai végzettséggel végzett részmunkával alacsonyabb, a szellemi, jellemzően magasabb iskolai végzettséget feltételező részmunkával magasabb bér jár (Tilly 1996).

A RÉSZMUNKAIDŐS FOGLALKOZTATÁS LEHETSÉGES NEGATÍV KÖVETKEZMÉNYEI

Mindezek alapján már kirajzolódhat előttünk egy kép arról, hogy a részmunkaidős foglalkoztatási formáknak milyen, a munkavállaló szempontjából értelmezhető negatív következményei vannak. Az árnyoldalak közé tartozik többek között:

(1) A teljes munkaidős bérhez képest kisebb jövedelem: itt nem egyszerűen csak arra a kézenfekvő tényre kell gondolni, hogy aki kevesebb munkaórát dolgozik, az arányosan kevesebb bért kap, hanem arra is, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak órabére önmagában alacsonyabb a teljes állásúak órabéréhez képest (Eurofound 2011, 6), ráadásul ez nem egy új keletű jelenség (lásd Owen 1978). Különbség mutatkozik ráadásul a szektorok között is: azokban az ágazatokban magasabb a részmunkaidős bér, ahol a teljes munkaidős is nagyobb (Seres 2011).

(2) Ennek van két további egyenes következménye:

a. az alacsonyabb jövedelem minden olyan juttatás összegére negatívan fog hatni, ami valamiképpen arányos a jövedelemmel, itt legkézenfekvőbb a nyugdíjra gondolnunk,

b. az alacsonyabb jövedelem miatt a dolgozói szegénység mértéke magasabb a részmunkaidősök között, mint a teljes munkaidőben dolgozók esetében: a szegénység kockázatának kitettek aránya a részmunkaidőben dolgozók között átlagosan a duplája (18%) a teljes munkaidőben dolgozók közt mért értéknek (8%).

(3) Az itthon kifejezetten nagy merevséget mutató struktúra, amely a részmunkaidős foglalkoztatást körbeveszi, nem csupán a munka minőségére lehet könnyen negatív hatással, hanem rontja a munkával való elégedettség mértékét, ami rutinjellegű munkáknál kiégéshez vagy más pszichológiai problémákhoz vezethet.

(4) A részmunkaidős munkavállalás nemek közti egyenlőtlenség egyik indikátorát, a nemek közti bérszakadékot érintő következménye, hogy a részmunkában dolgozó férfiak és nők jövedelmi ollója kisebb (2014-ben Magyarországon 9% volt). Erre a nemzetközi szinten is ismert és látszólag üdvözlendő jelenségre azonban Williams (2013, 15) egy szemléletes metaforával úgy hivatkozik, mint „a pokol egyik emeleti karzata" *(a higher ring in hell)*, utalva ezzel arra, hogy egy alapvetően negatív következményekkel bőven sújtott munkavállalási forma esetén túl sok öröm nem lelhető abban, hogy a nők kevésbé – de még mindig – hátrányos helyzetben vannak a férfiakhoz képest, mint ha a teljes munkaidőben foglalkoztatottakat tekintjük.

(5) A részmunkaidő rugalmassága a munkáltató szemszögéből definiálódik pozitív jellemzőként, hiszen kénye-kedve szerint tudja szinte napról napra a piaci igényekhez igazítani a szervezetének munkaerőigényét. Ez azonban, ahogyan azt Williams (2013, 14) szemléletesen megfogalmazza, a munkavállaló szempontjából, főleg alulfizetett állásoknál úgynevezett forgóajtó *(revolving doors)* effektust jelent: összevissza változó műszakokkal, kiszámíthatatlan beosztásokkal, kontrollálhatatlan műszakhosszokkal, amit kifejezetten nehéz a magánélettel összeegyeztetni, és aminek következtében nagyon magas lesz a munkavállalók közötti fluktuáció.

a. Ennek következtében a munkavállalók közötti bármiféle munkajogvédő szervezkedés, szakszervezet, szolidaritás kiépülése szinte lehetetlenné válik, ami a munkáltatók malmára hajtja a vizet, hiszen ennek hiányában szinte komolyabb ellenállás nélkül lehet képes arra, hogy a munkavállalók munkakörülményeit a vállalat haszonmaximalizáló tevékenységének alárendelje és nehezítse, a „rugalmasság" fogalmát és szabályait a végletekig saját érdekeinek megfelelően alakítsa.

(6) A részmunkaidős munkavállalással járó hátrányok, amelyek a fennálló munkaerőpiaci struktúrából, a meglévő és rendszerszintű társadalmi egyenlőtlenségekből fakadnak, individualizálódnak: addig, amíg a részmunkaidő melletti döntés strukturális és normatív kényszereiről nem beszélünk, kizárólag egyéni szintű döntésként jelenik meg a részmunkaidős munka, és ezáltal az ebből később fakadó hátrányokért is inkább az egyén lesz a felelős. Webber és Williams (2008) ezt a jelenséget különösen a magas státusú nőknél mutatta ki, akik hajlamosabbak voltak kizárólag saját döntésüknek látni a részmunkaidőt, kizárva a már említett strukturális és normatív kényszert. A hátrányosabb munkaerőpiaci helyzetért való felelősség egyénekre való áthárítása a szociológiai szakirodalomban sem új keletű (lásd például Hakim 1995), ahogyan annak cáfolata sem (lásd Ginn et al. 1996). Mindenesetre ez a mechanizmus pontosan annak a neoliberális társadalmi-gazdasági-politikai kontextusnak[9] az egyik működési elve, ami az egyenlőtlen struktúrát is működteti, amelyben ez a döntés és annak későbbi kimagyarázása születik.

9 Mivel mind a hazai, mind a nemzetközi közegben ideológiailag egy meglehetősen terhelt fogalomról van szó, röviden kívánjuk itt tisztázni, hogy milyen értelmében használjuk a neoliberalizmus szót. Meghatározásunk három pilléren nyugszik: a neoliberalizmus egyrészt azokat a globális gazdasági folyamatokat jelenti, amelyeket a piac alulszabályozása, adócsökkentés, különféle szociális kiadásokat visszanyeső megszorító állami gazdaságpolitika jellemez; másrészről politikai-ideológiai oldalról olyan kormányzási módra, gyakorlatokra utal, amelynek célja a fennálló társadalmi egyenlőtlenségeknek a fenntartása, a privilegizált helyzetben élők status quójának megőrzése, a gazdasági és politikai elit uralkodó pozíciójának megtartása, ennek érdekében az állampolgárok depolitizálása, a fennálló politikai-gazdasági rendszer megváltoztatását eszközlő demokratikus gyakorlatoktól való távoltartása; harmadrészt pedig olyan társadalmi értékekre és azokból felépülő kultúrára is vonatkozik, amelyek az előbb említett gyakorlatokat legitimálják többek között az erős individualizmusra való támaszkodással és egyben annak újratermelésével, az egyéni felelősség döntésekben való túlhangsúlyozásával (Gregor–Grzebalska 2016).

(7) Gyakran elhangzó érv, hogy a kisgyerekes nők részmunkaidős munkavállalása azért hasznos, mert így a nőknek több idejük jut a gyereknevelési és háztartási (fizetetlen munkával járó) feladatok elvégzésére. A szakirodalomból úgy tűnik, hogy ez az érvelés különösen a magasabb státuszú, képzettebb, karriert építő nők esetében jellemző, akik tudatosan szabadítanak fel a családnak időt a munkaidejükből (HIGGINS et al. 2000, 25). A nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatások adatai megerősítik ezt a felvetést: Hollandiában, ahol évek óta a legmagasabb a nők részmunkaidős foglalkoztatási rátája, a 18 év feletti nők átlagosan közel heti 50 órát töltenek gyermekgondozási feladatokkal,[10] és ezzel az OECD-országok közül a legnagyobb átlagot produkálták (OECD 2009, 11). Úgy tűnik tehát, hogy a standard 8 órás műszakból felszabaduló munkaidőt kitölti más, fizetetlen reproduktív tevékenység. A hazai időmérlegadatok is a nemek közötti egyenlőtlen háztartási munkamegosztásról tanúskodnak: Harcsa István és Sebők Csilla (2002) aktív korú, tartós párkapcsolatban élő, heteroszexuális párok tagjainak időfelhasználását vizsgálta. Míg a férfiak esetében a munkaidő növekedésével arányosan csökkent a háztartási munkára fordított idő, addig a nőknél a munkaidőtől függetlenül alakult, átlagosan napi 290 percet, azaz közel 5 órát jelentve. Még ha részmunkaidőben dolgozik is egy nő, a háztartási munka naponta minimum egy újabb félműszakot jelent a számára.

A RÉSZMUNKAIDŐS MUNKÁK TÍPUSAI

Mindezek alapján már kirajzolódhat előttünk a kép, miszerint a részmunkaidős foglalkoztatásban dolgozók helyzete korántsem homogén. Tilly (1996, 48) modelljében kétféle típusba sorolja a részmunkaidős munkákat. Az úgynevezett másodlagos *(secondary)* részmunkaidős munkákat többnyire alacsonyan képzett dolgozók végzik, akik számára a munkaerőpiac által kínált alternatíva az inaktivitás lenne. Ezek a részmunkaidős munkák jellemzően alacsony anyagi kompenzációval járnak, rosszul fizetettek, korlátozottak a bármilyen irányba való mozgási lehetőségek (felfele, teljes munkaidőbe stb.), és magas a fluktuáció is. A másodlagos részmunkaidős munkák végzése az olyan háztartásokban jellemző, ahol a – rendszerint férfi – főkereső mellett kiegészítő kereső tevékenységet folytat a másik fél. Másképpen fogalmazva, a másodlagos részmunkaidős munka végzéséből származó jövedelem, a foglalkoztatás törékeny módja nem teszi lehetővé az önálló, anyagi értelemben véve független életet. Tilly tipológiájában a második típust a megkötő vagy visszatartó *(retention)* részmunkaidős munkák jelentik, amelyek magasabb kompenzációval járnak, a magasabban képzett munkavállalókat célozzák, kisebb fluktuációval bírnak, mert képesek arra, hogy megtartsák az állásban a munkavállalókat. Az ilyen részmunkák

10 Itt fontos felhívnunk arra a figyelmet, hogy ezzel a következtetéssel könnyen az ún. ökológiai tévkövetkeztetés csapdájába eshetünk, hiszen bizonyíték nem áll a rendelkezésünkre arról, hogy pl. ez a fajta gondoskodói munkatöbblet a részmunkaidős nőknek lenne köszönhető. Ez az állítás nemzetközi szinten további bizonyítékokat igényel.

végzésére az olyan háztartásokban van inkább példa, amelyek kétkeresősek, és egyik fél keresete sem alacsony annyira, hogy az „csupán" kiegészítő jellegű legyen a háztartás jövedelmét tekintve.

Ehhez a viszonylag leegyszerűsítő, kétosztatú és a részmunkákra külső perspektívából rátekintő tipológiához képest a részmunkaidőben dolgozó nők által megélt valóságból és tapasztalatokból kiindulva tud egy szofisztikáltabb tipológiát Geambașu Réka (2014, 86–97) megalkotni. A részmunkát végző nők narratívái nyomán alapvetően kétféle részmunka között tesz különbséget ő is (akaratlagos, ill. valamilyen külső kényszer szülte), de ezeket a főcsoportokat még tovább bontja. Az akaratlagos részmunkák egyik csoportjának végzése mögött a hagyományos női szerepeknek való megfelelés, és a családon belül a nő korlátozott, de mégis létező, már-már szimbolikus munkavállalása mögött egyfajta középosztálybeli életmód performálása áll. Itt a részmunkán és a részmunkán túli családi és háztartási feladatok elvégzésén keresztül történik meg nem egyszerűen a női szerepek, hanem a középosztálybeli női szerepeknek az alakítása. Az akaratlagos részmunkák másik csoportját a kifejezetten a szakmai és anyagi előmenetel érdekében végzett részmunka alkotja. A kényszer szülte részmunkák mögött megjelenő egyik narratíva egészségügyi, jogi vagy más bürokratikus, adminisztratív korlátokban nevezi meg az okát annak, hogy részmunkaidőben történik a munkavégzés, míg a másik típus a munkaerőpiacon való teljesen marginális lét következtében vállal részmunkát, ahol a munkavállaló szinte napi élménye a kiszolgáltatottság, a piac „rugalmassági" követelményeinek való megfelelési képtelenség.

KONKLÚZIÓ

Az elmúlt évtizedekben a magyar társadalom tagjainak növekvő hányada látja a kisgyerekes nők munka-magánélet közti konfliktusfeloldásának sikerét a részmunkaidős foglalkoztatásban, miközben ennek a munkavállalói létnek az árnyoldalairól meglehetősen kevés szó esik. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a hazai és nemzetközi irodalmak segítségével azt, hogy a részmunkaidős munkák és az azokat végzők csoportja sem homogén, a létező heterogenitás ugyanakkor társadalmi egyenlőtlenségi dimenziók mentén osztja szét a munkavállalókat. A részmunkaidős munkavállalásra ösztönző, s kifejezetten a nőket vagy a nők egy csoportját (pl. kisgyerekes nőket) célzó szakpolitikák, intézkedések, civil vagy más szervezetek javaslatai a részmunka sokszínűségét és a következményeit figyelembe véve csak egy nagyon szűk, képzett, privilegizált helyzetben lévő réteg számára tudnak reális megoldást, vagy legalább annak esélyét biztosítani a munka és magánélet összehangolásának konfliktusában, mindezt ráadásul anélkül, hogy a férfiak háztartási és gyereknevelési vagy más gondoskodói munkába való bevonódását felvetné vagy annak hiányát problematizálná. Ezáltal viszont a nők csoportján belül új, státuszalapú egyenlőtlenségek erősödhetnek fel, amelyek tovább erodálhatják a csoporton belüli, egymás iránti szolidaritás és összefogás képességét.

IRODALOM

BLASKÓ Zs. (2006): Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család" tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése. *KSH NKI Kutatási jelentései 82.* KSH, Budapest.

BODNÁR K. (2014): Part-time employment during the crisis. *MNB Bulletin,* 2014. március. 18-27. https://www.mnb.hu/letoltes/bodnar.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.10.)*

EUROFOUND (2007): *Part-time work in European companies. Establishment Survey on Working Time 2004–2005.* Publications Office of the European Union, Luxembourg.

EUROFOUND (2011): *European Company Survey 2009. Part-time work in Europe.* Publications Office of the European Union, Luxembourg.

GEAMBAŞU R. (2014): Részidős: félmunkás? A női részmunkaidős foglalkoztatás főbb narratívái Magyarországon és Romániában. *Erdélyi Társadalom, 12*(1), 73–101.

GINN, J. et al. (1996): Feminist fallacies: a reply to Hakim on women's employment. *The British Journal of Sociology, 47*(1), 167–174.

GREGOR A. (2013): Vissza, de hova? Kisgyermekes nők visszatérési esélyei a magyar munkaerőpiacra. In: SZIVÓS P., TÓTH I. GY. (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban: TÁRKI Monitor jelentések 2012.* TÁRKI, Budapest. 106–110. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.02.)*

GREGOR A. – GRZEBALSKA, W. (2016): Thoughts on the contested relationship between neoliberalism and feminism. In: Kováts. E. (szerk.): *Solidarity in struggle: Feminist perspectives on neoliberalism in East-Central Europe.* Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 11-20. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf *(Letöltés ideje: 2016.10.02.)*

HAKIM, C. (1995): Five feminist myths about women's employment. *The British Journal of Sociology, 46*(3), 429–455.

HARCSA I. – SEBŐK Cs. (2002): *A népesség időfelhasználása 1986/1987-ben és 1999/2000-ben.* KSH, Budapest.

HIGGINS, C. – DUXBURY, L. – JOHNSON, K. L. (2000): Part-time work for women: does it really help balance work and family? *Human Resource Management, 39*(1), 17–32.

HOCHSCHILD, A. (1989): *The second shift.* Viking, New York.

KALLEBERG, A. L. (2006): *The mismatched worker.* W.W. Norton & Company, New York.

KÖLLŐ J. (2012): Részmunkaidő és más atipikus foglalkoztatási formák. In: FAZEKAS K. – SCHARLE Á. (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka: a magyar foglalkoztatáspolitika két évtizede, 1990–2010.* Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet; MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest. 194–209.

OECD (2009): LMF2.5: Time use for work, care and other day-to-day activities. http://www.oecd.org/els/family/LMF2_5_Time_use_of_work_and_care.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.02.)*

OWEN, J. D. (1978): Why part-time workers tend to be in low-wage jobs? *Monthly Labor Review, 101*(6), 11–14.

SERES A. (2011): A részmunkaidős foglalkoztatás tendenciái. *Közgazdasági Szemle,* 58. évfolyam 2011. április, 351–367.

SHERIDAN, A. (2004): Chronic presenteeism: The multiple dimensions to men's absence from part-time work. *Gender, Work and Organization, 11*(2), 207–225.

TILLY, C. (1996): *Half a job: Bad and good part-time jobs in a changing labor market.* Temple University Press, Philadelphia.

TÓTH O. (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle,* 1995/1, 71–86. www.szociologia.hu/dynamic/9501toth.htm *(Letöltés ideje: 2016.08.05.)*

WEBBER, G. – WILLIAMS, C. (2008): Mothers in „good" and „bad" part-time jobs: Different problems, Same Results. *Gender & Society, 22*(6), 752–777.

WILLIAMS, C. L. (2013): The glass escalator, revisited: Gender inequality in neoliberal times. *Gender & Society, 27*(5), 609–629.

Pálóczi Bence – Nagy Beáta
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

Nemi sztereotípiák a mese- és gyerekkönyvekben

BEVEZETÉS

Miközben széles körű társadalmi konszenzus van arról, hogy a lányok és fiúk, illetve a nők és férfiak egyenlő lehetőségekre és diszkriminációmentes környezetre jogosultak, a rutinszerű, sztereotip hétköznapi gyakorlatok éppen ennek a célnak a megvalósítását ássák alá. A kisgyerekek kezébe adott játékok és gyerekirodalmak, a nekik mutatott szülői minták, a tőlük elvárt viselkedések az egyéni lehetőségek növelése helyett éppen a társadalmi korlátok és a nemekre vonatkozó hiedelmek *(gender beliefs)* megerősítését szolgálják (RIDGEWAY 2011).

A nemekhez kapcsolódó elvárások és lehetőségek elsajátítása különféle társadalmi színtereken és intézményeken belül zajlik, így például a családban, az oktatás különböző szintjein, a munkaerőpiacon vagy éppen a médiában. Ezek közül kiemelt szerep jut a családnak és a kisgyermekkori szocializációnak, aminek eredményeképpen – a gyerekek szempontjából nézve – természetesnek, egyszersmind megkérdőjelezhetetlennek tűnnek azok a társadalmi szokások, amelyek a későbbiekben betölthető társadalmi pozíciókat keretezik, előírják vagy éppen korlátozzák (ANDERSEN 1997). Az alábbi tanulmány éppen ezért a mesekönyvek, azon belül is a magyar gyerekirodalom elemzésére fókuszál. Ez a téma kevéssé kutatott a magyar szociológiai és pedagógiai vizsgálatokban, tehát új eredményekkel járulhat hozzá a nemek egyenlőségéről szóló tudományos párbeszédhez.

Az írás első része bemutatja a nemi szocializációval és sztereotípiákkal, továbbá a jó neveléssel kapcsolatos szociológiai és szociálpszichológiai elméleteket, majd pedig összefoglalja a legfontosabb nemzetközi és magyar kutatási előzményeket. A kutatás módszertanának leírását a magyar mesekönyvek vizsgálata követi. A tanulmány a főbb megállapítások és további kutatási irányok felvázolásával zárul.

A GYERMEKKÖNYVEK ELEMZÉSÉNEK ELMÉLETI HÁTTERE

A tanulmány két fontos elméleti keretre támaszkodik, egyrészt a nemi szocializációra, azaz a nemi sztereotípiák elsajátításának folyamatára, másrészt pedig a jó nevelés *(good parenting)* koncepciójára, amely az utóbbi időben egyre nagyobb teret nyer a kutatásokban.

A nemi szocializáció folyamatát számos elmélet tárgyalja. Ilyen megközelítés például a szociális tanulás elmélete *(social learning theory)*, amely szerint a gyerekek negatív vagy pozitív megerősítést kapnak a nemükhöz kötődő megfelelő vagy nem megfelelő viselkedésről, így a fiúk és a lányok megtanulják, milyen viselkedést várnak el tőlük (KRETCHMAR 2009). A kognitív fejlődés elmélete *(cognitive development theory)* kiemeli a gyerekek aktív részvételét saját nemi identitásuk kialakításában, amit azzal magyaráznak, hogy a gyerekek minél idősebbek, annál inkább kiépül nemi identitásuk és erősebben próbálják azt kifejezni (KRETCHMAR 2009). A nemi séma elmélet *(gender schema theory)* úttörője, Sandra Bem szerint azokban a kultúrákban, ahol a férfi-nő különbségek hangsúlyozottak, a gyerekek minden új embert és a tőlük érkezett információkat az illető neme szerint csoportosítják, ez segíti őket, hogy dichotómiába rendezzék az inputokat (BEM 1983). Ez két alapvető hiedelemre épül: a gyerekek azt hiszik, hogy ami elfogadható az egyik nemtől, az tilos a másik nemnek, illetve azt is felismerik, hogy a férfiasság, maszkulinitás többet ér, mint a nőiesség, femininitás (KRETCHMAR 2009). A két utóbbi elmélet azt vallja, hogy a gyerekek saját kognitív feldolgozásuk által osztják nemekre az embereket, és a nemi séma elméletben fogalmazódik meg az, hogy ez a társadalom nemi különbségtételei alapján rögzül a gyerekekben (BEM 1983).

Mivel a későbbiekben bemutatásra kerülő elemzés túlnyomó része a nemi sztereotípiákra fókuszál, fontos meghatározni a befolyásoló motívumokat, és megnevezni azokat a tulajdonságokat, amelyeket nemi sztereotípiaként tartunk számon. *„A nemi sztereotípiák szerint a férfiak dominánsak, racionálisak, objektív gondolkodásúak, függetlenek, könnyen döntenek, versengők, agresszívek, képesek másokat vezetni, jók matematikából és a természettudományokban, érdekli őket az üzlet, a sport és a politika. A nők engedelmesek, intuitívek, tiszteletteljesek (a férfiak iránt), érzelmesek, szubjektívek, hiszékenyek, függőek, érzékenyek mások igényeire, törődőek, hajlandóak másoknak szentelni magukat, jók a házimunkában és a gyermekgondozásban"* (KOVÁCS 2007, 101). Továbbá jellemző a sztereotípiák használatára az is, hogy ha egy tulajdonságot az egyik nemhez sztereotipan kötünk, a másik nemhez az adott tulajdonság ellentétét rendeljük (KOVÁCS 2007). A nemi szocializáció elméletéből látjuk, hogy életünk legelső sztereotípiáit a nemek köré építjük, épp ezért ezek lesznek a legerősebbek, minden más különbözőségnél előbb észleljük ezeket a megkülönböztetéseket (KOVÁCS 2007). A nyugati társadalmakban standardnak a fiatal fehér férfi számít, aki emellett a többségi valláshoz tartozik, heteroszexuális és nincs testi fogyatékossága, és ez a standard társadalmi előnyökkel jár, az eltérés pedig hátrányokat von maga után. A sztereotípiák ellen sokszor a normától eltérő csoport sem tesz lépéseket, hisz a stabilitás igénye erősebb, mint a változtatásé.

A nemi szocializáció által kialakított sztereotípiák beágyazódnak a társadalomba. Az elméletek általában a szülői tevékenységnek tulajdonítják a nemi szocializáció átadásának legnagyobb részét. Például az újszülött fiú és lány csecsemők aligha megkülönböztethetők, de a felnőttek már az első perctől megkülönböztetik, például játék és egyéb elfoglaltságok közben, még úgy is, hogy ez a megkülönböztetés az elmúlt évtizedekben szignifikánsan csökkent (KRETCHMAR 2009). A szülők nemi különbségtételének erős megnyilvánulása a játékválasztás és a közös játék. Ha a szülőknek lehetőségük van, általában sztereotipan fiús vagy lányos játékot adnak a gyerekek kezébe, például focilabdát a fiúnak és babát a lánynak.

Fontos kiemelni, hogy a fiúkra erőteljesebben rászólnak a szülők és a tanárok is, ha lányos játékot játszanak, mint a lányokra, ha fiús elfoglaltságban vesznek részt (KRETCHMAR 2009). Továbbá a szülők az érzelmekről általában, főként a szomorúságról és a negatív érzelmekről hajlamosabbak beszélni a lányaikkal, mint a fiaikkal (ENDENDIJK és mtsai 2014). A gyerekek jellemzően nemek szerint elkülönülve játszanak hároméves koruktól kezdve, így saját kortársaiktól is számos nemi szerepet és sztereotípiát elsajátíthatnak (KRETCHMAR 2009).

A médiában, főként a tv-műsorokban és a gyerekkönyvekben szintén megjelennek a sztereotip nemi szerepek. Az utóbbiakban a klasszikus mesék fennmaradásával még erősebben jelen vannak, hiába kezdenek el megjelenni azok a történetek, amik egy nemileg egyenlőbb világot próbálnak megalkotni (KRETCHMAR 2009). Anderson és Hamilton (2005) felhívja a figyelmet arra, hogy a „szexizmustól mentes" gyerekkönyvekben gyakran csak a lányok vesznek fel maszkulin tulajdonságokat, a fordítottja azonban nem történik meg.

A gyermekirodalomban megjelenő sztereotípiákra fordított figyelemmel párhuzamosan egyre többet foglalkoznak a társadalomtudósok a gyerekekkel töltött idő és tevékenység minőségével is, miként ezt a jó nevelés elmélete is jelzi (DERMOTT–POMATI 2015). Az elméletben a nemi szerepeket vizsgálva két kérdés is felmerül a jó nevelés kérdését figyelembe véve: egyrészt az apa részvétele a gyermeknevelésben, másrészt a nemi sztereotípiáktól mentes nevelés lehetősége. Wall és Arnold (2007) egy kanadai, családi élettel foglalkozó lapot vizsgáltak annak tükrében, hogy a már több évtizede reklámozott „új apa" tényleg egyenrangú, aktív részese-e a családi életnek. Azt találták, hogy továbbra is csak részlegesen valósul meg ez az új szerep, mert az ábrázolásokban változatlanul az anyának van szorosabb kapcsolata az utódokkal.

A nemekre semleges *(gender neutral)* nevelés kérdésében is hasonló akadályokba ütközhetünk. A szülők törekvését hamar lerombolhatja egy játékbolt, amely felosztása élesen elhatárolja a fiús és lányos játékokat. Ha az egész világ a nemi sztereotípiákra épül, szinte lehetetlen elérni szülőként, hogy ez ne hasson a gyerekekre (GIDDENS 2008).

Ha a szülők szeretnék a nemi sztereotípiáktól megóvni gyermekeiket, a legtöbb televízióműsortól és gyerekkönyvtől meg kell fosztaniuk őket, sőt a nemi sztereotípiát romboló mesekönyvek egy része is képes sztereotípiát építeni, például ha azt próbálják bizonyítani a szerzők, hogy egy fiú is játszhat babákkal, akkor a gyerek, aki még nem találkozott a fiúk és a babák negatív kapcsolatával, megkérdőjelezheti a könyv tartalmát és ezzel építheti ki a sztereotip kapcsolatot (BEM 1983).

Az eddigiekben felvetett kérdéseket a gyermekkönyvek tekintetében számtalan szociológiai kutatás vette vizsgálat alá, amelyekről a következő részben lesz szó.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Az elmúlt évtizedekben számos publikáció látott napvilágot a gyerekkönyvekben megjelenő nemi szerepekről. Ezek között néhány olyan munka is született, amely az egész huszadik századot vizsgálja. Ya-Lun Tsao (2008) irodalomáttekintő munkájában olyan

sztereotípiákat ír le, mint például a fiúk aktív és lányok passzív szerepének ábrázolása vagy a lányok öltözködésének uniformalitása, azaz szoknya viselése akkor is, ha az az adott helyzetben kényelmetlen. Továbbá a férfi által betöltött nevelő szerep stigmatizált, és ez az elvesztett maszkulinitás negatív visszhangot vált ki a társadalomból (Bray 2015). Míg a szexizmust leküzdeni próbáló mesekönyvekben a lányok gyakran rendelkeznek maszkulin tulajdonságokkal, a fiúk cselekedetei és érzelmei nem mozdulnak el az ellenkező irányba (Creany 1995). Az 1995–1999 között megjelent amerikai gyerekkönyveket vizsgálva Gooden és Gooden (2001) azt találta, hogy bár a nemek sztereotip megjelenítése tovább csökkent, a főszereplők körében a férfiak és nők aránya kiegyenlítődött, az illusztrációkban alulreprezentáltak a lányok. Ugyanakkor az érzelmek kifejezésében *(emotional language)* nem volt különbség, miként azt Tepper és Cassidy (1999) kimutatta.

Egy további vizsgálati szempont az elemzésekben a mesekönyvek illusztrátora. Kifejezetten hosszú időszakot, 1938–2011 között megjelent, amerikai díjnyertes mesekönyveket vizsgálva Crisp és Hiller (2011) megállapította, hogy minden évtizedben több férfi, mint női író és illusztrátor nyerte el az egyik legnívósabb gyermekkönyvek illusztrátorainak járó amerikai díjat.

McCabe és munkatársai (2011) az egész 20. századot átívelő (1900–2000 között), címeket és főszereplőket vizsgáló kutatása kimutatta, hogy a férfiak kétszer olyan gyakran jelentek meg címekben és 1,6-szer több alkalommal főszereplőként, mint a nők. A 21. század amerikai gyerekkönyveit vizsgálva Hamilton és munkatársai (2006) rámutattak, hogy továbbra is kétszer több a fiú cím- és főszereplő, mint a lány, és ez független a szerző nemétől.

Malajziai gyermekkönyvekben a kutatók a nyelvezetet vizsgálták, és azt találták, hogy összesen 109 jelzőt lehetett fiú karakterekhez és 15 jelzőt a lány szereplőkhöz kapcsolni, mert a könyvekben szignifikánsan magasabb számban jelentek meg fiúk. A jelzők nagy különbséget mutattak a nemek jellemzésében is: míg a lányokat leginkább külsejük alapján jellemezték (legtöbbször: szép), addig a fiúk legfontosabb jelzői a következők voltak: erős, bátor, okos és gazdag (Nair–Talif 2010).

A szülői szerepek amerikai vizsgálata egyöntetűen megmutatta, hogy többször ábrázolják az anyákat gondoskodó szerepben, az apákat pedig pénzkereső szerepben (DeWitt és mtsai 2013). Anderson és Hamilton (2005) kutatásából is kiderül, hogy az apákat erősen alulreprezentálják, nem aktív szereplői a családi életnek. Adams és munkatársai Nagy-Britanniában vizsgálták a gyerekkönyvekben megjelenő apafigurákat, és az előzőkben említett kutatáshoz hasonlóan itt is kiderült, hogy az apák sokkal kevesebbszer jelennek meg (439 anya, 278 apa volt a vizsgált könyvekben), ám őket az anyákhoz képest gyakrabban ábrázolják sztereotip szerepben (Adams és mtsai 2011). Hamilton és munkatársai (2006) a 21. században megjelent amerikai gyerekkönyveket elemezve azt találták, hogy a könyvekben a nők többször gondoskodnak a gyerekekről, többször vannak bent, mint kint, továbbá kevesebb nőnek van fizető munkája, mint férfinek.

A különböző országokban végzett kutatások egybehangzóan azt mutatták ki, hogy a nemi sztereotípiák a gyerekkönyvekben megjelennek Kanadában (Taber–Woloshyn 2011), Ausztráliában (Kok–Findlay 2006) és Franciaországban is (Burgeilles és mtsai 2002) jellemzően a fiúk maszkulin, a lányok pedig kizárólag feminin tulajdonságokkal

vannak felruházva, és több férfi, mint női karakter jelenik meg a könyvekben. Shachar (2012) is hasonlóan sztereotip tulajdonságokat és a férfi karakterek dominanciáját találta izraeli gyerekkönyveket vizsgálva. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy az 1950-es évekhez képest nagy változás történt ezen a területen, így például a férfiak beléptek a korábban nők által dominált szakmákba, és a házimunkát végző felnőttek között is egyre gyakrabban vannak jelen a férfiak, jelentősen közelítve a kiegyensúlyozottsághoz.

A magyar kutatások néhány esetben szintén vizsgálták a nemi szerepek és a család megjelenését tankönyvekben, kötelező olvasmányokban és ifjúsági könyvekben. Kereszty Orsolya (2005) a férfi-nő reprezentációt vizsgálta alsó tagozatos nyelvtan tankönyvekben, és kiderült, hogy a fiúk ábrázolása többszörösen gyakoribb volt a lányokhoz képest, és hogy az ábrázolások legtöbb esetben sztereotipak voltak. A sztereotípiamentes ábrázolás ritkán fordult elő a vizsgált tankönyvekben, mert a legtöbb esetben a lányokat és nőket hosszú hajjal és szoknyában, míg a fiúkat és férfiakat rövid hajjal, nadrágban és bajusszal ábrázolták (Kereszty 2005).

Czachesz és munkatársai (1996) a kötelező olvasmányokat és olvasókönyveket vizsgálták és rámutattak arra, hogy ha az olvasókönyvekben olyan történetek jelennek meg, amelyek egyes szám első személyben íródtak, az illusztrációk minden esetben fiúkként ábrázolják a szereplőket, alátámasztva azt, hogy az „én" mindig fiút és férfit jelent. Továbbá az is általános, hogy a vizsgált könyvekben a legtöbb esetben csak a lányok és nők mutatnak ki érzelmeket. A kötelező olvasmányokkal kapcsolatban felhívták arra is a figyelmet, hogy 10. osztály végéig kiadott könyvek esetében nem volt női író a kánonban (az 1996-ban aktuális Nemzeti Alaptanterv alapján), ezért elsősorban férfi főhősökkel és a hozzájuk kötődő sztereotípiákkal találkoznak a diákok (Czachesz és mtsai 1996). Ezt kiegészítve elmondhatjuk, hogy a legfrissebb, 2012-es Nemzeti alaptantervben az 1–12. osztály között magyar szerzők közül nő szerzőként csak Nemes Nagy Ágnes és Szabó Magda jelenik meg, a világirodalomból pedig egyedül Emily Brontë (Magyar Közlöny 2012).

A Harry Potter című ifjúsági regénysorozatot Szirbik Dorottya (2008) a társadalmi tolerancia több szempontjából vizsgálta, így a férfi-nő különbségtételekről is írt. Bár összességében a sorozatról nem alkotott negatív képet a szerző (leginkább Hermione Grangernek, a női főszereplőnek köszönhetően), van néhány mozzanata a regénynek, amely mégis kérdéseket vet fel. Ilyen például az a tény, hogy a női főszereplő mindig a férfi főszereplő érdekében cselekszik, illetve a regény írójának neve azért lett J. K. Rowling, mert gazdaságilag jobb döntésnek látta a kiadó olyan névvel kiadni a regényt, amiből nem szűrhető le, hogy az író nő.

A kisgyerekek körében elterjedt nemi sztereotípiákról H. Sas Judit (1988) készített felmérést mind felnőttek, mind gyerekek körében, és kiderült, hogy az anyákat leginkább jóságos, önfeláldozó, alkalmazkodó jellemvonásokkal ábrázolták, míg az apákra a szorgalmas, dolgos, durva, agresszív, határozott jelzőket használták legtöbbször. Az ötéves gyerekeknek egyértelmű, sztereotip véleményük volt arról, hogy milyennek kell egy kislánynak és egy kisfiúnak lenni. Egy nemileg semleges, de sztereotip szerepekkel leírt gyermekkönyv felolvasásánál a gyerekek 76,9%-a ezen tipikus jellemzők mentén kapcsolták a szereplőket, illetve a különböző tárgyakat a nemekhez. Így a lány kapta a pólyát és szatyrot, a fiú pedig az autót és kalapácsot (H. Sas 1988).

Összességében mindegyik irodalom rámutat arra, hogy a nemi sztereotípiák kialakulásában nagy szerepet töltenek be a gyerekirodalom, illetve a tanulás és művelődés különböző formái. Egyáltalán nem írtak olyan gyermekkönyvről, ami teljességgel lebontaná a nemi sztereotípiákra épülő szerepeket.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A fenti szakirodalmi áttekintésből látható, hogy kimondottan a gyerekkönyvekben megjelenő nemi szerepeket és sztereotípiákat még nem vizsgálták Magyarországon. Éppen ezért is fontos a jelzett kérdéseket megvizsgálni.

Az előző fejezetből kiderült, hogy kevés olyan kutatási eredmény van, amely szerint a férfiak és nők egyenlő számban jelennének meg a címekben, a történetekben és az illusztrációkon, tehát a fiúk és a férfiak dominálják a gyerekkönyveket. Az általunk megvizsgált kérdés éppen ezért az, hogy a magyar gyerekkönyvekben tetten érhető-e az a jelenség, hogy a fiúk és férfiak felülreprezentáltak a lányokhoz és nőkhöz képest, valamint, hogy a férfiak és fiúk aktív, a nők és lányok túlnyomórészt passzív szerepben tűnnek fel a gyerekkönyvekben, tevékenységüket és foglalkozásukat, a beltéri és kültéri jelenetek számát és a cselekményben betöltött szerepüket tekintve. Végül pedig az is kérdés, hogy ezek a tevékenységek és munkák sztereotipan ábrázolják-e a nemeket.

A nemzetközi kutatások azt is felfedték, hogy a szereplőkhöz rendelt jelzők, tulajdonságok is nagy különbségeket mutathatnak nemek szerint. Azt várhatjuk, hogy ezek a különbségek az itt vizsgált gyerekkönyvekben is megjelennek: feltételezzük, hogy a lányokra és a fiúkra használt jelzők lényegesen eltérnek, a lányoknál a külső leírása és érzelmi állapotuk, míg a fiúknál a képességeik és aktív szerepük kiemelése lesz a legjellemzőbb.

Bár kevésbé vizsgált aspektusa a témának az, hogy az írók és illusztrátorok neme és életkora hogyan függ össze az általuk írt és illusztrált gyerekkönyvekben megjelenő nemi sztereotípiákkal, kutatásunkban erre is kitérünk. Az a feltételezésünk, hogy az írók és illusztrátorok neme hatással van a gyerekkönyvekben megjelenő nemi sztereotípiákra, azaz a nők ritkábban hoznak létre sztereotip alkotást. Arra is számítunk, hogy az írók közötti generációs különbség eltérést mutat majd a gyerekkönyvekben megjelenő nemi sztereotípiák tekintetében.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

2014-ben Magyarországon 12 747 papíralapú könyv jelent meg, ennek 17,8%-át tette ki az ifjúsági és gyermekirodalom (KSH 2014). Ilyen magas számú címlistából meglehetősen nehéz eldönteni, milyen módszer a legmegfelelőbb arra, hogy kiválasszuk az elemzendő mintát. A nemzetközi szakirodalom általában díjnyertes könyveket vizsgál (pl. Crisp–Hiller

2011), néhányszor véletlen mintavételt alkalmaznak az összes megjelent könyvből (DeWitt és mtsai 2013) vagy esetleg szülőket kérdeznek arról, mit olvastak gyermeküknek (Tepper–Cassidy 1999). A magyar gyermekkönyv-díjak, illetve átfogó katalógus hiányában az alábbi minta kialakítására került sor, ami határozott minőségi szempontokat tükröz. 20 szakmai szervezet közreműködésével a *Csodaceruza* (gyermekmagazin), az *Egyszervolt* (gyermekeknek szóló weboldal) és a *Gyermekkönyvszerzők és Illusztrátorok Egyesülete* összeállított egy listát, amely a legjobb 50, magyar szerző által írt, gyerekeknek szóló könyvet tartalmazza 2000 és 2010 között (csodaceruza.hu 2016). A listából az ifjúsági és verseskönyvek levonásával létrejött egy 19 képes mesekönyvből és meseregényből álló lista, amely jelen dolgozat mintáját alkotja. Az adatbázis könyvei 3 és 10 év közötti gyerekeknek szólnak. A lista 2000 és 2010 között megjelent könyveket tartalmaz, de több könyv újra és újra ki lett adva a nagy sikerre való tekintettel. A következtetéseket összesen 1877 oldal és 444 illusztráció vizsgálata után vonhatjuk le. A tanulmány feltáró jellegéből adódóan fontos a könyvek jellemzőit mind kvantitatív, mind kvalitatív tartalomelemzési módszerekkel vizsgálni.

A kvantitatív elemzés során elemzési szempontként kezeltük a könyv írójának és illusztrálójának nemét, a szerző életkorát is. A könyv karaktereit tekintve a következő szabályokat alkalmaztuk: a címben megjelenő karakter nemét akkor határoztuk meg, amikor az a címből egyértelmű volt, tehát tulajdonnév esetén vagy egyéb esetben kiderült a szereplő titulusából, például királylány. Főszereplőnek azt a karaktert tekintettük, aki a történetben legtöbbször megjelent és leginkább formálta a történet menetét. Több főszereplő esetén, ha nemük különbözött, „vegyes" kategóriát alkalmaztuk. Az összes további karaktert is megszámoltuk nemek szerint, ha eseményformáló volt a jelenlétük. A karakterek számolásánál Kok és Findlay (2006) meghatározását vettük alapul, azaz az illusztrációkon többször is számba vettük ugyanazon karaktereket is, illetve a történetekben azokat az állatokat is számoltuk, amiknek nemük egyértelmű volt és emberi tulajdonságokkal rendelkeztek.

Ahhoz, hogy tesztelni tudjuk, mennyire függ össze az író neme és kora a sztereotípiák erősségével, felállítottuk a sztereotípia erőssége indexet. Egy 1-től 5-ig terjedő skálán helyeztük el a könyveket (1 jelenti az egyáltalán nem sztereotip, és 5 a teljesen sztereotip könyvet).[1]

A kvantitatív adatokat kiegészítve kvalitatívan is érdemes elemezni a gyermekkönyveket, hogy árnyaltabb összképet kapjunk a mai gyermekkönyvekben megjelenő nemi sztereotípiákról. Megvizsgálható, hogy milyen jelzőket használnak a gyerekkönyvek a fiúkra,

1 Az index meghatározása a következő pontok mérlegelése alapján történt: 1) a történetben a férfiak és fiúk túlreprezentáltak voltak a nőkhöz és a lányokhoz képest, legalább 20%-os különbséggel; 2) az illusztrációkon a férfiak és fiúk túlreprezentáltak voltak a nőkhöz és a lányokhoz képest, legalább 20%-os különbséggel; 3) a fiúkra és lányokra használt jelzők láthatóan kapcsolódtak a sztereotip meghatározásokhoz; 4) a kültéri cselekményekben aktívan szerepelt a fiú karakter vagy passzívan a lány karakter. Amennyiben a 4 pontból valamelyik igaz volt a gyerekkönyvre, nőtt eggyel a pontszáma az indexben, így ha egyik sem igaz, egyáltalán nem sztereotipnak, ha mind a négy igaz, teljesen sztereotipnak soroltuk. A jelzők esetében és a kültéri cselekményekkel kapcsolatban, ha csak az egyik nem kapott sztereotip leírást, akkor 0,5 ponttal nőtt az index értéke.

lányokra, férfiakra és nőkre. Továbbá a kvalitatív adatokhoz soroljuk azt, hogy a kinti és benti jelenetekben általában milyen tevékenységeket végeznek a főbb karakterek, illetve összefoglalást nyújtunk a férfiak és nők foglalkozástípusairól is.

A kódolás megbízhatósága érdekében (Babbie 2008) elemzésünk során törekszünk a manifeszt tartalmak feldolgozására, elemzési egységként pedig az egyes könyveket kezeljük.

AZ EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA

Az elemzés során először a nemek reprezentációját és a karakterek szerepköreit vizsgáljuk meg, majd a fiúkhoz és lányokhoz kapcsolódó jelzőket, végül azt, hogy van-e összefüggés a könyvekben megjelenő sztereotípiák, illetve a szerző és az illusztrátor neme, valamint a szerző életkora között.

A nemek reprezentációja és a karakterek szerepkörei

Mennyire tetten érhető vajon a magyar gyerekkönyvekben az a nemzetközileg jellemző jelenség, hogy a férfiak felülreprezentáltak a női szereplőkhöz képest, illetve sztereotipan ábrázolják-e a nemeket. A *1. táblázat* jól mutatja, hogy a címben megjelenő karakterek legnagyobb arányban, azaz az összes vizsgált könyv 42,1%-ában, férfiak. Női címszereplő csupán a vizsgált könyvek 15,8%-ában jelent meg, és egy olyan könyv volt, ahol a címszerepet közösen férfi és nő kapta.

1. táblázat. A címszereplő neme (könyvek száma és százaléka)

	Darab	Százalék
Férfi	8	42,1%
Nő	3	15,8%
Kevert	1	5,3%
Nem említ karaktert	7	36,8%
Összesen	**19**	**100,0%**

Ezek után nem meglepő, hogy a főszereplők esetében hasonló, sőt még aránytalanabb a helyzet: a vizsgált 19 könyvből 10 könyv (52,6%) főszereplője férfi és csak 4 könyv főszereplője nő (21,1%). További 4 könyv esetében egyszerre van férfi és női (21,1%) főszereplő *(2. táblázat)*. Egyedül a *Csoda és Kósza* című könyvnél nem lehetett meghatározni a főszereplők nemét, ugyanis a címszereplő két ló, akik bár emberi tulajdonságokat felvettek, de fiúként vagy lányként sosem voltak említve. A cím- és főszereplőkről kapott arányszámok jól illeszkednek a nemzetközi eredményekhez, hisz ott is hasonló egyenlőtlenségek jelentek meg a cím- és főszereplők ábrázolása során (McCabe és mtsai 2011).

2. táblázat. A főszereplő neme (darabszámban és százalékban)

	Darab	Százalék
Férfi	10	52,6%
Nő	4	21,1%
Kevert	4	21,1%
Nem említ karaktert	1	5,3%
Összesen	**19**	**100,0%**

Még az előzőeknél is erősebb a fiúk és férfiak jelenléte, ha a gyerekkönyvek összes szereplőjét, illetve ha a történetek mellett megjelenő illusztrációkat nézzük. Az összes karakter 69%-a férfi, és az összes, nem a háttér részeként ábrázolt illusztráción megjelenő karakter 62,6%-a férfi *(3. táblázat)*. Továbbá a történetekben megjelenő karakterek közül 52,8% férfi, 16,2% fiú, 19,1% nő és 11,9% lány. Látható, hogy mind a szövegben, mind az illusztrációkon felülreprezentáltak a férfiak a nőkhöz képest.

3. táblázat. A történetekben megjelenő férfi és női szereplők száma és eloszlása (%)

	Férfi	Nő	Összesen
Szövegben	69,0%	31,0%	100%
Illusztrációkon	62,6%	37,4%	100%

A következőkben áttérünk arra, vajon a felülreprezentáltság mellett megjelenik-e a férfiak aktív és a nők passzív, sztereotip szerepe. A foglalkozások típusait tekintve a férfiak sokkal árnyaltabban voltak jellemezve, mint a nők. Először is a férfiak 42 különböző feladatban jelentek meg, ehhez képest a nők csupán 9-ben, ami csak részben függ azzal össze, hogy kevesebb női szereplő volt (lásd fenti táblázat). A női foglalkozások csak a kereskedelmi és szolgáltatási szektor foglalkozásait és az oktatást foglalták magukba, kivéve két karaktert: egyikük orvos volt *(A tesó-ügy)*, a másikuk pedig kötéltáncos *(Álomcirkusz)*. Egy női karakter jelent meg vezető szerepben, iskolaigazgatóként a *Barni könyve* című mesekönyvben. A férfiak több vezető pozíciót töltöttek be: múzeumigazgatóként, miniszterként, étteremvezetőként is találkozhattunk velük. Nagy számban jelentek meg különböző őrző-védő és ellenőr foglalkozásban, továbbá edzőként is, és ezek mellett számos ipari és építőipari foglalkozást is űztek, láthatjuk őket kőművesként, szobafestőként és más mesteremberként. Ezek mellett megjelennek a művészeti pályán, az egészségügyben, sőt a *Kövér Lajos színre lép* című meseregény munkanélküliként ír a főhősről, Kövér Lajosról. Ez azért érdemel kiemelést, mert bármelyik más könyvben, ha a nők nem végeztek kereső munkát, nem emelték ki. Összességében megfogalmazható, hogy a fiúgyerekek árnyaltabb mintát kapnak arról, milyen foglalkozásokat tölthetnek be, a férfiak beosztása többféle lehet az egyes foglalkozástípusok között is. A vizsgált gyermekkönyvekben a nők foglalkozásukat tekintve nem léptek ki a sztereotip nemi szerepekből, hisz óvónőként, tanárként (és ezáltal iskolaigazgatóként), sőt orvosként is már évtizedek óta dolgoznak. Ezen túl a felkínált szerepek viszonylag szűk palettát nyújtanak a nőknek a karrierválasztásban.

A szereplők számát tekintve nem meglepő, hogy a férfiaknak több kültéri jelenet is jutott a gyermekkönyvekben, hisz többször jelentek meg a történetekben *(4. táblázat)*. A beltéri jelenetek számát tekintve egyenlő számú előfordulás figyelhető meg, a férfiak 42, a nők pedig 41 alkalommal vettek részt olyan cselekményben, amely házban vagy egyéb beltéri környezetben játszódott. Figyelembe véve, hogy a nők alulreprezentáltak a történetekben, mégis egyenlő a beltéri jelenetek száma, látható, hogy a nőket arányaiban többször ábrázolták beltéri jelenetekben, mint a férfiakat.

4. táblázat. A kültéri és beltéri jelenetek eloszlása nemek szerint, darabszámban

	Kültéri jelenetek	**Beltéri jelenetek**
Férfi	62	42
Nő	31	41
Összesen	**93**	**83**

Miután megnéztük, hogy számszerűen hányszor mutatják be a karaktereket nemek szerint, áttérünk arra, hogy milyen tevékenységeket folytatnak az egyes szereplők, milyen módon ábrázolják őket, amit részletek bemutatásával teszünk meg.

Az elemzett gyermekkönyvekben általános, hogy a történetekben a fiúk kalandoznak, utaznak, problémákat oldanak meg, a lányok pedig többször kertészkednek, sétálnak, élvezik az időjárást vagy passzívan várnak a királyfira. Az elemzett gyermekkönyvek legszembetűnőbb sztereotip példája a *Szuromberek királyfi* című meseregényben jelent meg, ahol a „Földalatti utazás" fejezet alcíme a következő: „Egy hely, amely nem nőknek való" (190. old.). A könyv szerzőjének, Szijj Ferencnek egy másik könyve is a minta része, a *Zöldség Anna és a beszélő póniló*. Ebben a történetben a főszereplő sok időt tölt a szabadban, kalandokban is részt vesz, olykor még utasításokat is kiad a vele együtt kalandozóknak (akik mind férfiak), bár ez társadalmi rangjának (királylány) köszönhető. Egy történetben viszont, amikor be kell fogni egy vadászgörényt, először el akarják tiltani a feladattól, sőt, a környékről is elküldik, végül megengedik, hogy a közelben maradjon és nézze. A történet végén ő az, akit megkérnek, viselje gondját az állatnak.

További példaként említhető a sztereotipizálásra: Berg Judit *Micsoda idő!* című könyvében két főszereplővel találkozunk, a lány Pankával és a fiú Csiribível, mindketten tündérek. A két szereplő egyértelmű, milyen környezetben érzi jól magát: Panka süt és főz, a kiszakadt ruháin mérgelődik a szekrény előtt, rendet rak. Ha kimegy, tündér létére még repülni sem tud, így gyalog megy mindenhová. Ellentétben Csiribível, aki az erdőben meglovagolja a szelet és kalandozik, ám otthon rendetlen, sőt még forró csokit sem tud magának készíteni, de Panka ezekben szívesen segít:

> *„– Kísérj haza, főzök neked egy finom forró csokit – mondta Panka."* (23. old.)
> *„– Ó – jajdult fel Csiribí. – Tényleg. Kölcsönadtam. Otthon meg mindent felforgattam érte.*
> *– Segítek neked rendet rakni! – vigasztalta Panka."* (39. old.)

A példák azt mutathatják a gyerekeknek, hogy a lányok egyetlen feladata az, hogy a fiúk bátor és aktív életét támogassák, azáltal, hogy a fiúk által nem szeretett tevékenységeket elvégzik. Nádori Lídia *Sárkány a lépcsőházban* című regényében arra láthatunk példát, hogy mi történik, ha egy kisiskolás lány szeretné irányítani az eseményeket:

> *„Nórika már iskolába járt, ő volt fészekrakásban a főkolompos, legalábbis Nagymama így mondta. Nórika olyankor volt a legundokabb, amikor fészket raktak.*
> *– Ne oda tedd már azt a füvet! Mit csinálsz, nem várat építünk, hanem fészket rakunk! – kiabálta. Jancsi ilyenkor utálta Nórikát, de egyébként vele tudott a legjobban játszani."* (19. old.)

Láthatjuk, hogy erős negatív érzéseket kezd táplálni a fiú a lány iránt, amikor az vezető szerepbe kerül. Ennek a fordított esetével, azaz hogy zavaró, negatív érzelmeket váltott ki a fiú vezetése, nem találkozunk a gyermekkönyvekben. Boldizsár Ildikó *Boszorkányos mesék* című meseregényében a főszereplő, Amália arra utal, hogy neki nincs is arra szüksége, hogy utazhasson:

> *„– Mit számít a bőröd, ha cserébe hipp-hopp oda repülsz, ahová csak akarsz?*
> *– Ha becsukom a szemem, akkor is oda repülök, ahová akarok – mosolygott Amália."* (89. old.)

Ez azt az érzést keltheti, hogy a lányoknak nincs is szüksége arra, hogy kilépjenek passzív szerepükből, hisz képzeletükben bármilyen kalandban részt vehetnek. A fejezet ezen részében felvázolt példák alapján látható, hogy a nemi szocializációt és sztereotípiákra nevelést erősíthetik a gyermekkönyvek, hiszen a gyerekek pont ebben az életkorban erősítik meg nemi identitásukat (Kretchmar 2009). Ez a megerősödés negatívan hathat mind a lányokra, mind a fiúkra, hisz mindkét nemnek pontosan lehatárolt keretet szab arról, miként viselkedjenek.

A fiúkhoz és lányokhoz kapcsolódó jelzők

Második kérdésünkkel arra keressük a választ, hogy a fiúkra és a lányokra használt jelzők miként jelennek meg. Feltételezzük, hogy a fiúkra használt jelzők lényegesen eltérnek a lányokétól, a lányoknál a külső leírása és érzelmi állapotuk lesz a legfontosabb, míg a fiúknál a képességeik és aktív szerepük kiemelése lesz a legszámottevőbb. A *5.* és *6. táblázat*ból látszik, hogy a férfiakat és a fiúkat több jelzővel illetik a könyvekben a nőkhöz és lányokhoz képest, ám ez a karakterszámok tükrében nem meglepő.

A férfiak külső tulajdonságait leginkább az erős, nagy, izmos, kövér és kicsi jelzőkkel illetik, belső tulajdonságait pedig a bátor, mérges, kíváncsi, büszke és szomorú tulajdonságokkal. A fiúkra használt jelzők hasonlóak ehhez, a kicsi és erős megjelenik külső tulajdonságként, a bátor, ügyes és okos pedig belső tulajdonságként. Továbbá a kevésbé gyakori jelzők között felbukkan a bölcs, a magabiztos, a komoly, amelyek általános nemi

sztereotípiákhoz köthetők a gyakrabban használt jelzőkkel együtt (Kovács 2007). A férfiaknál kiemelik családfői mivoltukat és idősödő korban öregként jellemzik őket.

5. táblázat. A férfiakra és fiúkra használt jelzők a történetekben (zárójelben jelezve, ha több szereplőnél jelent meg)

	Férfiak		Fiúk	
Külső tulajdonságok	erős (7)	nagy (3)	kicsi (2)	erős (2)
	jókötésű	termetes	dundi	tökmag
	hatalmas	izmos (3)		
	kövér (3)	kicsi (2)		
	sovány	nyeszlett		
	izzadós	borostás		
	bajszos	szőrös		
	szépséges	szapora		
Belső tulajdonságok	bátor (5)	büszke (2)	bátor (5)	ügyes (3)
	bölcs	magabiztos	okos (2)	titokzatos
	komoly	higgadt	ártatlan	huncut
	kíváncsi (3)	aranykezű	szépséges	jó gyerek
	szomorú (2)	vigyorgó	rosszcsont	csibész
	jószívű	szerelmes	bunkó	haragos
	jókedélyű	mérges (3)	nagyhangú	bizonytalan
	bunkó	mogorva	szomorú	
	keménykezű	hepciás		
	mogorva	bizalmatlan		
	hitetlen	gúnyos		
	furcsa			
Egyéb jelzők	öreg (4)	családfő		
	férj			

A férfiakhoz leggyakrabban pozitív belső tulajdonságot csatoltak, míg a nőknél a leggyakoribb jelző a szomorú, mérges és szegény volt, továbbá itt is megjelent az öreg kifejezés. A lányok árnyaltabb személyiséget kaptak a nőkhöz képest, bár a külső tulajdonságok nagy része szépségükre utal, ami a női külső tulajdonságokhoz viszonyítva múló vonásnak tűnhet (a nőknél kétszer, a lányoknál 15-ször utalnak szépségükre). A lányok belső tulajdonságai sztereotip vonásokat tükröznek: a gyengéd, türelmes, kedves, illetve a hisztis, halk, ügyetlen tulajdonságokban is visszacseng néhány berögzült sztereotípia a nemek kapcsán (Kovács 2007).

6. táblázat. A nőkre és lányokra használt jelzők a történetekben (zárójelben jelezve, ha több szereplőnél jelent meg)

	Nők		Lányok	
Külső tulajdonságok	szép	szépséges	szép (8)	gyönyörű (3)
	csúf	kövér	szépséges (2)	világszép
	nagydarab	sírós bálna	kecses	kicsi
	mozgékony			
Belső tulajdonságok	vicces	szegény (2)	gyengéd (3)	tiszta szívű
	mérges (2)	szomorú (4)	vidám	türelmes
	ideges	szerelmes	jó	állhatatos
			illedelmes	kedves
			igazmondó	szomorú (5)
			vigyázatlan	undok
			hisztis	félénk
			halk	bűnbánó
			zavart	csalódott
			ügyetlen	
Egyéb jelzők	öreg (3)	néni	egészséges	

A jelzőket kibővítve két példa jelenik meg a gyerekkönyvekkel kapcsolatban, egy sztereotip és egy sztereotípiát lebontani próbáló. Berg Judit *Micsoda idő!* című könyvében ezt a leírást adja a két főszereplőről:

> *„Panka nyáron szamócalekvárt, cseresznyekompótot szokott eltenni. A lekvárhoz aztán süt egy kis palacsintát, vagy készít egy nagy tepsi süteményt, Csiribí legnagyobb örömére. Csiribí úgy szereti az édességet, hogy evés után mindig csupa porcukor az orra. Nem csoda, hiszen Panka süti a legjobb áfonyás pitét az egész erdőben.*
> *Csiribí bezzeg kerüli a konyhát. Mindenféle szerkentyűt képes megjavítani, télire motoros hókotrót fabrikált fakéregből, csavarokból, huzalokból. ...De a főzés az nem megy neki."*

A leírás erősen a sztereotípiákra épít, a lány rózsaszín ruhájában főz, a fiú pedig megeszi, de egyébként messziről kerüli a konyhát, mert ő inkább a barkácsolásban kiemelkedő. Ehhez képest Lackfi János *Kövér Lajos aranykeze* című meseregényében megjelenik egy női karakter (akinek puszta megjelenése is meglepetés lehet, mert a könyvben 36:6 arányban a férfi szereplők vannak túlsúlyban), aki már több dimenziót mutat be a férfi-nő kapcsolatokból, és kifejti, miért zavarják a vízilabdázó fiúk:

„– Mert a lányokat vagy libának, vagy afféle havernak nézik. Vagy elvárják, hogy visítozzál, kacarásszál, ruhákért és körömlakkokért lelkesedjél, vagy hátba veregetnek, hasba bokszolnak, ordítva ostoba vicceket mesélnek, és azt hiszik, ettől jó fejek. Utána meg megsértődnek, hogy mi van, hogyhogy nem sikerült a hercegnőt meghódítani, pedig ők bedobták minden trükkjüket...”

A vizsgált gyerekkönyvekben egyrészt ritkán jelenik meg az, hogy a nők visszautasítják a férfiak közeledését, másrészt tipikus elvárásokat is megfogalmaz a nőkkel szemben és behoz egy olyan dimenziót, ami a sportoló lányok és fiúk között jelenhet meg. Összességében a jelzők használata is sztereotip tulajdonságokat mutat be, hasonlóan a Nair és Talif (2010) által vizsgált malajziai gyerekkönyvekhez.

A szerzők és illusztrátorok neme és az alkalmazott sztereotípiák

Az utolsó kérdés a szerzők és illusztrátorok nemének hatását, illetve az írók életkorának összefüggéseit próbálja feltárni a nemi sztereotípiák összefüggésében. Ezt a kérdést kevéssé vizsgálták a nemzetközi szakirodalomban, így érdemes volt létrehozni a fentiekben bemutatott indexet (nemi sztereotípia erőssége index), amely egy 1–5-ig terjedő skálán pontozza a gyerekkönyveket, amin az 1 jelöli az egyáltalán nem sztereotip könyveket és az 5 a teljes mértékben sztereotip könyveket. A vizsgált 19 gyerekkönyv írójából 12 férfi és 7 nő. Az illusztrátorok tekintetében pont fordítva: 7 férfi és 12 nő. A szerzők és illusztrátorok így kiegyenlítik egymást.

A *7. táblázat* a szerzőket koruk szerint 3 kategóriára osztva, mesekönyveik indexpontszámainak átlagát vizsgálva von le következtetéseket. Először is feltűnő, hogy az index pontszáma nem növekszik lineárisan a fiatalabb íróktól az idősebbek felé, mert a 40-es éveikben járó írók alacsonyabb sztereotípia-pontot kaptak, mint a 30-as éveikben járó írók. Bár az idősebb, 50 év feletti írók indexe a legmagasabb, kijelenthető, hogy mind a három kategóriában magas átlagot mutat az index.

7. táblázat. A nemi sztereotípia erősségének és a szerző korának összefüggése (n = 19)

Korkategóriák	Mintaszám	Átlag
30–39	9	3,78
40–49	7	3,14
50 felett	3	4,33

A *8. táblázat*ban az alkotókat nemek szerint vizsgáljuk, ebben a bontásban nézzük meg a nemi sztereotípia indexet. Nemük férfi, ha mind az író, mind az illusztrátor férfi. Nőként kezeljük őket, ha mindketten nők és kevert, ha egyikük férfi, másikuk pedig nő. Az eredményeknél fontos kiemelni, hogy az írók arányában a férfiak túlsúlyban vannak és az íróknak nagyobb szerepük van a sztereotípiák kialakításában, hiszen az illusztrátorok már a kész történetet jelenítik meg rajzaikon, grafikáikon. Ezt figyelembe véve nem meglepő,

hogy a férfi és kevert kategória értékei megközelítik egymást, hisz a 7 alkotásból 6-ot férfi írt. Ám az életkori eloszláshoz képest egyértelműbb különbséget fedezhetünk fel a férfiak és nők között. Míg a férfiak indexátlaga 3,92, a nőké 3,08, ami egy 5 fokozatú skálán már jelentősnek tekinthető. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a női írók könyvei sem mentesek a sztereotípiáktól.

8. táblázat. A nemi sztereotípia erősségének és az alkotók nemének összefüggése (n = 19)

Nem	Mintaszám	Átlag
Férfi	6	3,92
Nő	6	3,08
Kevert	7	3,86

Összességében megfogalmazható, hogy a szerző korának nincs egyértelmű lineáris hatása a nemi sztereotípiák erősségére, míg a szerzők neme és a nemi sztereotípiák között markáns összefüggés mutatható ki.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti elemzés azt a kérdéskört járta körül, hogy napjaink legjobb, magyar szerzők által írt mesekönyvei és meseregényei hogyan ábrázolják a nemeket, az általuk betölthető pozíciókat, továbbá hogy az ábrázolás mikéntjére befolyást gyakorol-e a szerző és az illusztrátor neme és életkora. A kutatás újdonsága nem csak az, hogy magyar gyerekirodalom esetében nézte meg az eredményeket, hanem az is, hogy bevonta a szerzők és illusztrátorok nemét is az elemzésbe. Ezt a kérdéskört azért fontos körbejárni, mert a kisgyermekkori szocializáció különösen fontos időszaka a nemekkel kapcsolatos vélekedések és attitűdök elsajátításának. Ezek az élmények és tanulási folyamatok hosszú távon is befolyásolják, milyen várakozások alakulnak ki a férfiak és a nők által elfoglalható és elfoglalandó szerepekre vonatkozóan.

Ahogy a nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján várható volt, a magyar gyermekkönyvek egyáltalán nem mentesek a nemi sztereotípiáktól. A főszereplők és a címszereplők körében sokkal gyakrabban szerepelnek fiúk és férfiak, akik ráadásul igen változatos tevékenységeket és foglalkozásokat végeznek. A tevékenységeknek nemcsak a sokfélesége figyelemreméltó, hanem az is, hogy több aktivitással, izgalommal, kreativitással és vezetői szereppel járnak együtt. A lányoknak és nőknek lényegesen szűkebb, általában az otthon és család szférájához kapcsolódó lehetőségeket adnak a mai mesekönyvek írói. További elgondolkodtató eredmény az is, hogy a tulajdonságok és jelzők tekintetében sem kapnak egyenlő esélyt a lányok a fiúkkal, ezáltal már kora kisgyermekkoruktól kezdve azt az üzenetet kapják, hogy a gondoskodó, kedves, ám passzív szerepvállalás lesz a részük, amelyben a szépségükkel, nem pedig az okosságukkal vívhatnak ki figyelmet. Ezzel

szemben a fiúk számára az válik természetessé, ha számtalan lehetőség közül választva kreatív módon élhetik a hétköznapjaikat. A megvizsgált szereplőket nemcsak más helyzetben ábrázolják, és a férfiak és nők világa nemcsak elkülönül egymástól, de más a két világhoz rendelt társadalmi érték is. Különösen figyelemreméltó az a kutatási eredmény, hogy sem a fiatalabb korosztály, sem pedig a női írók csoportja nem mentes a sztereotípiák hatása alól, ami önmagában azért is érdekes, mert ezen csoportok tagjai a saját életükben feltehetően másfajta mintát követnek, mint amit „előírnak" olvasóiknak. Tudomásunk szerint ezek az eredmények újdonságnak számítanak a mesekönyvek korábbi vizsgálataihoz képest.

A fentiekben bemutatott eredmények önmagukban is fontos jelenségre hívják fel a figyelmet, mivel a sztereotip és szexista gondolkodásmód ellentmond a meritokratikus társadalom ideáljának. Ugyanakkor fontos beszélni azokról a továbbgyűrűző társadalmi hatásokról is, amelyek majd ezen gyerekek felnőtt életében jelentkeznek, megakadályozva azt, hogy képességeiknek és érdeklődésüknek, ne pedig a korlátozó nemi elvárásoknak megfelelően dolgozzanak és éljenek.

IRODALOM

Adams, M. et al. (2011): Invisible or involved fathers? A content analysis of representations of parenting in young children's picturebooks in the UK. *Sex Roles, 65*(3–4), 259–270.

Andersen, M. L. (1997): *Thinking about women: Sociological perspectives on sex and gender.* Allyn and Bacon, Boston.

Anderson, D. A. – Hamilton, M. (2005): Gender role stereotyping of parents in children's picture books: The invisible father. *Sex Roles, 55,* 757–765.

Babbie, E. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó, Budapest.

Bem, S. L. (1983): Gender schema theory and its implications for child development: Raising gender-aschematic children in a gender-schematic society. *Signs, 8*(4), 598–616.

Bray, D. B. (2015): Sissy Boy Mothering: Male child mother figures in middle-grade fantasy literature. *Children's literature in education, 46,* 160–174.

Burgeilles, C. et al. (2002): Male and female characters in illustrated children's book. *Population (English edition), 57*(2), 237–267.

Creany, A. D. (1995): *The appearance of gender in award-winning children's books.* Conference Paper, Annual Conference of the International Visual Literacy Association, Chicago.

Crisp, T. – Hiller, B. (2011): „Is this a boy or a girl?": Rethinking sex-role representation in Caldecott medal-winning picturebooks, 1938–2011. *Children's literature in education, 42,* 196–212.

Czachesz, E. és mtsai (1996): Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. *Educatio, 3,* 417–430.

Csodaceruza (2016): *Top 50 gyerekkönyv.* http://csodaceruza.hu/?p=975. *(Letöltés ideje: 2016.03.18.)*

Dermott, E. – Pomati, M. (2015): 'Good' parenting practices: How important are poverty, education and time pressure? *Sociology, 50*(1), 125–142.

DeWitt, A. et al. (2013): Parental role portrayals in twentieth century children's picture books: More Egalitarian or Ongoing Stereotyping? *Sex Roles, 69,* 89–106.

Endendijk, J. J. et al. (2014): Boys don't play with dolls: Mothers' and fathers' gender talk during picture book reading. *Parenting: Science & Practice, 14*(3), 141–161.

Giddens, A. (2008): *Szociológia.* Osiris Kiadó, Budapest.

Gooden, A. M. – Gooden, M. A. (2001): Gender representation in notable children's picture books: 1995–1999. *Sex Roles, 45*(1/2), 89–101.

Hamilton, C. M. et al. (2006): Gender stereotyping and under-representation of female characters in 200 popular children's picture books: A twenty-first century update. *Sex Roles, 55,* 757–765.

H. Sas J. (1988): *Nőies Nők és Férfias Férfiak – A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kereszty O. (2005): A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben. *Könyv és Nevelés, 3,* 56–67.

Kok, J. L. Y. – Findlay, B. (2006): An exploration of sex-role stereotyping in Australian award-winning children's picture books. *Australian Library Journal, 55*(3), 248–261.

Kovács M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio, 1,* 99–114.

KSH (2014): *Ifjúsági és gyermekirodalmi művek a szerző nemzetisége szerint.* Online: http://www.ksh.hu/docs/hun/xtabla/kkiadas/tablks10_06a.html. *(Letöltés ideje: 2016.03.18.)*

Kretchmar, J. (2009): *Gender socialization. Research starters sociology.* EBSCO Publishing Inc., Ipswich.

Magyar Közlöny (2012): A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny, 66,* 10 635-10 847. Online: http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf. *(Letöltés ideje: 2016.03.17.)*

McCabe, J. et al. (2011): Gender in twentieth century children's books, patterns of disparity in titles and central characters. *Gender & Society, 25*(2), 197–226.

Nair, R. – Talif, R. (2010): Lexical choices and the construction of gender in Malaysian children's literature. *Kajian Malaysia, 28*(2), 137–159.

Ridgeway, C. L. (2011): *Framed by gender: How gender inequality persists in the modern world.* Oxford University Press

Shachar, R. (2012): Structuring of gender in Israeli society through children's reading and textbooks: Where is mom's apron? *Journal of Research in Childhood Education, 26*(3), 249–263.

Szirbik D. (2008): Lehet egyenlőségre nevelni kortársirodalommal? *Esély, 2,* 93–105.

Taber, N. – Woloshyn, V. (2011): Dumb Dorky Girls and Wimpy Boys: Gendered themes in diary cartoon novels. *Children's Literature in Education, 42*(3), 226–242.

TEPPER, C. A. – CASSIDY, K. W. (1999): Gender differences in emotional language in children's picture books. *Sex Roles, 40*(3–4), 265–280.
TSAO, Y. L. (2008): Gender issues in young children's literature. *Reading Improvement, 45*(3), 108–114.
WALL, G. – ARNOLD S. (2007): How involved is involved fathering? An exploration of the contemporary culture of fatherhood. *Gender and Society, 21*(4), 508–527.

Pléh Csaba – Forgács Bálint – Fekete István
CEU – KÖZÉP-EURÓPAI EGYETEM; COLLEGIUM DE LYON • UNIVERSITÉ PARIS DESCARTS • UNIVERSITÄT OLDENBURG

Nemi sztereotípiák hatásai magyar egyetemistáknál: egy empirikus elővizsgálat adatai[1]

BEVEZETŐ

Tanulmányunkban nemi sztereotípiákkal kapcsolatos empirikus vizsgálatunk eredményeiről számolunk be, ahol megpróbáltuk az e témában gyakran használt kérdőíves módszereket magyar egyetemistáknál alkalmazni.

A vizsgálatban a BME olyan diákjai vettek részt, akik a hosszú évek óta kínált *Nemek pszichológiája* c. választható kurzuson vettek részt. Vagyis mintavételünk erősen önszelektált: az érdeklődés sajátos almintát eredményez.

Kis mintával szerzett előzetes eredményeinket két okból közöljük. Részben szeretnénk kedvet csinálni rendszeres és reprezentatív vizsgálatokhoz. Másrészt a mai szakirodalom nagyon határozottan felveti az igényt éppen a nagyobb ökológiai érvényeség érdekében az eredménytelen vizsgálatok, a fiókban maradt adatok publikálására.

ELSŐ VIZSGÁLAT: EMPATIKUS NŐK – RENDSZEREZŐ FÉRFIAK

A mai nő-férfi szetereotípia vizsgálatok egyik irányító modellje, amelyhez egy sokat használt kérdőívcsalád és egy speciális, az emocionális arckifejezések beazonosítására építő elképzelés is kapcsolódik, Simon Baron-Cohen (2006) nevéhez fűződik. Baron-Cohen úgy véli, hogy *a női viselkedésmódra sztereotipikusan* – ezt nevezhetjük női gondolkodásmódnak is – egyfajta segítőkész, empatikus magatartás jellemző. Vagyis Baron-Cohen

1 A szerzők munkamegosztása a következő volt. Pléh Csabától származik a vizsgálatok koncepciója s a kézirat első változatának elkészítése. Forgács Bálint irányította az adatfelvételeket, az adatkódolást s az elsődleges adatfeldolgozást. Fekete István készítette a lineáris vegyes hatású modelleket. Az adatfeldolgozás egy közbülső szakaszában sok segítséget kaptunk Mara Richmantól. Adatfelvételi és kódolási segítőink voltak Gémes Helga, Konyha Rita, Németh Kornél, Papp Gabriella és Szitás Mariann.

felfogásában itt nem a társas elvárások értelmében van szó sztereotípiáról, hanem úgy véli, ez a viselkedésminta valóban gyakoribb nőknél. A férfi viselkedésmód sztereotípiájában viszont egyfajta hierarchikusabb, rendszerező attitűd lenne a meghatározó. Ezeket a magatartásbeli különbségeket az alábbiakban ismertetett kérdésekkel vizsgálja.

Empátia: mások helyzetébe való beleélésre való képesség, amely kognitív és érzelmi komponensekből áll: mások gondolataira és érzéseire való *spontán* és *természetes* ráhangolódás, függetlenül azok jellegétől. Baron-Cohen gondolatmenete szerint ebben a nők jobban teljesítenek, mint a férfiak.

- „Élvezem, ha gondoskodhatok másokról."
- „Könnyen bele tudom képzelni magam a másik helyzetébe."
- „Meg tudom állapítani, ha valaki eltitkolja a valódi érzelmeit."
- „Mások gyakran azt mondják, hogy érzéketlen vagyok, bár én nem mindig értem, miért."

Rendszerezés: késztetés arra, hogy rendszereket értsünk meg és rendszereket építsünk. Az elmélet szerint ez húzódik meg az elsősorban férfiakra jellemző gondolkodásmód hátterében.

- „Ha számítógépet vennék, pontos információkat kérnék arról, hogy milyen a merevlemez tárkapacitása és a processzor sebessége."
- „Amikor vasúton utazom, sokszor elmélkedem azon, hogy pontosan hogyan irányíthatják a vasúti hálózatot."
- „Nem olvasom át túl figyelmesen a jogi papírokat." (Fordított item)

Természetesen, mint minden ugyancsak önbeszámolós vizsgálatban, társadalmi elvárási sztereotípiák itt is komoly szerepet játszhatnak. Hiszen nem azt kutatjuk, hogy valóban mit csinálnak, hogyan viselkednek résztvevőink, hanem azt, hogy mit mondanak arról, amit csinálnak. Számunkra itt az lesz érdekes, hogy vajon a nemekhez kötődő gondolkodásmódbeli különbségekre vonatkozó szokványos vagy bevett eredmények megjelennek-e a magyar egyetemista populációban.

Autizmus spektrum: a szélsőséges férfi agy elmélete. A harmadik dimenzió, amely Baron-Cohen elméletében kulcsszerepet játszik, azt próbálja igazolni, hogy az autizmus mint jellegzetes viselkedészavar, a már gyerekkorban jelentkező társas és kommunikációs zavaraival, tulajdonképpen a férfias megoldásmódok egy sajátos eltúlzása, amely kiugróan magas tesztoszteronszinttel is együttjár (Baron-Cohen 2006). A képet azzal árnyalja, hogy az autizmus dimenzionális megközelítését javasolja, vagyis, hogy az Asperger-szindróma (felnőttkori autisztikus tünetek, gyerekkori kognitív vagy nyelvfejlődési zavarok nélkül) tekinthető az autizmus spektrum enyhe oldalának, és a jelentkező tünetek nem minőségük, hanem csak mennyiségük tekintetében térnek el a súlyosan autisztikus egyénekéitől. Az erre vonatkozó kérdőíves skálája (Baron-Cohen és mtsai 2001) olykor meglehetős furcsaságokat tartalmaz, más kérdésekre pedig sokszor mindannyian igennel

válaszolnánk, éppen azért, mert folytonosságot feltételez a mindennapi, mégis inkább a férfiakra jellemző gondolkodás, az Asperger-szindróma és az autizmus között.

- „Mindig nagyon leköt az, amivel foglalkozom, és dühös leszek, ha megzavarnak."
- „Telefonálás közben soha nem tudom igazán, mikor kell megszólalnom."
- „Inkább a nagy összefüggésekre szoktam összpontosítani, mint az apró részletekre."
- „Könnyen rájövök, hogy valaki mit hisz vagy mit érez, csak az arcára kell néznem." (Fordított item)

A feltett kérdések tehát nem kifejezetten és elsősorban az autizmusra vonatkozó klinikai kérdések, ugyanakkor a kérdőív viszonylag jól teljesít klinikai diagnosztikai eszközként is (Woodbury-Smith és mtsai 2005).

Baron-Cohen kiinduló elképzelése szerint a „női agy empátiára termett". Vajon ez azt is jelenti, hogy a nők egyúttal a gondoskodóbb, emberközpontú szakmákat választják inkább? Bizonyos hivatásokban, s például a társadalomtudományokban nagy szerepet játszik a társas kapcsolatok kezelése, s általában az érzelmek megítélése. A gondolatmenet másik pontja szerint a férfi agy rendszerezésre, a struktúrák feltárására és kidolgozására (szélsőséges esetben pedig akár autisztikusan értelmetlen rendszerezésre) specializálódott. Ha például a természettudományos gondolkodásmódot tekintjük, megjelenik ez mind az osztályokba sorolásban és rendszertani leképezésekben, mind a logikai vagy mechanikai rendszerek építésében és másolásában, mind az apró részletek precíz megfigyelésében vagy kidolgozásában. Vajon hogyan alakulnak e vélt vagy valós nemi preferenciák, amikor a tanulmányi érdeklődés egy leendő szakma gondolkodásmódjának elsajátítását indítja el az egyetemi tanulmányok során?

Kutatásunkban a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem diákjait vizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy Baron-Cohen és a később angolszász, francia és német anyagon igazolt nemi különbségek hogyan alakulnak a különböző egyetemi szakok függvényében Magyarországon.

Hipotézisek

Baron-Cohen (2006) biologizáló elmélete szerint döntően biológiai nemünk határozza meg az empátia és rendszerezés mutatókon nyújtott teljesítményünket, ezért egyúttal azt is várhatjuk, hogy a szakválasztás lényegében nem befolyásolja a teszteredményeket: a fiúk minden szakon rendszerezőbbek, a lányok pedig empatikusabbak lesznek, mint az ellenkező nem.

Ezzel szemben a szociálkonstruktivista genderelmélet szerint nemünk nem kevésbé társadalmi jelenség, mint a tanulmányi preferenciák alakulása, ezért a szakválasztás felülírhatja a nemi különbségeket. Tehát, ha a szakválasztás lassan is hat, de mindenképpen interakcióba lép a biológiai nemi szerepek szerint elvárt érdeklődési mintázattal. Szélsőséges esetben akár az intellektuális érdeklődés felül is írhatja, hogy ki-ki inkább rendszerező vagy empatikus módon látja a világot, nemétől függetlenül. Más módszerekkel s jóval kisebb mintán arra voltunk kíváncsiak, hogy az életút hivatásalakító forduló évei során

hogyan működik az a tényező, amit Kovács (2004, 2007) vizsgálatában mint egyfajta önszocializációt fogalmaz meg.

Az autizmus együttható esetében a korábbi kutatások alapján magasabb pontszámot várhatunk egyrészt a férfiak körében, a biológiai vonatkozás (tesztoszteronszint) miatt, de a mérnöki és természettudományos szakok esetében szintén, mert itt jobb eséllyel érvényesülnek az autizmus spektrummal kapcsolatba hozható szélsőségesen erős rendszerezési és alacsony empatikus képességek (Baron-Cohen és mtsai 2001).

Vizsgálati módszer

Vizsgálatunkhoz Baron-Cohen (2006) könyvének függelékében is megtalálható, magyarra fordított kérdőíveit használtuk fel. Az empátia, a rendszerezés és az autizmus kérdőív ugyanarra a mintára épül: négyféle lehetséges választ lehet adni „Teljesen egyetértek" és „Kicsit egyetértek", illetve „Nem igazán értek egyet" és „Egyáltalán nem értek egyet". Az empátia és a rendszerezés kérdőíveknél 20 kérdés esetében a pozitív válaszok egy, illetve két pontot érnek, az egyetértés mértékétől függően, 20 esetében (a válaszbeállítódás kiszűrése érdekében) a negatívak szintén egy vagy két pontot, további 20 kérdés pedig töltelékként szolgál, amelyek értelemszerűen nem kapnak pontot, így az elérhető maximális pontszám 80 pont. Az autizmus kérdőív 50 itemből áll, a kérdések egyik felénél a pozitív, másik felénél a negatív válaszok érnek egy-egy pontot.

A kérdőívekre adott válaszok alapján az eredmények a következő sávokba rendeződnek Baron-Cohen ajánlása szerint:

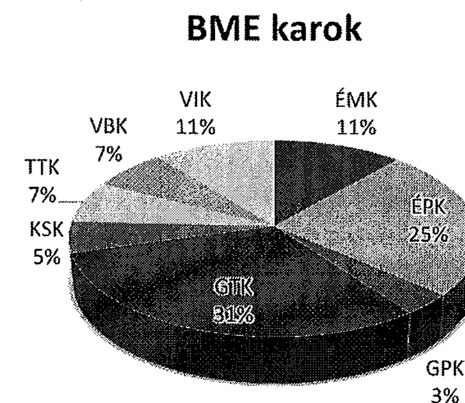
Empátia együttható (EQ)
- 0–32 = alacsony (a legtöbb Asperger-szindrómával vagy autizmussal élő ember 20 pont körül teljesít a teszten)
- 33–52 = átlagos (a legtöbb nő 47 körüli pontszámot ér el, míg a legtöbb férfi 42 körül)
- 53–63 = átlag feletti
- 64–80 = kiemelkedően magas
- 80 = maximális pontszám

Rendszerezés együttható (RQ)
- 0–19 = alacsony
- 20–39 = átlagos (a legtöbb nő 24 körüli pontszámot ér el, míg a legtöbb férfi 30 körül)
- 40–50 = átlag feletti (a legtöbb Asperger-szindrómával vagy autizmussal élő ember ér el hasonló pontszámokat)
- 51–80 = kiemelkedően magas (szinte egyetlen nő pontszámai sem esnek ebbe az övezetbe, és az ennyi pontot elért férfiak között háromszor annyi Asperger-szindrómás található, mint egészséges)
- 80 = maximális pontszám

Autizmus spektrum együttható (AQ)
- 0–10 = alacsony
- 11–22 = átlagos (a legtöbb nő 15 körüli pontszámot ér el, míg a legtöbb férfi 17 körül)
- 23–31 = átlag feletti
- 32–50 = kiemelkedően magas (a legtöbb Asperger-szindrómával vagy autizmussal élő 35 pontot ér el a teszten)
- 50 = maximális pontszám

Résztvevők

251 BME-s diák vett részt a vizsgálatban, tanórai helyzetben, összesen 109 férfi és 142 nő. Átlagéletkor (szórás): 21,5 (1,9) év. A tesztek kitöltése önkéntes volt, a jelentkezők kreditet kaptak részvételükért. Az adatfelvétel 2008 és 2010 között zajlott a BME alábbi 8 karán: építészmérnöki kar (ÉPK), építőmérnöki kar (ÉMK), gazdaság- és társadalomtudományi kar (GTK), gépészmérnöki kar (GPK), közlekedésmérnöki kar (KSK), természettudományi kar (TTK), vegyészmérnöki és biomérnöki kar (VBK), villamosmérnöki és informatikai kar (VIK). A részvevők karok szerinti százalékos megoszlását az *1. ábra* mutatja.

1. ÁBRA. *A vizsgálati személyek egyetemi karok szerinti megoszlása (ÉPK: építészmérnöki kar, ÉMK: építőmérnöki kar, GTK: gazdaság- és társadalomtudományi kar, GPK: gépészmérnöki kar, KSK: közlekedésmérnöki kar, TTK: természettudományi kar, VBK: vegyészmérnöki és biomérnöki kar, VIK: villamosmérnöki és informatikai kar)*

Elemzések

Mivel nagyon vegyes volt, hogy egy-egy szakról hány fiú és hány lány töltötte ki a teszteket, két elemzési módszert választottunk. A mintavétel véletlenszerűségeire tekintettel az adatokra lineáris vegyes modelleket (*linear mixed-effects models, LMEM,* pl. Baayen–Davidson–Bates 2008) illesztettünk. Ezek olyan robusztus statisztikai módszerek, amelyek jól kezelik az alcsoportok eltérő elemszámait és eloszlását.

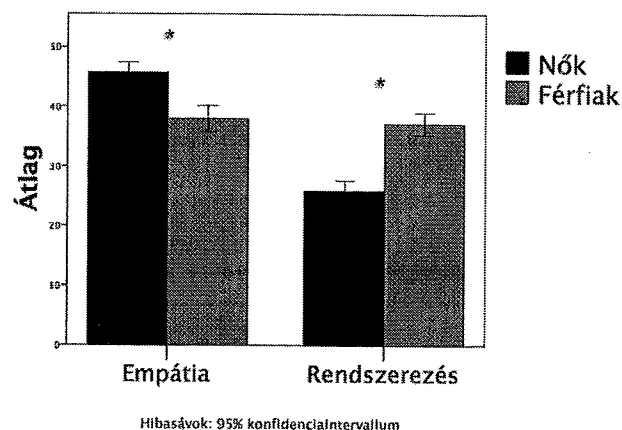
Ezt követően, a világosabb kép érdekében, két csoportot képeztünk tanulmányi érdeklődés alapján: a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar (55 nő, 22 férfi) inkább humán érdeklődésű diákjait az összes többi, mérnöki és természettudományi kar inkább reál érdeklődésű diákjával hasonlítottuk össze (87 nő, 87 férfi).

A kérdőíveket (autizmus, rendszerezés, empátia) külön-külön vizsgáltuk, a nemek és a karok (kétféle bontásban, egyszer mind a nyolc karra, egyszer pedig humán-reál érdeklődés szerint), mint fix hatásokkal, és ezek kölcsönhatásával, valamint a személy és az item véletlen hatások együttes beléptetésével. A modellben a GTK-t vettük referenciának a karok tekintetében. A fix hatások és a kölcsönhatás tesztelésénél a Wald-statisztika eredményeit közöljük (Type II Wald chi-square teszt). Paraméterbecslésre a maximum likelihood módszert használtuk, s az AIC értékeket közöljük (Akaike 1987). A statisztikai elemzéseket az R szoftvercsomag segítségével végeztük (R Core Team 2014). Az elemzésnél az „lme4" csomag (v. 1.1.12) „lmer" funkcióját használtuk, a direkt összehasonlításoknál pedig az „lsmeans" R-csomagot.

Eredmények

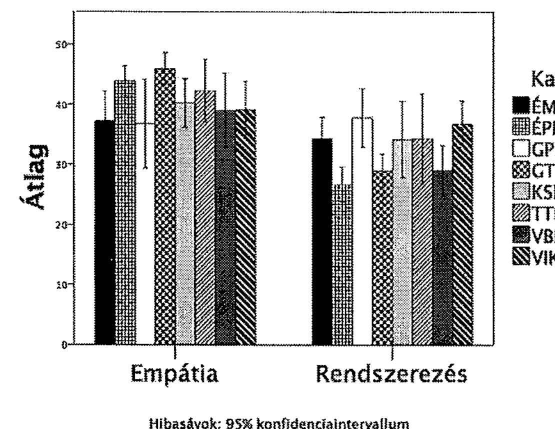
A BME karai külön elemezve

A korábbi eredményekkel összhangban a nők magasabb empátiapontszámot értek el, mint a férfiak, a rendszerezésnél pedig éppen fordított helyzet mutatkozott *(2. ábra)*. Az empátiatesztre illesztett modell AIC értéke 21 521, a nemek főhatása pedig szignifikáns volt, $\chi^2(1) = 19$; $p < 0{,}001$. A nyolc kar főhatása nem volt az, ahogy a nem*kar kölcsönhatás sem.

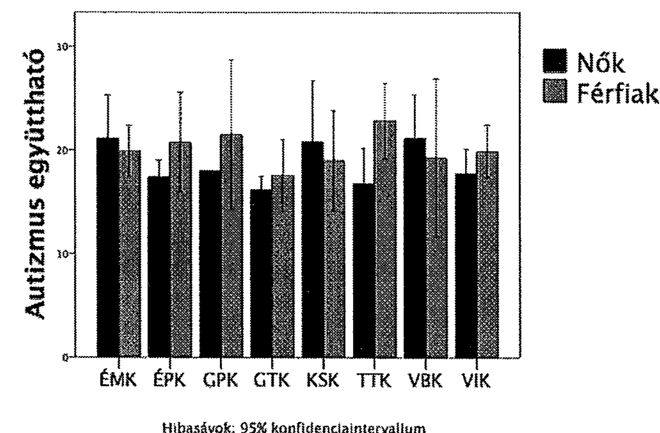
2. Ábra. *A nemek hatása szignifikáns az empátia (EQ) és a rendszerezés (RQ) dimenzióban*

A rendszerezéstesztre illesztett modell AIC értéke 22 477 volt. A nemek főhatása szignifikáns volt, $\chi^2(1) = 48{,}7$; $p < 0{,}001$, de sem a kar főhatás, sem a nem*kar kölcsönhatás nem volt az. Az empátia és a rendszerezés mutatók karok szerint megoszlását a *3. ábra* mutatja.

3. Ábra. *Az empátia (EQ) és rendszerezés (RQ) együtthatók a vizsgált nyolc BME kar szerint*

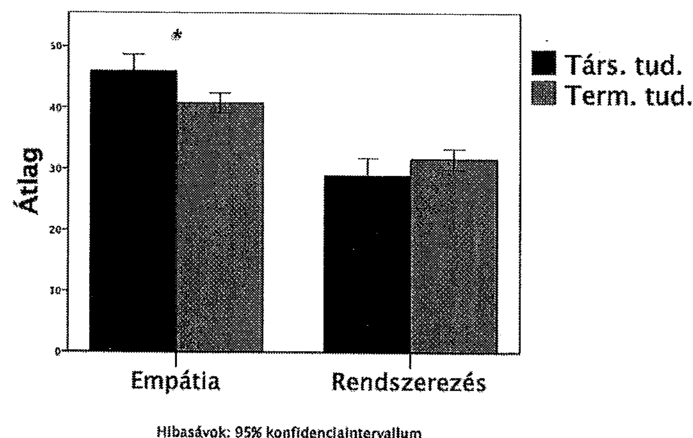
Az autizmustesztre illesztett modell AIC értéke 14 777 volt. Az eredmények alapján mindössze tendencia figyelhető meg a nemek vonatkozásában, $\chi^2(1) = 3{,}2$; $p = 0{,}07$. A férfiak magasabb pontszámot értek el (M = 19,8; SD = 6,73), mint a nők (M = 17,5; SD = 5,34); a teszten 7 fő, vagyis a diákok 2,8%-a ért el kiemelkedő, 32 vagy annál több pontot. A nyolc kar főhatása nem volt szignifikáns s a nem*kar kölcsönhatás sem *(4. ábra)*.

4. Ábra. *Az autizmus együttható (AQ) karok szerinti eloszlása, nemenként*

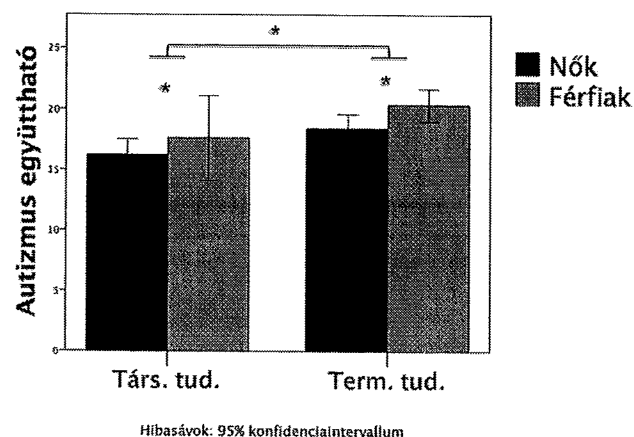
Karok két csoportba sorolva: társadalom- és természettudományok

Az empátia esetében a tanulmányi érdeklődés (humán vs. reál) főhatása szignifikánsnak bizonyult, $\chi^2(1) = 5{,}95$; $p < 0{,}05$ – a tesztre illesztett modell AIC értéke 21 506 volt –, a rendszerezés esetében azonban nem találtunk ilyen hatást – a tesztre illesztett modell AIC értéke 22 468 volt. A nem*érdeklődés kölcsönhatás nem mutatott szignifikanciát egyik esetben sem *(5. ábra).*

5. ÁBRA. *Tanulmányi érdeklődés vs. empátia és rendszerezés*

Az autizmustesztre illesztett modell AIC értéke 14 763 volt. Az eredmények alapján a nemek szignifikáns főhatása figyelhető meg, $\chi^2(1) = 5{,}51$; $p < 0{,}05$. Az érdeklődés (humán vs. reál) főhatás szintén szignifikáns volt, $\chi^2(1) = 8{,}33$; $p < 0{,}01$, azonban a nem*érdeklődés kölcsönhatás nem volt az *(6. ábra).*

6. ÁBRA. *Az autizmus együttható (AQ) megoszlása nemek és tanulmányi érdeklődés szerint*

Megbeszélés

A nagyjából 250 fős BME-s mintán azt találtuk, hogy a szakirodalmi adatokkal nagy vonalakban megegyezően, a nőknél magasabbak az empátiára, a férfiaknál pedig a rendszerezésre vonatkozó adatok. Noha a diákok közt karok alapján nem találtunk eltérést, amikor két csoportba soroltuk őket humán illetve reál tanulmányi érdeklődés alapján, érdekes megfigyelésre jutottunk: az empátia együttható (EQ) magasabbnak bizonyult a társadalomtudományi tanulmányokat folytató diákok, mint a mérnöki, illetve természettudományos irányba szakosodók körében. Érdekes módon a rendszerezés együttható (RQ) esetében nem találtunk ilyen különbséget, vagyis úgy tűnik, a magasabb empátia nem jár szükségszerűen együtt alacsonyabb rendszerezéssel. A társadalomtudományi érdeklődésű diákok gondolkodása éppolyan rendszerezőnek mutatkozott, mint az összes többi BME-s diáké, miközben empatikusabban is látják a világot. A BME Gazdaság- és Társadalomtudományi Karára jórészt menedzserek, kommunikáció szakosok járnak, amely szakmákban valós előnyt jelenthet, ha a humán és reál szempont egyaránt részét képezi világlátásuknak. A magasabb rendszerezés-eredményeket nem magyarázza, hogy a BME-n több a fiú, mint a lány, mert a GTK-n éppen fordított a helyzet.

Az autizmus spektrum együttható (AQ) esetében sikeresen megismételtük Baron-Cohen és munkatársai (2001) korábbi eredményeit: ők szintén a nem és tanulmányi érdeklődés főhatásait mutatták ki, interakció nélkül. Vagyis a vegyes hatású modellek szerint mind a férfiak, karoktól függetlenül, mind a reál érdeklődésűek nemtől függetlenül magasabb AQ pontszámot szereztek. Az eredmények ilyen eloszlási mintázata alapján az AQ pontszám, legalábbis BME-s mintánkon, inkább az EQ, mint az RQ mutatóhoz hasonlít. Erre vonatkozó erős adatok hiányában nem lenne érdemes messzebbmenő következtetéseket levonni, de érdekes lehetőség, hogy az autisztikus vonások lazább kapcsolatban vannak a rendszerezési, mint az empatikus képességekkel.

MÁSODIK VIZSGÁLAT: A FÉLTÉKENYSÉG VILÁGA A NEMEK FÜGGVÉNYÉBEN

Egy másik, szintén a BME diákjai körében végzett vizsgálatban arra voltunk kíváncsiak, hogy a David M. Buss (2002) által felvetett, hagyományos, nemek szerinti féltékenységi eloszlás érvényes-e magyar mintánkon is. Buss könyvében, egy hosszan bevezetett evolúciós érvelésben azt hirdeti, hogy a férfiak inkább a szexuális hűtlenségre, míg a nők inkább az érzelmi hűtlenségre féltékenyek. Buss magyarázata szerint ennek oka az, hogy a férfiak az apaság bizonytalansága miatt sokkal inkább a szexuális félrelépéseket igyekeznek lelepzeni és a partner érzelmi hűtlensége ebből a szempontból mellékes; a nők viszont a partnertől kapott erőforrások stabilitását igyekeznek biztosítani, és ebből a szempontból sokkal fontosabb számukra a partner érzelmi involváltsága, a másik fél szexuális kalandja

számukra kisebb jelentőséggel bír, ha a kapcsolat alapjait nem érinti. Az érzelmi hűtlenség azonban az elköteleződés és ezzel az erőforrások bizonytalanná válását jelentené.

Buss feltételezéseit nagy mintákon, kérdőíves kutatások segítségével igyekezett igazolni, ám az adatokkal és az értelmezéssel kapcsolatban komoly szakmai viták vannak. Ezek egy része az önbeszámolós kérdőívek hitelességére vonatkozik. De Steno és mtsai (2002) azt mutatják ki, hogy nem kényszerválasztásos helyzetben mindkét nemnél a szexuális féltékenység vezet. A bírálatok másik része viszont az eredeti adatokkal kapcsolatos: Buss 18–22 éves amerikai BA-s egyetemi diákokkal vette fel őket. Közelebbről az a kérdés merült fel, hogy közvetlenül a kamaszkor után, a rendszeres szexuális élet kezdetén és az érzelmileg elmélyült hosszú távú párkapcsolatok kezdetén mennyire tekinthetőek a fiatal egyetemisták féltékenységi önbeszámolói reprezentatívnak és validnak a két nem egész életére vetítve, s a reakciók mennyire vonatkoznak pusztán képzelt helyzetekre és menynyire függhetnek a valóságos tapasztalatoktól. Buss (2013) ugyanakkor a vitákból is sokat tanulva kifinomultabb technikákkal, nem kérdőíves helyzetekben, kísérleti beavatkozásokkal is kimutatja a két féltékenységi minta eltéréseit.

Módszer

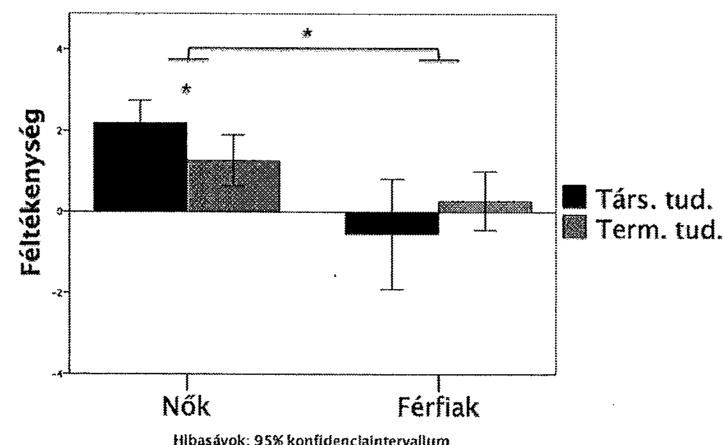
Buss szexuális-emocionális féltékenység kérdőívét (Buss és mtsai 1992, 1999) fordítottuk magyarra. A kérdőív emocionális, illetve szexuális megcsalásra vonatkozó kényszerválasztásos itemjeit egy közös változóba vontuk össze, ahol –4 jelentette a kizárólag szexuális féltékenységet, és +4 a kizárólag érzelmi féltékenységet, a 0 pedig, ha a válaszok fele-fele arányban oszlottak meg.

Résztvevők

A fentiekhez hasonlóan, több szemeszteren átnyúló adatgyűjtés során összesen 204 BME-s diák töltötte ki a tesztet, 87 férfi és 117 nő, átlagéletkoruk (szórás): 21,6 (2,48) év. A tesztek kitöltése önkéntes volt, a jelentkezők kreditet kaptak részvételükért. A GTK-s kitöltők a fenti kutatásban is mind részt vettek. Mivel ebben a mintában sokkal kevesebb nem GTK-s résztvevő volt, eleve csak két csoportba sorolva (humán-reál) vizsgáltuk őket.

Eredmények

Az adatokat egy egyirányú 2x2-es ANOVA-val elemeztük, ahol a féltékenységi mutató volt a függő változó, a faktorok pedig a nem (férfi-nő) és a tanulmányi érdeklődés (humán-reál). Az eredmények szerint a nemek főhatása szignifikáns volt, $F(1, 200) = 21,4$; $p < 0,001$, $\eta_p^2 = 0,1$, amely szerint a nők érzékenyebbek az emocionális megcsalásra, mint a férfiak. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a férfiak esetében eldöntetlen, hogy melyik fajta megcsalást találják zavaróbbnak. A nem*érdeklődés interakció szintén szignifikáns szintet ért el, $F(1, 200) = 4,75$; $p < 0,05$, $\eta_p^2 = 0,02$, az érdeklődés főhatása viszont nem. A post hoc összehasonlítás szerint a humán érdeklődésű nők érzékenyebbek az emocionális megcsalásra, mint a reál érdeklődésűek ($p < 0,05$), a férfiak körében azonban ilyen különbség nem mutatkozik. Az eredményeket a *7. ábra* foglalja össze. Egy szűkebb mintán, ahol a féltékenység és az EQ, RQ és AQ adatok is rendelkezésre álltak, korrelációs és lineáris regressziós összefüggések feltárására is kísérletet tettünk, de beszámolóra érdemes eredményeket nem találtunk.

7. ÁBRA. *A szexuális és érzelmi féltékenységre vonatkozó eredmények (a negatív tartomány a szexuális, a pozitív az emocionális megcsalásra vonatkozó mutató)*

Általános megbeszélés

Két dologra voltunk kíváncsiak:

(1) Vajon magyar közegben is érvényesülnek-e a nőies és férfias viselkedéssel kapcsolatos elvárások és sztereotípiák, miszerint a nők inkább érzékenyek, empatikusak, a férfiak pedig logikusak, rendszerezők, akik mindent kategóriákba tesznek, afféle dobozolók. A kifejezetten érzelmi és szexuális szférában pedig érvényesül-e az a szintén nem meglepő elvárás, hogy a nők érzelmi, a férfiak a szexuális hűtlenségre reagálnak erőteljesebben.

(2) Vannak-e élettörténeti és érdeklődési hatások itt? Vajon a szakválasztásban megnyilvánuló preferenciák hangolják-e az általános tendenciákat? Milyenek a mérnökjelölt lányok és a kommunikátorjelölt fiúk?

Eredményeink az első (1) pontot illetően támogatóak, a számunkra sokkal fontosabb (2) esetben viszont csak részben kaptunk élettörténeti alátámasztó adatokat.

Az eredmények azt sugallják, hogy a nemi hovatartozás mint meghatározó tényező mellett 19-21 éves korban (a vizsgálatban részt vevők első- és másodéves alapszakos diákok voltak) a humán-reál preferencia, a *mit tanulok* kérdése is fontos moduláló tényező. A tanulmányi érdeklődés hatása jól demonstrálja, hogy az empátia és a rendszerezés nem

állnak fordított viszonyban egymással, és lehetséges mindkettőben magasan teljesíteni, mintegy megfelelve Bem (1974; Cook 1985) androgünia-elképzelésének. Nem bizonyult kizárólagos, döntő tényezőnek a biológiai nem tehát, azonban meghatározó maradt: a tanulmányi érdeklődés annak ellenére nem írta felül, hogy a megfelelő egyetemi kontextusban feltehetően jelentős társas előnyt jelent a kiemelkedő rendszerező vagy empatikus képesség, nemre való tekintet nélkül. Részben biológiailag meghatározott, de valamelyest ténylegesen rugalmas viselkedésmintákról lehet tehát szó. Vagyis az övénél jóval kisebb mintákon, de hasonló pályaszocializációs hatásokat mutattunk ki, mint Kovács (2004, 2007).

A későbbiekben szeretnénk vizsgálatunkat kiterjeszteni más egyetemek és szakok bevonásával, alaposabb tanulmányozásával, akár longitudinális vizsgálatok keretében, hogy az empátia, rendszerezés és autizmus spektrum együtthatók közti mélyebb összefüggéseket is felderíthessük. Úgy gondoljuk, hogy vizsgálatunk eredményei csupán kiinduló adatok, s valójában a kérdés izgalmas oldala az, hogy a nem mellett a választott hivatás preferenciája, s a későbbiekben, ha néhány éves longitudinális vizsgálatot folytatnánk, természetesen a hivatáson belüli szocializáció, hogyan befolyásolja ezeket a látszólag – és az elmélet szerint – viszonylag rögzítettnek tűnő attitűdöket. Csak jóval nagyobb mintákkal s nagyobb életkori ablakkal tisztázható ez, hogy vajon a sajátos orientáció vezet-e a szakválasztához, vagy a szakválasztás menet közben változtatja az orientációkat.

Hasonlóan óvatosságra intenek adataink a féltékenységgel kapcsolatban. A vizsgálat során, érdekes módon, ellentétben az amerikai adatokkal, a szexuális féltékenység a magukat felvilágosultnak tartó fiatalok körében rendkívül alacsony értéket mutatott (persze ne felejtsük el, hogy öndeklarációs adatokról van szó). Annak ellenére, hogy sikerült féltékenységbeli különbséget találnunk férfiak és nők között, közelebbről pedig a nők valóban érzékenyebbek voltak a férfiaknál az érzelmi hűtlenségre, mint a szexuálisra, a férfiakat mindkét fajta hűtlenség ugyanannyira zavarja önbeszámolójuk szerint. A képet tovább árnyalja, hogy a humán érdeklődésű nők még a reál szakos nőknél is féltékenyebbek az érzelmi hűtlenségre.

Tehát ebben a piciny egyetemi mintában is azt találjuk, hogy az a könnyed generalizáció, amelyből Buss kiindul, amely szerint a férfiak a szexuális hűtlenségre, a nők pedig az érzelmi hűtlenségre érzékenyek, nem általánosítható. Nemek közti eltérés csak az érzelmi hűtlenség kezelésében volt ebben a kis magyarországi mintában.

IRODALOM

Akaike, H. (1987): Factor analysis and AIC. *Psychometrika, 52,* 317–332.

Baron-Cohen, S. (2006): *Elemi különbség.* Osiris Kiadó, Budapest.

Baron-Cohen, S. – Wheelwright, S. – Skinner, R. – Martin, J. – Clubley, E. (2001): The autism-spectrum quotient (AQ): Evidence from Asperger syndrome/ high-functioning autism, males and females, scientists and mathematicians. *Journal of Autism and Developmental Disorders, 31*(1), 5–17.

Baayen, R. H. – Davidson, R. J. – Bates, D. M. (2008): Mixed-effects modelling with corossed radom effects for subjects and items. *Journal of Memory and Language, 59,* 390–412.

Bem, S. (1974): The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 42,* 155–162.

Buss, D. M. (2002): *Veszélyes szenvedély.* Vince Kiadó, Budapest.

Buss, D. M. (2013): Sexual jealousy. *Psychological Topics, 22,* 155–182.

Buss, D. M. – Larsen, R. J. – Westen, D. – Semmelroth, J. (1992): Sex differences in jealousy: Evolution, physiology, and psychology. *Psychological Science, 3*(4), 251–255.

Buss, D. M. – Shackelford, T. K. – Kirkpatrick, L. A. – Choe, J. C. – Lim, H. K. – Hasegawa, M., … Bennett, K. (1999): Jealousy and the nature of beliefs about infidelity: Tests of competing hypotheses about sex differences in the United States, Korea, and Japan. *Personal Relationships, 6*(1), 125–150.

Cook, E. P. (1985): *Psychological androgyny.* Pergamon Press, New York.

DeSteno, D. – Bartlett, M. – Sallovey, P. – Breverman, J. (2002): Sex differences in jealousy: Evolutionary mechanism or artifact of measurement. *Journal of Personality and Social Psychology, 83,* 1103–1116.

Kovács M. (2004): *Nemi ideológiák és karrieraspirációk különböző felsőoktatási intézményekben tanuló diákok körében.* PhD-értekezés. ELTE, Budapest. 210 oldal.

Kovács M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrieraspirációk. *Educatio, 15,* 99–114.

R Core Team (2014): *R. A language and environment for statistical computing.*

Woodbury-Smith, M. R. – Robinson, J. – Wheelwright, S. – Baron-Cohen, S. (2005): Screening adults for Asperger syndrome using the AQ: A preliminary study of its diagnostic validity in clinical practice. *Journal of autism and developmental disorders, 35*(3), 331–335.

Nyúl Boglárka – Ferenczy Dávid – Kende Anna – Szabó Mónika
ELTE PPK PSZICHOLÓGIAI DOKTORI ISKOLA • ELTE PPK • ELTE PPK SZOCÁLPSZICHOLÓGIA TANSZÉK • ELTE PPK INTERKULTURÁLIS PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI INTÉZET

A felelősség paradoxona: a nemi erőszak mítoszok elfogadása és a társas identitás összefüggései

„Tehetsz róla, tehetsz ellene" – üzente a Pécsi Rendőrkapitányság a nemi erőszakot megelőzni hivatott prevenciós videósorozatában a fiatal, bulizni induló lányoknak.[1] Ez az áldozathibáztató hozzáállás egyáltalán nem ritka, találkozhatunk vele a médiában, a nemi erőszak áldozatokkal foglalkozó intézményekben (SÁNDOR 2016), és az egyéni vélekedés szintjén is (FERENCZY–NYÚL 2015), miközben a magyar lakosság a nemi erőszakot a második legsúlyosabb bűncselekménynek tartja (OKRI 2004). Érdeklődésünk középpontjában az a felelősséggel kapcsolatos paradoxon áll, miszerint a nemi erőszak az egyik legsúlyosabbnak ítélt bűncselekmény a közvélekedés szerint, az elkövető felelősségének megítélése ugyanakkor mégsem egyértelmű. Az itt bemutatásra kerülő vizsgálatsorozatban ezért a felelősség tulajdonításának kérdéseit tanulmányozzuk, azt vizsgálva, hogy mikor „mentesül" a felelősség alól az elkövető, és mikor tartják felelősnek az áldozatot.

BEVEZETÉS

Nemi erőszak mítoszok

A nemi erőszak világszerte elterjedt, súlyos társadalmi probléma. Ahogy azt egy 28 európai országban készült reprezentatív vizsgálat nemrégiben feltárta, tizenöt éves kora előtt tíz nő közül egy átélte a szexuális erőszak valamilyen formáját, és húszból egy nő számolt be arról, hogy megerőszakolták (EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS 2014). Az eredmények szerint továbbá a tizenöt évesnél idősebb nők egyharmadát (33%) bántalmazta már jelenlegi vagy korábbi partnere, fizikailag és/vagy szexuálisan.

A nemi erőszaknak komoly fizikai, egészségügyi, pszichológiai, szociális és gazdasági következményei vannak. A túlélők saját általános egészségi állapotukat rosszabbnak ítélik

1 http://indavideo.hu/video/Selfie_Spot_1; http://indavideo.hu/video/Selfie_Spot_2; http://indavideo.hu/video/Selfie_Spot_3.

(Cloutier–Martin–Poole 2002), körükben gyakoribbak a pszichiátriai diagnózisok (Chen és mtsai 2010), a szomatikus megbetegedések (Paras és mtsai 2009), a magas vérnyomás, az elhízás és a dohányzás (Cloutier–Martin–Poole 2002). Ezen fizikai és mentális következményeknek gazdasági szempontból is érezhető hatása van (Norfolk 2011).

A kutatások alapján valószínűsíthető adatokhoz képest ugyanakkor szembeötlő, hogy a nemi erőszak miatti rendőrségi feljelentések száma sokkal kisebb. Az EU 28 tagországában végzett kutatásban a bejelentett nemi erőszakok száma 100 000 főre vetítve tizenegy, míg ugyanebben a kutatásban az elszenvedett nemi erőszakra kérdezve 20-ból egy volt (European Union Agency for Fundamental Rights 2014). Wirth és Winkler[2] (2015) számításai szerint Magyarországon szexuális erőszak esetében a látencia mintegy 415-szörös. A bejelentési hajlandóság azonban nem egyformán alacsony mindenhol: a hazánkkal közel azonos lélekszámú Belgiumban például tizenkétszer annyi nemi erőszakot jelentenek be, mint Magyarországon (European Union Agency for Fundamental Rights 2014). A bejelentett esetek számának különbsége, azaz a bejelentési hajlandóság nagyban függ attól is, hogy az egyes társadalmakban milyen a nemi erőszak megítélése, például milyen sztereotípiákkal, előítéletekel és tévhitekkel szembesülnek az áldozatok.

A témában zajló kutatások feltárták, hogy a bejelentések tényét leginkább befolyásoló tényező a bűntudat, a szégyen, a rendőrségbe vetett bizalom hiánya és a félelem, valamint a feltételezés, hogy nem hisznek az áldozatnak (Sable–Danis–Mauzy–Gallagher 2006). A traumából való felépülést továbbá nagyban befolyásolhatják a társadalom és az áldozat nemi és szexuális erőszakról való reprezentációi is (Egan–Wilson 2012). Ezek kialakításában nagy szerepet játszanak az információhiány következtében megjelenő sztereotípiák és előítéletek, melyek az ún. nemi erőszak mítoszokban kristályosodnak ki (Lonsway–Fitzgerald 1994; Payne–Lonsway–Fitzgerald 1999).

A nemi erőszak mítoszok olyan, a nemi erőszak előfordulásával, illetve annak okaival kapcsolatos „attitűdök és hiedelmek, melyek hosszú távon és széles körben fenntartottak, és a férfiak nők elleni szexuális agressziójának tagadását vagy igazolását szolgálják" (Lonsway–Fitzgerald 1994, 134). A nemi erőszak mítoszok, mivel a leggyakrabban vagy az áldozatot hibáztatják (pl. ruházkodása, viselkedése miatt), vagy az elkövetőt mentik fel (pl. visszafoghatatlan szexuális vágyára vagy ittas állapotára hivatkozva), a felelősség áthárítását is szolgálják.

A kutatások széleskörűen feltárták (Whatley–Riggion 1993; Furnham 2003; Yamawaki 2007; Cassel 2012; Strömwall–Alfredsson–Landsröm 2014), hogy a nemi erőszak mítoszokkal együtt megjelenő alapvető hiedelemrendszer az ún. „igazságos világba vetett hit", mely szerint mindenki azt kapja, amit megérdemel. A két hiedelemrendszer hasonló funkcióval bír és pozitívan korrelál egymással, hiszen az emberek mindkettő hatására elhatárolhatják magukat az áldozattól és elhihetik, hogy velük sosem történhet nemi erőszak, így szerezve vissza hamis biztonságérzetüket (Cassel 2012).

2 http://nokjoga.hu/sites/default/files/filefield/nane-fra-nepesseg-enyubs-final-2014-w-w-2015jun19.pdf

A nemi erőszak mítoszok összefüggést mutatnak az adott kultúra maszkulinitásról alkotott elképzeléseivel, hiszen ezekben a reprezentációkban általában a nőket elnyomó, velük szemben intoleráns hiedelmek jelennek meg. Minél konzervatívabb egy kultúra, vagy minél konzervatívabb egy személy a nemi szerepekkel kapcsolatban, annál inkább hajlamos lesz a nemi erőszak mítoszok elfogadására és az áldozathibáztatásra (Aosved–Long 2006; Foster–Kidd 2014).

A NEMI ERŐSZAK ÉS A TÁRSAS IDENTITÁS

Az elkövető felmentésének és az áldozat hibáztatásának egy lehetséges magyarázó keretét adja a társas identitás elmélete. Eszerint az emberek motiváltak arra, hogy saját magukat és saját csoportjuk tagjait pozitív megvilágításban lássák, aminek egyik eszköze, hogy az összehasonlítás folyamatában a másik, külső csoportot leértékelik (Tajfel–Turner 1986).

George és Martinez (2002) kutatásában azt vizsgálta, hogy a résztvevők elnézőbbek-e egy fehér nemi erőszak elkövetővel, mint egy feketével, és befolyásolja-e az erőszak megítélését, hogy az elkövető ismerős volt-e vagy idegen. Eredményeik szerint az emberek inkább hibáztatják az áldozatot, ha a nemi erőszak rasszok közötti volt, míg jobban hibáztatják az elkövetőt, ha rasszon belüli. Azonban az eredmények azt mutatták, hogy a nem fontosabb tényező volt, mint a rassz; az áldozattal inkább empatikus nők kevésbé mutattak áldozathibáztató magatartást és hosszabb büntetést javasoltak az elkövetőnek, függetlenül annak bőrszínétől, míg a férfiak csak akkor ítéltek hasonlóan, amikor az idegen elkövető fekete volt. Harrison és munkatársai (2008) vizsgálatában a diákok pozitívabban ítélték meg az áldozatot, és nagyobb felelősséget tulajdonítottak az elkövetőnek, ha az áldozat a saját csoport tagja volt. Bal és van den Bos (2010) diákok körében végzett vizsgálatában pedig azt találta, hogy ha az elkövető diák volt, akkor hajlamosabbak voltak a válaszolók az áldozatot távolítani maguktól és hibáztatni őt, valamint csökkenteni az esemény jelentőségét.

Más kutatások alapján (Masser–Lee–McKimmie 2010; McKimmie–Masser–Bongiorno, 2014) fontos jellemző az események megítélése szempontjából, hogy menynyire tekinthető sztereotipikusnak az elkövető, az áldozat vagy az esemény. Ha az esemény nem sztereotipikus, azaz az áldozat nem állt fizikailag ellen és nem működött együtt a rendőrséggel, a válaszadók nehezebben hitték el a történteket, és hajlamosabbak voltak az áldozatot hibáztatni (Sheldon–Parent 2002). Minél kevésbé sztereotipikus az áldozat, vagyis minél kevésbé látszik a tradicionális női szerepekbe illeszkedőnek, annál inkább hibáztatják őt (McKimmie–Masser–Bongiorno 2014).

Bongiorno és munkatársai (2016) kísérletükben az elkövető származását és az események sztereotipikusságát manipulálták. Különbséget találtak az elkövető származásától függően abban, hogy kit hibáztatnak jobban a történtekért a nem sztereotipikus nemi erőszak esetén, tehát amikor az áldozat nem állt ellen fizikailag és nem is jelentette fel

az elkövetőt. Abban az esetben, ha az elkövető a saját csoport tagja volt, hajlamosabbak voltak az áldozatot hibáztatni, az elkövetőt kevésbé látták felelősnek, és enyhébb büntetést szabtak volna ki rá. George és Martinez (2002) kutatásával ellentétben azonban nem találtak nemi különbséget a helyzetek megítélésében, valószínűleg azért, mert nem a nemi, hanem a kulturális identitásra hívták fel a válaszolók figyelmét.

A fenti kutatásokból kiderül, hogy egy nemi erőszak eset megítélését az erőszak körülményei, az elkövető és az áldozat csoport-hovatartozása is befolyásolja. Ennek értelmében tehát az áldozatot hibáztatják azok, akik az elkövetővel éreznek hasonlóságot, míg az elkövetőt azok hibáztatják a történtekért, akik az áldozattal éreznek hasonlóságot.

A fenti eredmények azért is fontosak, mert bár az embereknek határozott elképzelésük van arról, hogy mit jelent egy sztereotipikus nemi erőszak, a valóságban a legtöbb nemi erőszak nem a sztereotipikus forgatókönyvet követi. Egyes adatok szerint például az áldozatok 70%-a ismeri az elkövetőt (WHO 2002), tehát nem idegen követi el túlnyomó többségben az erőszakot. Ugyancsak nem a sztereotipikus forgatókönyvet követi leggyakrabban a bejelentés, hiszen az áldozatoknak csak kis része tesz feljelentést (European Union Agency for Fundamental Rights 2014). Emellett megjelenhet annak a nemi erőszak mítosznak a hatása, hogy a nők bosszúból állítják, hogy a férfiak megerőszakolták őket. Ennek a tévhitnek a következtében nehezen hiszik el az emberek, hogy nemi erőszak történt, amíg az elkövető el nem ismeri azt.

VIZSGÁLAT

Kutatásunkban a Kiss László és társai által, az '50-es években elkövetett csoportos nemi erőszak megítélését vizsgáltuk, amelyről a vizsgálat időpontjában, nem sokkal azután, hogy az ügy napvilágra került, még viszonylag kevés információ állt rendelkezésre. Bongiorno és mtsai (2016) eredményei alapján azt vizsgáltuk, hogy a válaszadó által az elkövetőnek és önmagának tulajdonított, az ügy megítélése szempontjából relevánsnak ítélt társas identitás befolyásolja-e a nemi erőszak megítélését. A második vizsgálatot azt követően folytattuk le, hogy az áldozat is kamerák elé állt, és az elkövető bevallotta tettét. Így megvizsgálhattuk, hogyan változott meg az adott ügyben a nemi erőszak és az elkövető megítélése, és a különböző identitásdimenziók jelentősége, amikor biztossá vált, hogy nemi erőszak történt.

Hipotézisek

Első vizsgálatunkban feltételeztük, hogy az elkövető jellemzői és a kitöltők identitásdimenziói befolyásolják az események morális megítélését, valamint azt, hogy nemi erőszaknak gondolják-e a történteket. Azt vártuk, hogyha valaki szülőként, érintettként tekint a történtekre, jobban elítéli és biztosabban gondolja, hogy nemi erőszak történt. Feltételeztük továbbá azt, hogy a válaszolók közül azok, akik fontosnak tartják az ügy megítélése szempontjából, hogy Kiss László sikeres sportoló volt, sokat tett a magyar sportért, illetve azok, akik sportolók vagy sportrajongók, inkább felmentik az elkövetőt és nem tekintik nemi erőszaknak a történteket.

Második vizsgálatunkban feltételeztük, hogy a történtek tisztázódása után a nemi erőszakkal kapcsolatos alapvető attitűd lesz meghatározó a morális megítélés és a nemi erőszaknak címkézés szempontjából.

A kutatás etikai engedélyét az ELTE PPK etikai bizottsága adta ki, a kérdőívet a Qualtrics online felületén vettük fel. A kitöltés anonim volt és a résztvevők bármikor abbahagyhatták. Az adatok feldolgozásához az SPSS 22. statisztikai elemző programot használtuk.

1. VIZSGÁLAT

Módszer

Vizsgálati személyek

A kitöltőket kétféle módon értük el (1A és 1B vizsgálat), és az adatok összegyűjtése után megvizsgáltuk, hogy a kérdőív változói mentén a két csoport különbözik-e egymástól. Erről részletesebben az Eredmények résznél számolunk be.

Az 1A vizsgálatban a személyeket a hólabda módszerével, online, közösségi oldalakon keresztül értük el. A részvétel önkéntes volt. Összesen 504 fő töltötte ki a kérdőívet, 99 férfi (19,6%) és 393 nő (78%), 10 fő nem kívánta megadni nemi hovatartozását (2%) és 2 fő adata hiányzik ebben a kérdésben. A kitöltők (N = 498) átlagéletkora 37,52 év (SD = 12,34). Iskolai végzettségüket tekintve 1 fő 8 osztályt végzett (0,2%), 5 fő középiskolát (1%), 62 fő középiskolát érettségivel (12,44%), 145 fő BA/főiskolai végzettséggel (29,11%), 259 fő MA/egyetemi végzettséggel (52%), míg 30 fő egyéb végzettséggel rendelkezik (6%). 2 fő nem válaszolt erre a kérdésre (0,4%).

Az 1B vizsgálatban a csoportot egyetemista, részben pszichológia, részben más szakos hallgatók alkották, akik egy kurzus keretében, kreditpontért tölthették ki a kérdőívet. A részvétel számukra is anonim volt és a kitöltést bármikor abbahagyhatták. Összesen 366 fő töltötte ki a kérdőívet, 92 férfi (25,1%) és 269 nő (73,5%), 5 fő (1,4%) nem kívánta megadni nemi hovatartozását. Átlagéletkoruk 21,33 év (SD = 1,84).

Mérőeszközök és eljárás

A tájékoztató beleegyező nyilatkozat után az események rövid leírását olvashatták a résztvevők (ld. *1. melléklet*). A kitöltők minden esetben 7 fokú skálán jelezhették, hogy melyik jellemzőt mennyire tartják fontosnak. Ezt követően arra kérdeztünk rá egy 5 tételes skálán, hogy a kitöltő üggyel kapcsolatos személyes véleményének kialakításában mennyire játszanak fontos szerepet Kiss László következő jellemzői: *sikeres sportoló* volt, sokat tett a *magyar sport* sikereiért, *férfi, idős,* politikailag a jelenlegi *kormányhoz* áll közel.

Ezután a kitöltő saját kiugró *(salient)* identitásaira kérdeztünk rá, valamint arra, hogy ezen csoportidentitásokat mennyire tartja fontosnak abban, ahogy a jelenlegi botrányt

megítéli: *magyar* vagyok, *sportoló* vagyok, *sportrajongó* vagyok, *férfi* vagyok, *nő* vagyok, *fiatal* vagyok, *középkorú* vagyok, *idős* vagyok, *szülő* vagyok, *kormánypárti* gondolkodású vagyok, a kormánypártok *ellenzője* vagyok, nemi erőszakban *érintett* vagy érintett közeli hozzátartozója vagyok. A felsorolt csoporttagságoknál 7 fokú skálán jelölhette meg a válaszoló, hogy mennyire fontos adott identitása, illetve 0-t jelölhetett, ha nem tartozik az adott csoportba. Ezzel a módszerrel lehetőséget adtunk a kitöltőnek, hogy ő válassza ki, milyen csoporttagságot tart fontosnak a történtek szempontjából.

Ezt követően 5 tétellel mértük a botrány kitörését követő reakciók *morális megítélését* („Kiss László azt nyilatkozta, hogy eleget bűnhődött", „A MÚSZ kiállt Kiss László mellett", „Kiss László azt nyilatkozta, hogy nem történt nemi erőszak", „Kiss László lemondott", „A Kiss László-ügy iratait zárolják"). Négy tételt megfordítottunk (1, 2, 3, 5), így a válaszadók minél magasabb pontszámot értek el, annál inkább elítélték morálisan a botrány kirobbanása után történteket és az elkövető felmentésére való próbálkozásokat. Rákérdeztünk arra is, hogy mennyire gondolják azt a válaszolók, hogy *nemi erőszak történt*. A magasabb pontszám a nemi erőszakról való szilárdabb meggyőződést jelölte.

A nemi erőszak mítoszokkal való egyetértés fokát a Nemi Erőszak Mítoszok Elfogadás Skálával (NEMES) (McMahon–Farmer 2011; magyar adaptáció: Nyúl–Ferenczy megjelenés alatt) mértük, mely skála 19 tételt tartalmaz (α = 0,93). A szexizmust a Glick és Fiske-féle Ambivalens Szexizmus Kérdőívvel (Glick–Fiske 1996; magyar adaptáció: Szabó 2008) vizsgáltuk, mely 21 tételből áll, és a nőkkel kapcsolatos előítéleteket méri. Két alskálája az *Ellenséges szexizmus* (10 tétel, α = 0,93) és a *Jóindulatú szexizmus* (11 tétel, α = 0,91).

Végezetül a kitöltő nemére, korára és legmagasabb iskolai végzettségére kérdeztünk rá, illetve felajánlottuk, hogy ha bármilyen kérdése van a kutatással kapcsolatban, akkor forduljon bizalommal hozzánk, illetve két nemi erőszak áldozatokkal foglalkozó szervezet elérhetőségét is feltüntettük.

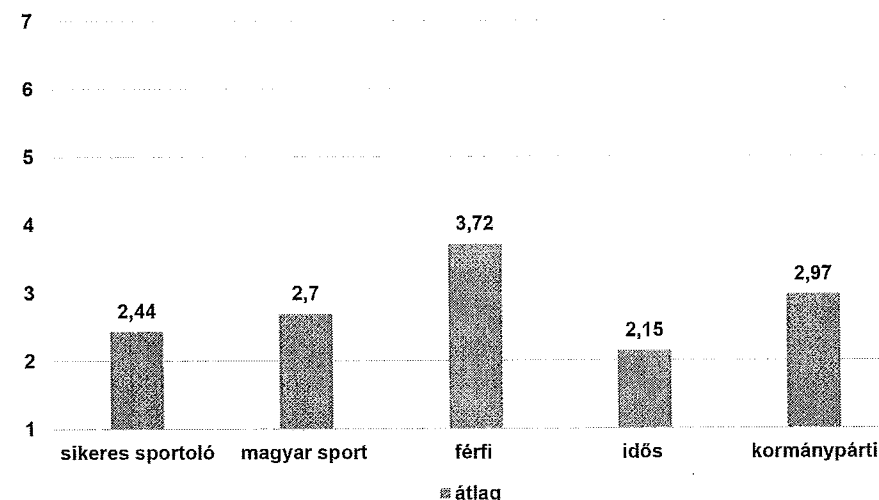
Mivel feltételezhető volt – tekintettel az eljárások különbözőségére –, hogy a két csoport válaszai, többek között eltérő motivációik okán különbözhetnek, ezért az adatok elemzéseként első lépésben megvizsgáltuk, hogy az 1A és 1B csoport között van-e jelentős különbség. A statisztikai elemzés rámutatott, hogy bizonyos változókban eltérnek egymástól (ld. *2. melléklet*), így az online közösségi és az egyetemista csoport adatait külön elemeztük. Ezt a különbséget magyarázhatja, hogy az egyetemista (1A) csoport motivációja a kitöltésre valószínűleg elsősorban a kapott kredit, így látásmódja jóval heterogénebb, míg az online közösségi (1B) csoport motivációja sokkal inkább a saját, témához kapcsolódó markáns vélemény kifejtése, így tehát az ő véleményük homogénebb lehet.

1A vizsgálat

Eredmények

Leíró statisztika. A kitöltők nagy többsége úgy ítélte meg, hogy megtörtént a nemi erőszak (M = 6,27, SD = 1,38), és többségük elítélte az üggyel kapcsolatos felmentő reakciókat (M = 6,25, SD = 1,07).

A közösségi mintán gyűjtött adatok alapján azt találtuk, hogy a kitöltők többségét az befolyásolja legjobban a megítélésben, hogy az elkövető férfi, legkevésbé pedig az, hogy idős *(1. ábra)*.

1. ÁBRA. *Az elkövető jellemzőinek fontossági átlagpontszáma. 1A vizsgálat*

A saját kiugró identitás megnevezésénél a közösségi mintán a saját női identitás emelkedett ki meghatározó elemként, míg a kormánypártiság játszotta a legkisebb szerepet, miközben a csoporthoz tartozás kiválasztásában ettől természetesen eltérő arányokat találunk, a legtöbb válaszadó jelölte azt, hogy a magyarok csoportjához tartozik, és a legkevesebb, hogy idős *(1. táblázat)*.

1. táblázat. A kitöltők kiugró identitásainak átlagpontszáma és szórása és az egyes csoportokba tartozók százalékos aránya. 1A vizsgálat

	A kitöltők hány %-a csoporttag	M	SD
magyar	99,20	2,12	1,92
sportoló	26,80	0,61	1,42
sportrajongó	48,00	1,10	1,73
férfi	26,60	0,71	2,63
nő	82,50	4,10	8,13
fiatal	61,50	1,75	4,81
középkorú	48,20	0,88	2,00
idős	20,80	0,39	1,16
szülő	50,20	2,34	2,95
kormánypárti	27,60	0,45	1,03
ellenzéki	85,90	1,90	1,86
érintett	30,80	1,31	2,42

Az ellenséges szexizmus átlagpontszáma kifejezetten alacsony volt a válaszadók között (M = 1,96, SD = 1,15), a jóindulatú szexizmus pontszáma is jelentősen a középérték alatt maradt (M = 2,28, SD = 1,2), továbbá rendkívül alacsony volt a nemi erőszak mítoszok elfogadása is (M = 1,59, SD = 0,76).

Hipotézis-ellenőrzés. Az adatok elemzéséhez többszörös lineáris regressziót használtunk, hogy megtudjuk, mi jósolja be, hogy a résztvevők nemi erőszaknak észlelik-e a történteket, és morálisan miként viszonyulnak hozzá.

Ahogy a *2. táblázat* mutatja, az 1A vizsgálatban a nemi erőszaknak való címkézés szignifikáns bejósló változója, ha a kitöltő az elkövető fontos jellemzőjének tartja az események megítélése szempontjából, hogy kormánypárti, illetve ha a kitöltő sportrajongó, szülő, kormánypárti vagy nemi erőszakban érintett (R^2 = 0,21). A válaszadó minél inkább úgy tekint magára, mint sportrajongóra és kormánypártira, annál kevésbé gondolja, hogy nemi erőszak történt. Minél inkább úgy gondol az elkövetőre, mint aki a kormányzathoz közel áll, saját magára pedig szülőként és nemi erőszakban érintettként, annál inkább azt gondolja, hogy nemi erőszak történt. Minél elfogadóbb a nemi erőszak mítoszokkal szemben a személy attitűdje, annál kevésbé hajlamos az eseményt nemi erőszaknak címkézni.

2. táblázat. Az események nemi erőszaknak címkézését bejósló tényezők
*(Függő változó: nemi erőszaknak címkézés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. N=497.)*

		B	SE B	β
	Konstans	6,86	0,60	
Demog-ráfiai adatok	nem	–0,01	0,19	–0,00
	kor	0,00	0,01	0,03
	iskolai végzettség	0,00	0,07	0,00
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló	–0,01	0,04	–0,01
	magyar sport	–0,08	0,04	–0,13
	férfi	0,03	0,03	0,05
	idős	–0,02	0,04	–0,02
	kormánypárti	0,07	0,03	0,12**
A kitöltő kiugró identitása	magyar	–0,02	0.04	–0,03
	sportoló	0,03	0,04	0,03
	sportrajongó	–0,11	0,04	–0,14**
	férfi	–0,00	0,03	–0,09
	nő	–0,04	0,03	–0,09
	fiatal	0,02	0,04	0,03
	középkorú	0,03	0,05	0,03
	idős	–0,01	0,06	–0,01
	szülő	0,05	0,02	0,11*
	kormánypárti	–0,22	0,06	–0,17***
	ellenzéki	0,04	0,03	0,05
	érintett	0,06	0,02	0,11**
Skálák	ellenséges szexizmus	0,06	0,08	0,05
	jóindulatú szexizmus	0,12	0,06	0,11
	NEMES	–0,66	0,11	–0,37***

Ezután megvizsgáltuk, hogy mely változók jósolják be, hogy a résztvevők morálisan mennyire ítélik el a történteket (*3. táblázat*) (R^2 = 0,43).

3. táblázat. Az események morális megítélését bejósló tényezők
*(Függő változó: morális megítélés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. N=353.)*

		B	SE B	β
	Konstans	6,63	0,40	
Demog-ráfiai adatok	nem	0,44	0,13	0,18**
	kor	0,00	0,00	0,02
	iskolai végzettség	–0,07	0,05	–0,05
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló	–0,03	0,03	–0,05
	magyar sport	–0,08	0,03	–0,15*
	férfi	0,04	0,02	0,10*
	idős	–0,06	0,03	–0,10*
	kormánypárti	0,03	0,02	0,06
A kitöltő kiugró identitása	magyar	–0,01	0,02	–0,01
	sportoló	0,01	0,03	0,01
	sportrajongó	–0,06	0,03	–0,10*
	férfi	0,10	0,04	0,15**
	nő	0,01	0,02	0,02
	fiatal	–0,04	0,02	–0,08
	középkorú	–0,04	0,02	–0,06
	idős	0,01	0,04	0,01
	szülő	0,03	0,02	0,08
	kormánypárti	–0,22	0,04	–0,21***
	ellenzéki	0,06	0,02	0,11**
	érintett	0,04	0,02	0,08*
Skálák	ellenséges szexizmus	–0,04	0,02	–0,04
	jóindulatú szexizmus	0,03	0,04	0,03
	NEMES	–0,49	0,07	–0,35***

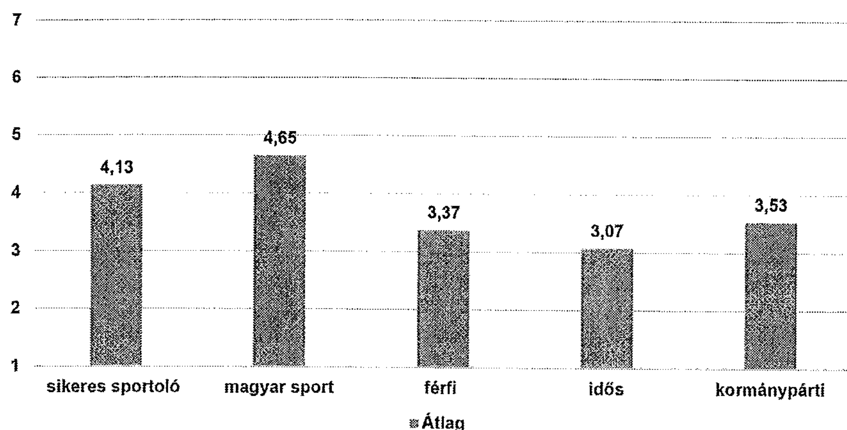
A lineáris regresszió eredményei alapján a nők morális szempontból jobban elítélik a történteket, mint a férfiak. Minél inkább úgy tekintenek Kiss Lászlóra a válaszolók, mint aki sokat tett a magyar sportért, annál inkább felmentik őt. Szintén ez a mechanizmus figyelhető meg, azaz ha fontosnak tartják, hogy idős, ha saját magukat sportrajongónak tekintik vagy kormánypártinak, hajlamosabbak a morális felmentésre. Jobban elítélik morálisan a történteket azok, akik fontosnak tartják, hogy az elkövető férfi, és azok a férfiak, akik fontosnak tartják saját magukban az ügy megítélésében, hogy férfiak. Emellett az ellenzékiek, a nemi erőszakban érintettek, illetőleg a nemi erőszak mítoszokat fokozottabban elutasítók is inkább elítélik morális szempontból a cselekedetet.

1B vizsgálat

Eredmények

Leíró statisztika. A hallgatói mintán a kitöltők többsége szintén úgy ítélte meg, hogy nemi erőszak történt (M = 5,38, SD = 1,54), a reakciókat is morálisan helytelennek tartották (M = 5,08, SD = 1,26).

A hallgatói mintán Kiss László jellemzői közül a magyar sportért tett szolgálatot tartották a leginkább, idős mivoltát pedig a legkevésbé fontosnak az ügy megítélése szempontjából *(2. ábra).*

2. ÁBRA. *Az elkövető identitásainak fontossági átlagpontszáma. 1B vizsgálat*

A saját kiugró identitásuk szempontjából a nő emelkedett ki, míg érthető módon az idős a legkevésbé *(4. táblázat).*

4. táblázat. A kitöltők kiugró identitásainak szórása és átlagpontszáma és a csoportba tartozók százalékos aránya. 1B vizsgálat

	A kitöltők hány %-a csoporttag	M	SD
magyar	99,70	4,08	2,20
sportoló	45,60	1,92	2,50
sportrajongó	59,00	2,35	2,49
férfi	34,40	1,19	2,13
nő	75,10	4,14	2,88
fiatal	99,70	4,31	2,05
középkorú	11,20	0,26	0,94
idős	11,50	0,21	0,76
szülő	11,20	0,34	1,20
kormánypárti	31,70	0,73	1,37
ellenzéki	46,20	1,39	2,03
érintett	17,8	0,73	1,88

A szexizmust mérő skálák átlagértékei a közösségi mintánál lényegesen magasabbak: az ellenséges M = 3,65, SD = 1,32, és jóindulatú szexizmus M = 3,8, SD = 1,29. A nemi erőszak mítoszok elfogadása szintén jellemzőbb volt, mint a közösségi mintában (M = 2,67, SD = 1,03) (a részletes adatokat ld. a *2. mellékletben).*

Hipotézis-ellenőrzés. Az adatok elemzéséhez többszörös lineáris regressziót használtunk, hogy megtudjuk, mi befolyásolja, hogy a résztvevők nemi erőszaknak észlelik-e a történteket és hogy morálisan hogyan viszonyulnak hozzá. Az 1B vizsgálati csoportban szintén megvizsgáltuk, hogy mely változók jósolják be a történtek nemi erőszaknak címkézését *(5. táblázat).*

*5. táblázat. Az események nemi erőszaknak címkézését befolyásoló tényezők (Függő változó: nemi erőszaknak címkézés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. N=482.)*

		B	SE B	β
	Konstans	7,08	1,13	
Demográfiai adatok	nem	−0,59	0,31	−0,18
	kor	−0,03	0,05	−0,03
	iskolai végzettség	0,07	0,18	0,03
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló	−0,03	0,05	−0,03
	magyar sport	−0,11	0,06	−0,14
	férfi	0,02	0,04	0,03
	idős	0,03	0,05	0,04
	kormánypárti	−0,07	0,04	−0,09
A kitöltő kiugró identitása	magyar	0,02	0,04	0,03
	sportoló	−0,04	0,04	−0,06
	sportrajongó	−0,02	0,04	−0,04
	férfi	0,13	0,07	0,18
	nő	0,14	0,05	0,26**
	fiatal	0,02	0,05	0,02
	középkorú	−0,06	0,10	−0,04
	idős	0,12	0,13	0,06
	szülő	−0,07	0,09	−0,06
	kormánypárti	0,01	0,06	0,01
	ellenzéki	0,08	0,04	0,11
	érintett	−0,04	0,05	−0,05
Skálák	ellenséges szexizmus	−0,04	0,08	−0,04
	jóindulatú szexizmus	0,04	0,08	0,03
	NEMES	−0,22	0,10	−0,15*

Az 1B vizsgálati csoportban minél fontosabbnak tartották az ügy megítélésében a válaszolók, hogy nők, annál inkább gondolták, hogy nemi erőszak történt. Minél inkább elfogadták a kitöltők a nemi erőszak mítoszokat, annál kevésbé gondolták, hogy nemi erőszak történt (R^2 = 0,09). Ezután megvizsgáltuk a morális megítélésre ható változókat *(6. táblázat).*

6. táblázat. Az események morális megítélését befolyásoló tényezők
*(Függő változó: morális megítélés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. N=482.)*

		B	SE B	β
	Konstans	5,25	0,82	
Demog-ráfiai adatok	nem	–0,48	0,22	–0,18*
	kor	0,11	0,04	0,17**
	iskolai végzettség	–0,14	0,13	–0,06
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló	–0,09	0,04	–0,15*
	magyar sport	–0,10	0,04	–0,15*
	férfi	–0,01	0,03	–0,21
	idős	–0,03	0,04	–0,05
	kormánypárti	0,04	0,03	0,07
A kitöltő kiugró identitása	magyar	–0,06	0,03	–0,10
	sportoló	0,03	0,03	0,05
	sportrajongó	–0,01	0,03	–0,02
	férfi	0,11	0,05	0,18*
	nő	0,14	0,04	0,32***
	fiatal	0,01	0,03	0,01
	középkorú	0,02	0,08	0,01
	idős	0,12	0,10	0,07
	szülő	–0,12	0,07	–0,11
	kormánypárti	–0,06	0,05	–0,06
	ellenzéki	0,06	0,03	0,10
	érintett	0,02	0,03	0,03
Skálák	ellenséges szexizmus	–0,14	0,06	–0,14*
	jóindulatú szexizmus	–0,03	0,06	–0,03
	NEMES	–0,10	0,08	–0,08

Az eredmények alapján a férfiak és a fiatalabbak inkább elítélték morálisan az eseményeket (R^2 = 0,27). A kitöltők minél fontosabbnak tartották az ügy megítélése szempontjából, hogy az elkövető sportoló, illetve hogy sokat tett a magyar sportért, annál inkább felmentették őt morálisan. Minél fontosabbnak tartották saját csoporttagságaik közül, hogy

férfiak vagy nők, annál jobban elítélték a történteket. Az ellenséges szexizmus negatívan jósolta be a morális megítélést.

2. VIZSGÁLAT

Mivel egy valós időben történő eseményt vizsgáltunk, így második adatfelvételünk nem volt előre megtervezett, hanem az ügy fordulata inspirálta azt. Az első vizsgálat során egy bizonytalan esetre adtak a kitöltők választ, ahol az elkövető egy elismert sportoló volt, de az áldozatról csupán annyit lehetett tudni, hogy már nem él. Második vizsgálatunk idejére viszont biztossá vált a nemi erőszak ténye, az áldozat felbukkant, és az elkövető nyilvánosan bocsánatot is kért tőle. Arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy ebben a megváltozott helyzetben továbbra is működnek-e az elkövetőt felmentő mechanizmusok a nemi erőszak mítoszok elfogadásával összefüggést mutatva.

Módszer

Vizsgálati személyek

Résztvevőink azonos egyetemi csoportból kerültek ki, mint az első adatfelvétel idején, azonban mivel az első és a második vizsgálat is anonim volt, így az adatokat nem tudtuk összepárosítani az első vizsgálat idején kapott eredményekkel, és így tényleges véleményváltozást nem tudtunk mérni. Összesen 105 fő vett részt a kutatásban, 31 férfi (29,5%) és 72 nő (69,2%), 1 fő (1,3%) nem kívánta megadni nemi hovatartozását és 1 fő nem válaszolt a kérdésre. Átlagéletkoruk 21,78 év (*SD* = 3,98).

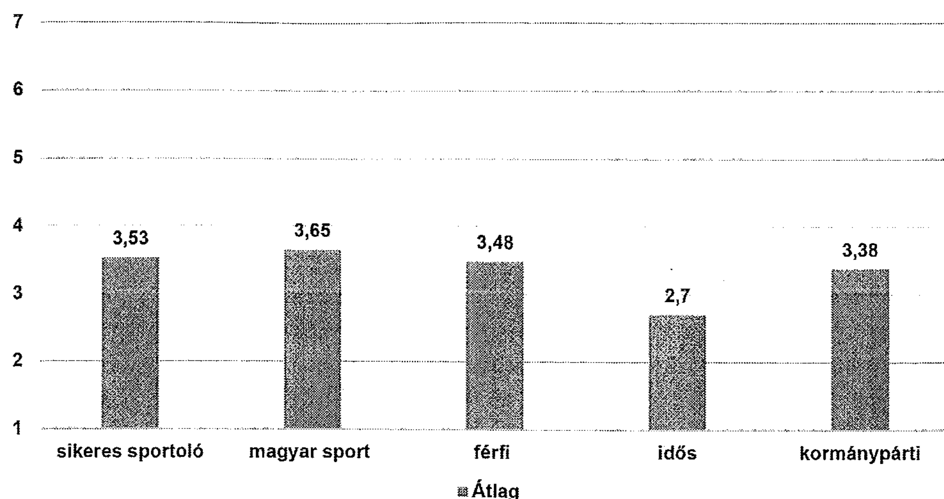
Mérőszközök és eljárás

A kutatás menete megegyezett az első vizsgálatban szereplő eljárással. Az események rövid leírását kiegészítettük három további elemmel: a korábban halottnak hitt áldozat nyilatkozatával, az elkövető egy másik nemi erőszak esetének felszínre kerülésével és az elkövető áldozattól való bocsánatkérésével. A morális megítélést kiegészítettük a bocsánatkérés helyességének megítélésével (Kiss László bocsánatot kért Takács Zsuzsannától).

Az előzőekhez hasonlóan ismét a Nemi Erőszak Mítoszok Elfogadás Skálát (α = 0,93) (McMahon–Farmer 2011; magyar adaptáció: Nyúl–Ferenczy megjelenés alatt) valamint a Glick és Fiske-féle Ambivalens Szexizmus Kérdőívet (Glick–Fiske 1996; magyar adaptáció: Szabó 2008) és két alskáláját (Ellenséges szexizmus [α = 0,93], Jóindulatú szexizmus [α = 0,91]) használtuk.

Eredmények

Leíró statisztika. Kiss László jellemzői közül a kitöltők többségét az befolyásolja legjobban az ügy megítélésben, hogy az elkövető sokat tett a magyar sportért, legkevésbé pedig az, hogy idős. *(3. ábra)*

3. ÁBRA. *Az elkövető identitásainak fontossági átlagpontszáma. 2. vizsgálat*

A saját kiugró identitásuk átlagértékét a *7. táblázat* szemlélteti. A leginkább kiugró identitás a nő, legkevésbé a középkorú volt.

7. táblázat. A kitöltők kiugró identitásainak szórása és átlagpontszáma és a csoportba tartozók százalékos aránya. 2. vizsgálat

	A kitöltők hány %-a csoporttag	**M**	**SD**
magyar	97,10	3,63	2,35
sportoló	38,10	1,50	2,39
sportrajongó	51,40	1,90	2,44
férfi	41,00	1,43	2,27
nő	70,50	3,94	3,04
fiatal	96,20	3,81	2,14
középkorú	13,30	0,38	1,20
idős	15,20	0,39	1,16
szülő	16,20	0,64	1,77
kormánypárti	28,60	0,80	1,53
ellenzéki	46,70	1,14	1,71
érintett	26,70	1,19	2,36

A kitöltők átlagpontszáma a következőképp alakult az események nemi erőszaknak való címkézésében (*M* = 6,16, *SD* = 1,45), a reakciók morális megítélésében (*M* = 5,58, *SD* = 1,17), az ellenséges (*M* = 3,67, *SD* = 1,44) és jóindulatú szexizmusban (*M* = 3,78, *SD* = 1,43) és a nemi erőszak mítoszok elfogadásában (*M* = 2,67, *SD* = 1,61).

Hipotézis-ellenőrzés. Az előzőekhez hasonlóan megvizsgáltuk, hogy mely változók azok, melyek a lineáris regresszión keresztül bejósolhatják azt, hogy a válaszadó hogyan vélekedik a nemi erőszak tényéről *(8. táblázat).*

Az eredmények alapján változóink közül egy sem jósolta be szignifikánsan azt, hogy nemi erőszaknak címkézik-e a kitöltők a történteket (R^2 = –0,02).

*8. táblázat. Az események nemi erőszaknak címkézését befolyásoló tényezők (Függő változó: nemi erőszak címkézés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. N=105.)*

		B	**SE B**	**β**
	Konstans	7,62	1,78	
Demog-ráfiai adatok	nem	–0,23	0,54	–0,08
	kor	–0,08	0,06	–0,23
	iskolai végzettség	0,16	0,29	0,08
Kiss László jel-lemzői	sikeres sportoló	0,04	0,13	0,06
	magyar sport	0,05	0,12	0,08
	férfi	–0,09	0,08	–0,13
	idős	–0,23	0,12	–0,29
	kormánypárti	0,02	0,09	0,03
A kitöltő kiugró identitása	magyar	0,08	0,10	0,13
	sportoló	–0,06	0,11	–0,10
	sportrajongó	–0,01	0,10	–0,01
	férfi	0,17	0,13	0,26
	nő	0,19	0,10	0,39
	fiatal	0,00	0,09	0,00
	középkorú	–0,44	0,43	–0,36
	idős	0,13	0,41	0,11
	szülő	0,15	0,21	0,18
	kormánypárti	0,08	0,14	0,08
	ellenzéki	–0,18	0,11	–0,21
	érintett	–0,12	0,09	–0,19
Skálák	ellenséges szexizmus	–0,07	0,14	–0,07
	jóindulatú szexizmus	–0,05	0,13	–0,05
	NEMES	0,06	0,20	0,05

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy a morális megítélést mely változók jósolják be *(9. táblázat).*

9. táblázat. Az események morális megítélése
*(Függő változó: morális megítélés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. N=105.)*

		B	SE B	β
	Konstans	7,21	1,16	
Demográfiai adatok	nem	–0,27	0,35	–0,11
	kor	–0,01	0,04	–0,04
	iskolai végzettség	0,00	0,19	0,00
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló	0,01	0,09	0,03
	magyar sport	–0,05	0,08	–0,10
	férfi	–0,06	0,06	–0,11
	idős	–0,07	0,08	–0,11
	kormánypárti	0,05	0,06	0,09
A kitöltő kiugró identitása	magyar	–0,05	0,07	0,02
	sportoló	0,02	0,07	0,05
	sportrajongó	0,01	0,07	0,02
	férfi	0,20	0,09	0,40*
	nő	0,13	0,06	0,35*
	fiatal	0,06	0,06	0,10
	középkorú	0,01	0,28	0,01
	idős	–0,36	0,27	–0,36
	szülő	–0,04	0,14	–0,06
	kormánypárti	0,045	0,09	0,06
	ellenzéki	–0,01	0,07	–0,02
	érintett	0,08	0,06	0,17
Skálák	ellenséges szexizmus	–0,11	0,09	–0,14
	jóindulatú szexizmus	0,10	0,09	0,12
	NEMES	–0,51	0,13	–0,50***

Az eredmények alapján összesen két tényező bizonyult bejóslónak, az egyik a nemi erőszak mítoszok, azaz minél inkább elfogadja a kitöltő ezeket, annál inkább felmenti morálisan az elkövetőt. A másik szignifikáns tényező, hogy minél fontosabb volt számukra saját férfi és női kiugró identitásuk, annál inkább elítélték a történteket ($R^2 = 0,04$).

DISZKUSSZIÓ

Vizsgálatunk fő célkitűzése az volt, hogy feltárjuk, hogy egy nemi erőszak esetben mely tényezők befolyásolják az esemény morális megítélését és azt, hogy nemi erőszaknak azonosítanak-e egy eseményt vagy sem. Kutatásunkban szinte minden, a kitöltő szempontjából lehetséges, az elkövetőhöz kapcsolható vagy az eseményekkel kapcsolatba hozható csoporttagságot számba vettünk. Feltételezéseinkkel összhangban kimutattuk, hogy vannak olyan tényezők, melyek meghatározó szerepet játszanak abban, hogy az esetet a válaszadók nemi erőszaknak címkézik-e, illetve mit tartanak az erre adott helyes reakciónak.

Azt találtuk, hasonlóan korábbi kutatásokhoz (Harrison és mtsai 2008; Bongiorno–McKimmie–Masser 2016), hogy amíg a nemi erőszak eset bizonytalan – ahogy a valóságban legtöbbször az –, a megítélők számos irreleváns tényező mentén ítélik meg az elkövetőt, mind a nemi erőszak vádjával kapcsolatosan, mind pedig morálisan.

Az első kutatás két vizsgálata egy bizonytalan nemi erőszak eset kapcsán tárta fel, hogy mely változók befolyásolják, hogy egy esetet nemi erőszaknak ítélnek-e meg az emberek és hogy morálisan felmentik vagy elítélik a potenciális elkövetőt.

Az **1A vizsgálat** eredményei, miszerint a *nők* jobban elítélik a nemi erőszakot, egybevág korábbi kutatási eredményekkel: a nők általánosságban jobban szimpatizálnak az áldozattal, ám azok a nők, akik kevésbé szimpatizálnak velük, konkrét nemi erőszak történeteknél jobban hibáztatják az áldozatot (Weir–Wrightsman 1990).

Ahogy feltételeztük, felmentő jellemzőként megjelenik az *elkövető karrierje,* amely azzal a mítosszal lehet összefüggésben, hogy a nemi erőszak elkövető pszichopata, kulturálatlan, értéktelen személy (Horváth 2012). Tajfel és Turner (1986) társas identitás elméletének keretében magyarázható, hogy miért mentik fel az elkövetőt azok, akiknek fontos, hogy ők maguk *sportrajongók* és/vagy *kormánypártiak,* és miért ítélik el azok, akiknek *ellenzékisége* és *érintettsége* fontos. Ha egy csoportba tartozónak érzi magát a kitöltő az elkövetővel, akkor hajlamosabb őt felmenteni, míg ha a külső csoport tagjának látja, akkor elítéli őt. Az, hogy az *érintettek* jobban elítélik az elkövetőt, egybevág korábbi kutatási eredményekkel, miszerint a nemi erőszak áldozatok hajlamosabbak a nemi erőszakkal kapcsolatos sztereotípiákat, mítoszokat elutasítani (Ferenczy–Nyúl 2015), így egy bizonytalan ügy esetén is ennek fényében értékelhetik a történteket.

A társas identitás megmutatkozik az **1B és a 2. vizsgálat** eredményeiben is: a saját *női kiugró identitás* vélhetően azért növelte a nemi erőszak elismerését és a morális elítélést, mert a válaszolók az áldozatot a saját csoport tagjaként, míg az elkövetőt külső csoport tagjaként értékelték (Tajfel–Turner 1968). A férfi válaszolók esetében a saját *férfi kiugró identitás* növelte a morális elítélést, ami magyarázható lehet Marquez és munkatársai (1988) fekete bárány effektus elméletével, miszerint a saját csoport normasértő tagjait nem mentjük fel a hasonlóság miatt, sőt jobban büntethetjük, mint a külső csoport normasértő tagjait.

Mindkét vizsgálat eredményei arra utalnak, hogy a nemi erőszak megítélése szempontjából fontos szerephez jutnak azok az identitásdimenziók is, amelyeknek nincsen közük a nemi erőszakhoz, tehát nemcsak az elkövető és az áldozat neme és a nemükkel kapcsolatos társadalmi elvárások alakítják a nemi erőszak megítélését, hanem más identitásdimenziók is, amelyek mentén az elkövetőt a saját vagy a másik csoport tagjának tekinthetjük. Ez összhangban van azokkal a vizsgálatokkal is, amelyek az elkövető és az áldozat rasszhovatartozása alapján találtak különbséget a nemi erőszak megítélésében (George–Martinez 2002).

A morális megítélés és az *ellenséges szexizmus* közötti fordított kapcsolatot magyarázhatja a nemi erőszak mítoszok elfogadása és az ellenséges szexizmus közötti pozitív összefüggés (Nyúl–Ferenczy 2016). A nemi erőszak mítoszok elfogadásában, a nemekről való sztereotipikus gondolkodásban, a nőkhöz való ellenséges viszonyulásban megjelenik az a tévhit, hogy a nők bosszúból állítják, hogy a férfiak megerőszakolták őket. Nemi erőszak hamis vádjának gondolva az eseményeket, az elkövető morális elítélése sokkal kevésbé jellemző.

Eredményeink szerint egy nemi erőszak eset erőszakként való címkézésében fontos szerepet játszik a személy *szexizmusa* is, ezenkívül a *nemi erőszak mítoszok elfogadása,* mely eredmény egybevág Burt és Albin (1981) kutatási eredményeivel. Minél jobban elfogadja a személy a nemi erőszak mítoszokat, azaz minél áldozathibáztatóbb és minél hajlamosabb az elkövetőt felmenteni, annál kevésbé gondolta erről a bizonytalan esetről, hogy nemi erőszak történt.

2. vizsgálatunkban ugyanazt a nemi erőszak esetet vizsgáltuk úgy, hogy bizonyossá vált: valóban nemi erőszak történt. Ebben a helyzetben egyértelműen háttérbe szorultak a felmentő tényezők, és azt találtuk, hogy a *nemi erőszak mítosz elfogadása* szignifikánsan bejósolja a morálisan helyesnek tartott viselkedést, de magát a nemi erőszak tényének elfogadását nem. Hiába gondolják tehát úgy a kitöltők, hogy nemi erőszak történt, minél magasabb a nemi erőszak mítosz elfogadásuk, annál inkább felmentik az elkövetőt.

Vizsgálatunk alátámasztja, hogy egy bizonytalan helyzetben a nemi erőszak mítoszok elfogadása meghatározó abból a szempontból, hogy nemi erőszaknak címkézik-e a helyzetet, de ez az összefüggés eltűnik, amint biztos lesz a nemi erőszak ténye. Ekkor már az elkövetőnek tulajdonított jellemzők és a kitöltő identitásai sem lesznek relevánsak a megítélés szempontjából *(10. táblázat).*

10. táblázat. A három vizsgálatban szignifikáns változók összehasonlítása
*(Függő változó: nemi erőszak címkézés. *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001.)*

	Változó	1A	11B	22
Demográfiai adatok	nem			
	kor			
	iskolai végzettség			
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló			
	magyar sport			
	férfi			
	idős			
	kormánypárti	+**		
A kitöltő kiugró identitása	magyar			
	sportoló			
	sportrajongó	-**		
	férfi			
	nő		+*	
	fiatal			
	középkorú			
	idős			
	szülő	+*		
	kormánypárti	+***		
	ellenzéki			
	érintett	+**		
Skálák	ellenséges szexizmus			
	jóindulatú szexizmus			
	NEMES	+***	+*	

A morális megítélés szempontjából a bizonytalan helyzetben **(1A** és **1B vizsgálat)** több tényező is releváns volt, viszont a biztos helyzetben ez redukálódott a nemi erőszak mítoszok elfogadására, valamint arra, hogy a személy kiugró identitásnak tartja saját nemét *(11. táblázat).* Látszik, hogy a nemi erőszak mítoszokkal való egyetértés még egy biztos nemi erőszak helyzetben is befolyásolja azt, hogy morálisan hogyan vélekedünk a történtekről. Ebben az esetben tehát, amikor biztosak a kitöltők a nemi erőszak tényében, nem az erőszak tényét kérdőjelezik meg, hanem magát a nemi erőszakot bagatellizálják el.

11. táblázat. A három vizsgálatban szignifikáns változók összehasonlítása
*(Függő változó: morális megítélés *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001.)*

	Változó	1A	1B	2
Demográfiai adatok	nem	+**	- *	
	kor		+**	
	iskolai végzettség			
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló		-*	
	magyar sport	-*	-*	
	férfi	+*		
	idős	-*		
	kormánypárti			
A kitöltő kiugró identitása	magyar			
	sportoló			
	sportrajongó	-*		
	férfi	+*	+*	+*
	nő		+***	+*
	fiatal			
	középkorú			
	idős			
	szülő			
	kormánypárti	-***		
	ellenzéki	+**		
	érintett	+*		
Skálák	ellenséges szexizmus		-*	
	jóindulatú szexizmus			
	NEMES	-***		-***

KITEKINTÉS, IMPLIKÁCIÓK

A kutatás három keresztmetszeti adatfelvétel alapján azt mutatta, hogy a bizonytalan nemi erőszak szituációban sokkal nagyobb szerepet kapnak bizonyos helyzeti változók, mint egy vitathatatlan helyzetben. Ez az eredmény jelentős, mivel a valóságban igen gyakran fordul elő „bizonytalan" nemi erőszak eset. Mint látható, ekkor a helyzet megítélését olyan változók is befolyásolják, melyeknek valójában nincsen relevanciája az elkövetés tényének szempontjából. Az egyes esetek nyilvánosságra hozatalakor tehát fontos lenne az irreleváns tényezők tudatosabb kontrollja, mind a médiában, mind a rendőrségi dokumentáció elkészítésekor. Mivel a nemi erőszak eset megítélését a kitöltő identitáspozíciói is befolyásolják, fontos lenne ezen mechanizmusoknak a tudatosítása, hiszen a saját, az elkövető és az áldozat csoporttagsága akár azt is nagyban meghatározhatja, hogy egy elkövetőt felment vagy elítél a közvélemény. A jövőbeni kutatások további adalékokat szolgáltathatnak a társas identitás szerepére vonatkozóan, melyeket intervenciós és érzékenyítő programok kidolgozásakor is érdemes lehet figyelembe venni.

IRODALOM

Aosved, A. C. – Long, P. J. (2006): Co-occurrence of rape myth acceptance, sexism, racism, homophobia, ageism, classism, and religious intolerance. *Sex Roles, 55*(7–8), 481–492. http://doi.org/10.1007/s11199-006-9101-4.

Bal, M. – van den Bos, K. (2010): The role of perpetrator similarity in reactions toward innocent victims. *European Journal of Social Psychology, 40,* 957–969. DOI: 10.1002/ejsp.668.

Beck, V. S. – Boys, S. – Rose, C. – Beck, E. (2012): Violence against women in video games: A prequel or sequel to rape myth acceptance? *Journal of Interpersonal Violence, 27*(15), 3016–3031.

Bongiorno, R. – McKimmie, B. M. – Masser, B. M. (2016): The selective use of rape-victim stereotypes to protect culturally similar perpetrators. *Psychology of Women Quarterly,* 1–16. DOI: 10.1177/0361684316631932.

Burt, M. R. – Albin, R. S. (1981): Rape myths, rape definitions, and probability of conviction. *Journal of Applied Social Psychology, 11,* 212–230. doi: 10.1111/j.1559-1816.1981.tb00739.x.

Cassel, A. (2012). Are you the problem, or the solution? Changing male attitudes and behaviors regarding sexual assault. *The International Honor Society in Psychology, 17*(2), 50–58.

Chen, L. P. – Murad, M. H. – Paras, M. L. – Colbenson, K. M. – Sattler, A. L. – Goranson, E. N. ... Zirakzadeh, A. (2010): Sexual abuse and lifetime diagnosis of psychiatric disorders: systematic review and meta-analysis. *Mayo Clinic Proceedings, 85*(7), 618–629. http://doi.org/10.4065/mcp.2009.0583.

Cloutier, S. – Martin, S. L. – Poole, C. (2002): Sexual assault among North Carolina women: Prevalence and health risk factors. *Journal of Epidemiology and Community Health, 56*(4), 265–271. http://doi.org/10.1136/jech.56.4.265.

Egan, R. – Wilson, J. C. (2012): Rape victims' attitudes to rape myth acceptance. *Psychiatry, Psychology and Law, 19*(3), 345–357. http://doi.org/10.1080/13218719.2011.585128.

European Union Agency for Fundamental Rights (2014): *Violence against women : An EU-wide survey.* http://doi.org/10.2811/62230.

Ferenczy D. – Nyúl B. (2015): A nemi erőszak mítoszok elfogadása Magyarországon. *A Magyar Pszichológia Társaság XXIV. Országos Tudományos Nagygyűlése,* Eger.

Foster, C. – Kidd, G. (2014): Acquaintance rape: associations between rape myths, blame, and attitudes towards women. *Asian Journal of Humanities,* 02(03), 447–457.

Furnham, A. (2003). Belief in a just world: Research progress over the past decade. *Personality and Individual Differences, 34,* 795–817.

George, W. H. – Martinez, L. J. (2002): Victim blaming in rape: effects of victim and perpetrator race, type of rape, and participant racism. *Psychology of Woman Quaterly, 26,* 110–119.

Glick, P. – Fiske, S. T. (1996): The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70,* 491–512.

Harrison, L. A. – Howerton, D. M. – Secarea, A. M. – Nguyen, C. Q. (2008): Effects of ingroup bias and gender role violations on acquaintance rape attributions. *Sex Roles, 59,* 713–725.

Horváth É. (2012): *Szexuális erőszak. Információk áldozatoknak, túlélőknek és segítőiknek.* Keret Koalíció, Budapest.

Lonsway, K. A. – Fitzgerald, L. F. (1994): Rape myths: In Review. *Psychology of Women Quarterly, 18,* 133–164.

Loughnan, S. – Pina, A. – Vasquez, E. A. – Puvia, E. (2013): Sexual objectification increases rape victim blame and decreases perceived suffering. *Psychology of Women Quarterly, 37*(4), 455–461.

Masser, B. M. – Lee, K. – McKimmie, B. M. (2010): Bad woman, bad victim? Disentangling the effects of victim stereotypicality, gender stereotypicality and benevolent sexism on acquaintance rape victim blame. *Sex Roles, 62,* 494–504. doi:10.1007/s11199-009-9648-y.

McKimmie, B. M. – Masser, B. M. – Bongiorno, R. (2014): What Counts as rape? The effect of offense prototypes, victim stereotypes, and participant gender on how the complainant and defendant are perceived. *Journal of Interpersonal Violence, 29*(12), 2273–2303. DOI: 10.1177/0886260513518843.

McMahon, S. – Farmer, G. L. (2011): An updated measure for assessing subtle rape myths. *Social Work Research, 35*(2), 71–81.

Norfolk, G. A. (2011): Leda and the Swan – And other myths about rape. *Journal of Forensic and Legal Medicine, 18*(5), 225–232. http://doi.org/10.1016/j.jflm.2011.04.010.

NYÚL B. – FERENCZY D. (2016): Sikátorban, irodában... A szexizmus és a nemi erőszak mítosz elfogadás összefüggései. *Magyar Pszichológia Társaság XXV. Országos Tudományos Nagygyűlése,* Budapest.

NYÚL B. – FERENCZY D. (megjelenés alatt): A nemi erőszak mítoszok elfogadás skála magyar adaptációja. *Alkalmazott Pszichológia.*

PARAS, M. L. – MURAD, M. H. – CHEN, L. P. – GORANSON, E. N. – SATTLER, A. L. – COLBENSON, K. M. – ELAMIN, M. B. – SEIME, R. J. – PROKOP, L. J. – ZIRAKZADEH, A. (2009): Sexual abuse and lifetime diagnosis of somatic disorders: A systematic review and meta-analysis. *JAMA The Journal of the American Medical Association, 302*(5), 550–561.

PAYNE, D. L. – LONSWAY, K. A. – FITZGERALD, L. F. (1999): Rape myth acceptance: Exploration of its structure and its measurement using the Illinois Rape Myth Acceptance Scale. *Journal of Research in Personality, 68*(1), 27–68. http://doi.org/10.1006/jrpe.1998.2238.

SABLE, M. R. – DANIS, F. – MAUZY, D. L. – GALLAGHER, S. K. (2006): Barriers to reporting sexual assault for women and men: Perspective of college students. *Journal of American College Health, 55*(3), 157–162. http://doi.org/10.3200/JACH.55.3.157-162.

SÁNDOR B. (2016): *Bíróságok monitorozása a párkapcsolati erőszakkal érintett esetek kezelésében.* PATENT Egyesület, Budapest.

STRÖMWALL, L. – ALFREDSSON, S. – LANDSRÖM, H. (2014): Perpetrator characteristics and blame attributions in a stranger rape situation. *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context, 6,* 63–37.

SZABÓ M. (2008): *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata: Ideológiák és sztereotípiák, nemi tipizáltság és társas identitás.* Doktori értekezés. ELTE.

TAJFEL, H. – TURNER, J. C. (1986): An integrative theory of intergroup conflict. In: AUSTIN, W. G. – WORCHEL, S. (eds.): *The social psychology of intergroup relations.* (Rev. ed., 33–47.) Brooks/Cole, Monterey, CA.

WHATLEY, M. – RIGGION, R. (1993): Gender differences in attributions of blame for male rape victims. *Journal of Interpersonal Violence, 8,* 502–511.

WIRTH J. – WINKLER Zs. (2015): *Nők elleni erőszak az adatok tükrében. FRA-népességbűnügyi statisztikák.*

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2002): *World report on violence and health.* Forrás: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/

YAMAWAKI, N. (2007). The role of rape myth acceptance and belief in a just world on victim: A study in Japan. *Psychologia: An International Journal of Psychology in the Orient, 52,* 163–174.

MELLÉKLETEK

1. melléklet – az események rövid leírása

Az események rövid összefoglalása az internetes sajtó alapján

Április 5.

- Az egyik internetes újság közölte, hogy olyan eredeti dokumentumok jutottak el hozzá, melyek bizonyítják, hogy Kiss László, a magyar úszóválogatott szövetségi kapitánya 1961-ben két társával együtt megerőszakolt egy nőt, és emiatt börtönben is ült. A kiszabott három év helyett 20 hónap után amnesztiával szabadult, 1965-ben már edzősködött, később tanítványai közül Egerszegi Krisztina öt olimpiai aranyat nyert, Kovács Ágnes egyet.
- Kiss László ekkor még nem nyilatkozott, az ügyvédjével beszélt.
- A Magyar Úszó Szövetség (MÚSZ) jelezte, hogy másnap megvitatják az ügyet.

Április 6.

- A MÚSZ kijelentette, hogy Kiss Lászlónak nem kell távoznia posztjáról, az elnökség és a magyar úszóedzők kiállnak mellette. Nyilatkozatuk szerint a magyar úszóélet szereplői tudtak az 55 évvel ezelőtt történtekről. Később kiderül, hogy nem a formális elnökség szavazott.
- Kiss László elmondja, hogy megbűnhődött tettéért, és örül, hogy kapott egy új esélyt a múltban.
- Gyárfás Tamás, a MÚSZ elnöke elmondja, hogy „nem lehet valakit kétszer elítélni", bár véleménye szerint hiba volt Kiss Lászlónak a szabadulás után lehetőséget adni a sportágban. Mindemellett úgy véli, hogy 55 év után abszurd lenne a neki szentelt bizalmat visszavonni.

Április 7.

- Kiss László lemondott százhalombattai tiszteletbeli alpolgármesterségéről. Közben aláírásgyűjtés indult Kiss László lemondásáért. Aznap este Kiss László bejelentette lemondását. *„A magyar sport érdekeit, valamint a személyemet ért támadás folytán megrendült egészségi állapotomat is szem előtt tartva, úgy döntöttem, hogy a mai nappal lemondok szövetségi kapitányi tisztségemről."* Ám tagadta az ellene felhozott vádakat, állítása szerint koncepciós per folyt ellene. *„Kijelentem, hogy az ítéletben foglalt cselekményt soha, semmilyen körülmények között nem követtem el."*

Április 8.

- Hargitay András, a MÚSZ alelnöke szerint a MÚSZ minden erőszakot elítél, de nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Kiss Lászlónak van igaza.

Április 10.

- Gyárfás Tamás, a MÚSZ elnöke bocsánatot kér azoktól, akiket megbánthatott emberi méltóságában vagy megsértette erkölcsi értékrendjét. Úgy gondolja, hogy Kiss László jól döntött, hogy lemondott.

Április 12.
- Zárolták a Kiss László-ügy iratait.

Május 7.
- Takáts Zsuzsanna, Kiss László és társai korábban halottnak hitt áldozata kiállt a nyilvánosság elé és elmondta, hogy mi történt 55 évvel ezelőtt. Megerősítette a periratokban is szereplő vallomását, miszerint ellene csoportos nemi erőszakot követtek el.

Május 10.
- Kiderül, hogy Kiss Lászlót az 55 évvel ezelőtt történtek előtt 7 hónappal fél évre eltiltották az uszoda látogatásától, egy csoportos nemi erőszak kísérlet miatt.

Május 11.
- Kiss László bocsánatot kért Takáts Zsuzsannától, aki elfogadta a bocsánatkérést.

2. melléklet – kétmintás t-próba a közösségi és az egyetemista csoport összehasonlítására

		Konfidencia-intervallum (95%)	t	df
Kiss László jellemzői	sikeres sportoló	1,42; 1,96	12,23***	767,42
	magyar sport	1,68; 2,23	14,27***	824,49
	férfi	−0,65; −0,04	−2,20*	853,42
	idős	0,67; 1,16	7,35***	752,19
	kormánypárti	0,27; 0,86	3,72***	815,65
A kitöltő kiugró identitása	magyar	1,67; 2,24	13,65***	720,07
	sportoló	1,03; 1,6	9,02***	535,55
	sportrajongó	0,95; 1,54	8,22***	611,81
	férfi	0,23; 0,75	3,68***	643,56
	nő	−0,35; 0,42	0,19	868,00
	fiatal	2,27; 2,85	17,48***	868,00
	középkorú	−0,78; −0,47	−7,84***	860,95
	idős	−0,3; −0,05	−2,83**	867,32
	szülő	−2,29; −1,71	−13,76***	707,20
	kormánypárti	0,11; 0,45	3,29**	645,32
	ellenzéki	−0,78; −0,25	−3,82***	746,68
	érintett	−1,08; −0,69	−8,75***	731,55
Skálák	ellenséges szexizmus	1,53; 1,86	19,67***	719,89
	jóindulatú szexizmus	1,35; 1,69	717,71***	753,49
	NEMES	0,96; 1,21	17,02***	639,53
	morális megítélés	−1,33; −1,01	−14,42***	708,5
	nemi erőszaknak címkézés	−1,09; −0,69	−8,75***	731,55

* $p<0{,}05$; ** $p<0{,}01$; *** $p<0{,}001$.; $N_{egyetemista}=366$; $N_{közösségi}=504$.

Vida Katalin – Kovács Mónika

ELTE PPK PSZICHOLÓGIAI DOKTORI ISKOLA • ELTE PPK INTERKULTURÁLIS PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI INTÉZET

A token helyzet és a meritokrácia illúziója: a kivétel erősíti a szabályt?

Azokat a személyeket nevezi a szakirodalom *token*-nek (Kanter 1977), akik valamilyen társadalmi csoport tagságuk – például nem, bőrszín, etnikum – révén egy szervezeten/csoporton belül elenyésző, 10–15%-os kisebbségben vannak. Ennek szélsőséges esete az ún. szóló helyzet, amikor a kisebbségben levő egyén teljesen egyedül van a többségi csoport tagjai között. A *token* helyzet három szempontból kapott kiemelt figyelmet a nemi hierarchia kutatásában. Egyrészt (1) a token helyzetből a kisebbségi csoport tagjai számára specifikus hátrányok, míg a domináns csoportok token helyzetben lévő tagjai számára előnyök származnak. Másrészt (2) a hierarchia átjárhatóságának látszata, amit a tokenek sikeres bekerülése sugall, befolyásolja a fennálló rendszer működésének igazságosabbként való észlelését. Végül (3) a két folyamat interakciója sem elhanyagolható, hiszen ha a token helyzet a kisebbségi csoportok számára hátrányokkal jár a többségi csoportok azonos pozícióban lévő tagjaival szemben, illetve ha csak krízishelyzetben – ez az „üvegszikla" jelenség – kapnak egyáltalán lehetőséget a magasabb státusú pozícióra, akkor nagyobb lesz az esélye annak, hogy kevésbé lesznek sikeresek, mint az adott szervezetben többségben levő csoport tagjai. Így bekerülésük a magasabb státusú csoportba az igazságosság látszata ellenére nemhogy csökkenti a hierarchia átjárhatatlanságát, inkább növeli, „bizonyítván" a sztereotípiák alapján várt alkalmatlanságukat. Saját kutatásunkban arra vállalkoztunk, hogy magyar mintán vizsgáljuk meg azt a hipotézist, miszerint a token helyzet növeli a rendszer igazságos működésének percepcióját és ezáltal növeli az adott fennálló hierarchia elfogadását.

TOKEN HELYZET ÉS A SZTEREOTÍPIÁK FELERŐSÖDÉSE

Kanter (1977) eredetileg három tényezőt tartott fontosnak, amelyek miatt másként észlelik a tokeneket, mint a többségi helyzetben levőket: a láthatóságot, a polarizációt és az asszimilációt (lásd Nagy 2014, 88–90). A token helyzet megnöveli a kisebbségben levő csoport láthatóságát az adott helyzetben megkülönböztető tulajdonság vonatkozásában (pl. a bőrszínét, ha egy fekete többségében fehér csoportba, vagy éppen a nemét, ha egy

nő többségében férfi csoportba kerül). A különbségtétel olyan veleszületett *(ascribed)* jellemzőn fog alapulni tehát, amelynek irrelevánsnak kellene lenni az adott szituációban (pl. a vezető nemének egy munkahelyi szituációban). A jellemző helyezetbeli kiugrósága azonban ezt a jellemzőt tolja az észlelés előterébe, ezzel gyakran kioltva az elért státus *(achieved)* jellemzők (pl. az iskolai végzettség, elért pozíció) hatását. Kanter (1977) szerint tovább növeli a token helyzet hatását, ha a kategorizáció alapja jól látható különbséghez köthető (mint például az eltérő nemű vagy bőrszínű egyének esetében), illetve akkor, ha az adott csoport tagjai nem egyszerűen ritkák az adott kontextusban, hanem csoportba kerülésük újdonságnak is számít. A kategorizáció növeli az egy kategóriába tartozók észlelt hasonlóságát és a külön kategóriákba tartozók észlelt különbözőségét (TAJFEL–WILKES 1963), azaz polarizálja az észlelést. Ráadásul a token helyzet révén középpontba kerülő kategória-hovatartozás aktiválja az adott csoporttal kapcsolatos sztereotípiákat, és ezek befolyásolják aztán az interakciót a kisebbségi helyzetben levők számára hátrányos módon (GLICK–FISKE 2007). Kutatási eredmények szerint a token helyzetben levők jellemzően nemcsak úgy érzik, hogy kiemelt figyelem irányul rájuk, hanem hogy elszigeteltek és a sztereotípiák beteljesítésének csapdája fenyegeti őket (KARRASCH 2003, idézi DANAHER–BRANSCOMBE 2010).

Amikor nők vannak token helyzetben egy „férfias" területen, akkor a sztereotípiák aktiválódása és kivívott *(achieved)* státusuk háttérbe szorulása egyértelműen hátrányos következményekkel fog járni, hiszen a magas státusú karrierhez rendelt kompetencia tulajdonságok hiányoznak a nők csoportjára vonatkozó sztereotípiából. Ezzel szemben a férfi sztereotípia éppen ezeket a tulajdonságokat feltételezi, ezért a „nőies" területen megjelenő férfiak inkább előnyét élvezik a token helyzetnek, mint hátrányát. Őket az úgynevezett „üveglift" *(glass escalator)* repíti ezeken a területeken egyre magasabbra a hierarchiában azáltal, hogy kiugró csoporttagságuk a férfi sztereotípia által feltételezett kompetencia tulajdonságokat aktiválja az adott kontextusban (lásd WILLIAMS 1992). Ugyanakkor a más szempontból kisebbségi helyzetben levő férfiak (feketék, melegek) nem feltétlenül élvezik ezt a pozitív megkülönböztetést, ugyanis az ő esetükben a rasszizmus és homofóbia hatása csökkenti a férfi csoporthoz tartozás előnyét a „nőies" pályákon (WILLIAMS 2013).

Az első nőket, akik feljutnak a férfihierarchia magasabb szintjeire, gyakran nem követik továbbiak, és így maradnak tokeneknek. Ennek több oka lehet, például az, hogy gyakran eleve kudarcra vannak ítélve ezek a nők és kudarcuk megerősíti az előítéleteket és sztereotípiákat, és így tulajdonképpen csökkentik a többi nő bejutásának esélyét. Az *„üvegszikla"* kutatások például kimutatták, hogy jellemzően azokban a helyzetekben választanak a cégeknek női felsővezetőt, amikor a cég válságba került és így sokkal kisebb az esélye annak, hogy a vezető sikeres lesz, mint ha egy jól működő cégnél kapott volna ilyen lehetőséget (a jelenséget azért nevezték el üvegsziklának, mert különösen ingatag pozíciókról van ilyenkor szó). Válsághelyzetekben a cégek gyakran megpróbálják demonstrálni, hogy komoly változásokat vezettek be, és ezért alkalmaznak egy nőt vezetőnek, hogy szimbolizálja ezt a változást (HASLAM–RYAN 2008). Egy másik magyarázat szerint férfiak nem is versengenek az ilyen bizonytalan pozíciókért, tehát több esélyhez jutnak ilyenkor a nők, mint máskor. A lehetőséget ők kénytelenek is megragadni, hiszen még mindig több

esélyük van bizonyítani, mint különben (BRUCKMÜLLER és mtsai 2014). Ez igaz a politikai szférára is: kimutatták, hogy inkább indítottak a nagy pártok női jelölteket olyan körzetekben, amelyeket az adott párt szempontjából kevéssé megnyerhetőeknek tarottak: vagy a párt támogatottsága volt alacsony az adott körzetben, vagy nagyon erős, pl. korábban már többször megválasztott képviselő volt az ellenjelölt (RYAN és mtsai 2010). Másrészt az első fecskék gyakran nagy ellenállásba is ütköznek, és ez rontja a teljesítményüket és megítélésüket. Így nem meglepő az a tény, hogy kvóták nélkül elért aránylag magas (több mint 30%-os) női parlamenti képviselethez Dániában és Svédországban hetven év kellett. Kvóták bevezetése nélkül hatvan évig tartott, hogy a nők egyáltalán áttörjék a 15–20%-os plafont és kiszabaduljanak a token helyzetből (DAHLERUP–FRIDENVALL 2005).

Az elmúlt évtizedekben a társadalmi fejlődéssel együttjáró nagyobb egyenlőséget lassan elérő – de intézményesülés hiányában az esetleges visszaesést is megengedő – skandináv modellel szemben számos ország a gyorsabb utat választotta a női képviselet arányának növelésére: a kötelező kvóták bevezetését. A kvóták bevezetését támogatók egyrészt nem fogadják el azt a feltételezést, hogy nincs elég kompetens nő, akiből gazdasági vezetők vagy politikusok válhatnának. Másrészt a kvóták rá is kényszerítik a pártokat és gazdasági szervezeteket, hogy ne csak megtalálják, hanem támogassák is ezeket a nőket, hiszen saját érdekük is, hogy sikeresek legyenek. Másként fogalmazva az egyenlő esélyek biztosításáról – amely rengeteg olyan akadályba ütközik, mint például a nemi előítéletek és sztereotípiák, a saját csoportpreferencia a kiválasztásnál, vagy akár a nők kimaradása a személyes networkökből (lásd még RYAN és mtsai 2010) – a hangsúly az egyenlő kimenet biztosítására került. Dahlrerup és Fridenvall (2005) *gender sokk*nak nevezi azt a helyzetet, amikor a kötelező kvóta bevezetése révén egyszerre sokkal több nő jelenik meg a politikában, ami esélyt ad arra, hogy a férfinormák, viselkedési szabályok átvétele és a női politikusok „asszimilációja" helyett – ami a token helyzetben jellemzőbb – bekövetkezik a politika tartalmának és játékszabályainak változása.

EGYÉNI MOBILITÁS ÉS A TOKEN HELYZET

Az, hogy egy hierarchia-rendszert megváltoztathatónak és megváltoztatandónak észleljük-e, függ attól, hogy igazságosnak és éppen ezért elfogadhatónak tartjuk-e, valamint hogy átjárhatóak-e a csoportok közötti határok. Tajfel és Turner (1979) szerint ez a két tényező határozza meg, hogy az egyén saját státusának emelését a csoport helyzetének változtatásával *(társas versengés)* – például az igazságtalan hierarchia elleni tiltakozás, társadalmi aktivizmus révén – igyekszik majd elérni, vagy inkább – mintegy eredeti csoportját hátrahagyva – megpróbál átjutni a magasabb státusú csoportba *(egyéni mobilitás)*. A harmadik lehetséges stratégia, hogy nem a csoportok közötti státuskülönbségek változtatásával módosul az alacsonyabb státusú csoport helyzete, hanem a csoport értékelésének változtatásával *(társas kreativitás)*: olyan jellemzők felvállalásával, amelyek pozitívan különböztetik meg a csoportot a domináns csoporttól. Ezek a jellemzők általában nem

fenyegetik a státusviszonyokat, így a megkülönböztetés gyakran elfogadható, sőt hasznos a domináns csoport számára is, hiszen nemcsak a csoportközi feszültségek és evvel státusuk esetleges fenyegetettsége csökken így, de az alacsonyabb státusú csoport pozitív megkülönböztetése erősíti a rendszer igazságosságának látszatát is. Ilyen kisebbségi csoport tagjaira vonatkozó pozitív sztereotípiák például a roma és afroamerikai csoportok vélt veleszületett tehetsége a zenére, vagy a nőké a gondoskodásra. Ugyanakkor sem a zenei tehetség, sem a gondoskodásra való hajlam vélt hiánya nem jelent fenyegetést a domináns csoport magas társadalmi státuszára, hiszen például a gondoskodás egyáltalán nem váltható társadalmi státusra és a zenei tehetség is csak ritka esetben. A nők gondoskodására – lehetőleg ellenszolgáltatás nélkül – szüksége van a domináns csoportnak, így ez részévé vált a női szerep „előírásainak" (lásd GLICK–FISKE 2006).

A hierarchia átjárhatóságának/átjárhatatlanságának percepciója két szempontból is fontos: az átjárhatóság – vagy annak látszata – egyrészt növeli a rendszer észlelt meritokratikusságát és ezáltal elfogadottságát. Másrészt inkább az egyéni mobilitásra, mint a társas versengésre sarkall, hiszen ez utóbbi – a hierarchia igazságosságának megkérdőjelezése és a csoportok közötti státusviszonyok megváltoztatása – sokkal költségesebb és kockázatosabb. Egyéni mobilitás esetén a személy megváltoztatja vonatkoztatási csoportját, és társas identitásának referenciapontja nem a veleszületett, az alacsony státusú csoporttagsága, hanem a magasabb státust biztosító kivívott csoporttagsága lesz. Az egyéni mobilitás útja az asszimiláció, amely azáltal hagyja érintetlenül a hierarchiát, hogy a kisebbségi/alacsonyabb státusú csoport tagja éppen az egyéni mobilitásra való törekvéssel erősíti meg a domináns csoporthoz való tartozás értékesebb mivoltának percepcióját és így igazolja a status quót. Wright és Taylor (1998, idézi DANAHER–BRANSCOMBE 2010) kísérleti vizsgálatában általuk létrehozott „alacsony státusú" csoportok tagjai csak abban az esetben választották a lehetséges stratégiák közül a kollektív tiltakozást, ha a csoportok közötti átjárást teljesen lehetetlennek tudták: amikor úgy tájékoztatták őket, hogy ugyan teljesítményük megfelelt a másik csoportba való bekerülés kritériumának, de másik csoport nem fogad be tagokat az ő – alacsonyabb státusú – csoportjukból. Ha viszont úgy tájékoztatták őket, hogy a másik csoport néhány embert – 2%-ot – befogad az ő csoportjukból, ha megfeleltek a kritériumoknak – a token helyzetben –, inkább az egyéni mobilitás stratégiáját választották. Az átjárhatóság illúziója tehát elegendő volt ahhoz, hogy a tapasztalt igazságtalan diszkrimináció ne vezessen társas versengéshez.

Becker és Wagner (2009) a női identitás négy típusát különböztette meg a női csoporttal való azonosulás erőssége (alacsony/magas) és tartalma (hagyományos/progresszív) alapján. Az egyik lehetséges kombináció a női nemi csoporttal nem azonosuló, de a nők számára a nem hagyományos (progresszív) szerepeket pártoló nők csoportja. Az idetartozók inkább szakmai-foglalkozási csoportjukkal azonosulnak tehát, mint a nőkkel. A „maszkulinként" sztereotipizált tulajdonságokat, amelyek a „férfias" területen elért vagy elérendő sikerhez és teljesítményhez kapcsolódnak, inkább magukénak vallják, mint más nők. Inkább elfogadják a nőkkel kapcsolatos negatív sztereotípiákat is, mert magukat a kivételekhez sorolják. A szerzők szerint ez az identitáskombináció gyakori az ún. karriernőknél és az egyetemista nőknél. Ők azok, akik vagy közvetve, a „férfiasnak" számító

foglalkozási identitással azonosulva, vagy közvetlenül, a férfiakkal azonosulva, a férfiakat tekintik referenciacsoportjuknak.

Azok a nők, akiknek sikerült bekerülni egy magasabb státusú férficsoportba, gyakran kevéssé azonosulnak a női csoporttal. Ez azzal magyarázható, hogy nehezen kivívott csoporttagságuk fenyegetéseként élhetik meg az alacsonyabb státusú női csoporttal való azonosítást és ezért nem is választják az azzal való „önkéntes" identifikációt. Saját token helyzetük ugyan marginálissá teszi őket a magas státusú csoportban, mégis fenyegetésként élhetik meg újabb női jelölt felbukkanását. Ha a női jelölt hozzájuk hasonlóan kompetens, akkor konkurenciát jelenthet, mert a nőket jellemzően nem a férfiakkal, hanem más nőkkel hasonlítják össze. Ha pedig nem elég kompetens, akkor a nők kompetenciájával kapcsolatos negatív sztereotípia megerősítése a token nő megítélésére is hatással lehet. Duguid (2011) kísérletileg vizsgálta ezt a feltételezést és arra az eredményre jutott, hogy magas státusú munkacsoportban levő nők sokkal kevésbé támogatták egy női jelölt felvételét a csoportba, mint az ugyanolyan kvalifikációkkal rendelkező férfi jelöltét, míg ennek éppen ellenkezője volt jellemző az alacsony státusú munkacsoportban. A szerző szerint az alacsony státusú csoportban a női jelölt felvétele nem fenyegette a már bent lévő token nők helyzetét, hiszen a csoporttagság nem volt különösebben értékes, és ezért érvényesült a magukhoz hasonlók preferenciája a kiválasztásban.

TOKENEK ÉS A HIERARCHIA IGAZSÁGOSSÁGÁNAK ÉSZLELÉSE

Egy a meritokráciát alapértékként elfogadó társadalomban a státust a teljesítmény legitimálja, és az egyenlő esélyeket és a diszkrimináció tilalmát általában törvények garantálják. A különböző társadalmi csoportok közötti státuskülönbségek, azaz jellemzően a domináns csoport felülreprezentáltsága a gazdasági és politikai hatalom csúcsain éppen ezért magyarázatra szorulnak. Stabil meritokratikus rendszerben ezek olyan nézetrendszerek lesznek, amelyek igazolják – azaz igazságosnak és meritokratikusnak mutatják – a fennálló helyzetet. A rendszerigazolás elmélet (JOST és mtsai 2004), a szociális dominancia elmélet (SIDANIUS–PRATTO 1998) és a *sztereotípiatartalom-modell* (FISKE és mtsai 2006) szerint az előítéleteknek és sztereotípiáknak fontos szerepe van fennálló hierarchiák igazolásában és fenntartásában azáltal, hogy a domináns és alárendelt csoportok tagjait a helyzetüket igazoló sztereotípiákkal ruházzák fel. Így például a férfi sztereotípiához tartozó tulajdonságok sokkal nagyobb átfedésben vannak a menedzserről (SCHEIN 2001; HEILMAN 2001) vagy a politikusról (KOVÁCS 2012) alkotott képzetekkel, és így a rájuk jellemzőnek tartott tulajdonságokkal, mint a nőkre vonatkozó sztereotípiák. Éppen ezért nehéz nőként bekerülni ezekre a magas státussal és politikai-gazdasági hatalommal felruházott területekre, mert a sztereotípiák alapján a nőket kevésbé tartják alkalmasnak ezekre a foglalkozásokra. Ráadásul – ahogy említettük – a mégis bekerülő nők jellemzően token helyzetben lesznek a magas státusú – „férfias" – területeken, ami nemhogy csökkentené a velük szembeni előítéleteket, de a sztereotipizálás felerősödése miatt inkább növeli.

Ezt a feltételezést megerősíti Eckes (2002) vizsgálata, amely a *sztereotípiatartalom-modellt* tesztelte férfi és női altípusok vonatkozásában (pl. háziasszony, karriernő, feminista stb. vagy pl. macho, karrierista férfi, nyugdíjas férfi stb.). A kompetencia és melegszívűség kombinációjában egyetemista mintájukban a férfi professzorok kapták a legmagasabb értékelést (szemben más férfi és női altípusokkal, akik értékelése jellemzően ambivalens volt: vagy sokkal kevésbé szeretre méltóként, vagy sokkal kevésbé kompetensként jellemezték őket). A professzorokat nem csak nagyon kompetensnek (hasonlóan a karrierista féfiakhoz és a menedzserekhez), de melegszívűnek is tartották (hasonlóan a legmelegszívűbbnek, de nem kompetensnek tartott csoportokhoz: nyugdíjas férfi, hippi stb.). A professzorokhoz hasonlóan értékelt (magas kompetencia és magas szeretetreméltóság kombinációja) a női alcsoportok között nem volt.

Ugyanakkor a csoportok közötti átjárhatóságnak olyan nagy hatása van a rendszer igazságosságának észlelésére, hogy paradox módon egy token „sikere", vagy akár csak jelölése is elegendő hozzá. Brown és Diekman (2013) több kísérlettel bizonyították, hogy a kísérleti személyek igazságosabbnak tartották általában a társadalmi rendet és specifikusan a nemi hierarchiát, ha egy olyan női jelöltről olvastak, aki egy politikai pozícióért kampányolt, szemben a másik csoporttal, aki ugyanazt a szöveget egy férfi jelöltről olvasta. A legitimitásába vetett hit megerősítése ugyanakkor növelte a jelenlegi helyzet fennmaradása iránti igényt, amit az mutatott, hogy a női jelöltről olvasó csoport inkább preferálta a stabilitást a változással szemben, amit az úgynevezett implicit asszociációs teszttel mutattak ki. A szerzők felhívták a figyelmet, hogy önmagában a jelöltség elegendő volt az észlelt legitimitás, a rendszerigazolás, valamint a stabilitás preferenciájának kiváltásához: a kísérleti személyek ugyanis nem a jelöltek sikeres szerepléséről, csak kampányukról kaptak információt. Ebben a kutatásban nem vizsgálták, de feltételezték, hogy azok, akik különben is preferálják a status quót, például azok, akik érdekeltek vagy motiváltak a status quo fenntartásában, különösen érzékenyek lesznek arra az információra, amit egy nem szokványos jelölt indítása jelent: esetükben még inkább erősödni fog a rendszerigazolás, hiszen ezáltal megerődösik a rendszer igazságosságába vetett hitük. Az is fontos eredménye volt ennek a kutatásnak, hogy a rendszer igazságosságának észlelése nem volt hatással arra, hogy szavaztak volna az adott jelöltre vagy sem.

A token helyzet segít fenntartani a privilegizált domináns csoport pozitív imázsát: míg zárt helyzetben (kizárólag a domináns csoport tagjai kapták a pozíciókat) a magas státusú csoportot inkább negatív jelzőkkel (gonosz, hidegszívű, goromba) illették a kísérleti személyek, addig a nyílt (egyenlő esélyek) és token helyzetekben inkább pozitív jellemzőket (kreatív, precíz, logikus) kaptak (Reynolds és mtsai 2000, idézi Danaher–Branscombe 2010). A teljesen zárt rendszer esetén nehéz fenntartani a helyzet igazságosságának látszatát, és ez ellenségességet szül, a nyitott helyzet pedig könnyen vezethet a domináns pozíció elvesztéséhez. Ezért Danaher és Branscombe (2010) azt feltételezték, hogy a token helyzet a legkevésbé fenyegető a domináns csoport számára a teljesen zárt és a nyitott rendszerrel szemben. Vizsgálatukban arra kérték a kísérleti személyeket, hogy egy olyan vállalat munkavállalójának helyébe képzeljék magukat, ahol ugyan jelenleg csak 2% a női munkavállalók aránya, de egy új alelnök változtatásokat tervez, amelyekről egy (fiktív) feljegyzésből tájékozódhattak. Három kísérleti helyzetet vizsgáltak: (1) a jelenlegi – diszkriminatív – helyzet fenntartását szorgalmazó, minimális javulást hozót; (2) amikor 10%-ig emelnék a nők felvételét (token helyzet); illetve (3) a teljes változást hozó javaslatot (nyitott helyzetet), amikor addig növelnék a nők felvételét, amíg arányuk el nem éri a cégen belül az 50%-ot. Eredményeik szerint a token helyzetben a nők pozitívabban ítélték meg a céget, mint a zárt helyzetben, és nagyobb esélyt látták arra, hogy előléptetnék őket. Mind a férfi, mind a női résztvevők úgy ítélték meg, hogy a token feltétel egyformán igazságos a nőkkel és a férfiakkal, holott valójában a nők esélyei csak minimálisan (2%-ról 10%-ra) javultak ebben a helyzetben. A nők a zárt és a token helyzetre inkább negatív érzelmekkel reagáltak, míg a férfiak a token helyzetben érezték magukat a legjobban. Ez alátámasztja azt a feltételezést, hogy a token helyzet a domináns csoport érdekeit szolgálja, hiszen az igazságosság és átjárhatóság látszatát kelti, ugyanakkor valójában nem fenyegeti a domináns csoport tagjainak pozícióját: a férfiak a zárt és a token helyzetet egyaránt kedvezőnek ítélték saját előléptetésük valószínűsége szempontjából.

A VIZSGÁLAT

Vizsgálatunkat a Danaher és Branscombe (2010) által felállított kísérleti paradigmában terveztük, amelyet részben módosítottunk. Saját mintánk csak nőkből állt. Danaher és Branscombe is utalt rá, hogy a token helyzet percepcióját befolyásolhatja, hogy a jelenlegi helyzetet az adott csoport mihez hasonlítja. Spoor és Schmitt (2011) eredményei szerint a nők elégedettebbek voltak csoportjuk jelenlegi helyzetével, ha azt a nők korábbi, mint ha a férfiak jelenlegi helyzetével hasonlították össze. Ennek alapján feltételeztük, hogy az eredeti token helyzetet érdemes még egy kísérleti feltétellel kiegészíteni, ugyanis lehetséges, hogy a nők az éppen bevezetendő token helyzetet nem tekintik megváltoztathatatlannak, inkább kiindulási alapnak veszik és úgy értelmezik, hogy a megnevezett kvóta csak a minimumot jelenti. Ezért négy kísérleti helyzettel dolgoztunk: (1) zárt (a helyzet nem változik), (2) token, (3) növekedési, és (4) nyílt feltétellel. Továbbá expliciten is rákérdeztünk, hogy hány százalékra becsülik a hallgatónők a saját lehetséges bekerülési esélyüket, valamint általánosságban a nők jövőbeli arányát a szervezet vezetőségében. Az ingeranyagot annyiban módosítottuk, hogy a hallgatókhoz feltételezhető módon közelebb álló diákszervezeti helyzetet írtunk le, míg Danaher és Branscombe (2010) arra kérte saját kísérleti személyeit, hogy egy vállalati helyzetbe képzeljék magukat.

A hipotéziseink tehát arra vonatkoztak, hogy

(1) A token helyzetet igazságosabbnak és szimpatikusabbnak tekintik a hallgatók, mint a nem változó helyzetet.
(2) A növekedési feltételt igazságosabbnak és szimpatikusabbnak tekintik a hallgatók, mint a nem változó és mint a token feltételt.
(3) A nyílt feltételt mindegyik helyzetnél igazságosabbnak és szimpatikusabbnak tekintik a hallgatók.

(4) A saját előrejutásuk esélyét magasabbra ítélik a hallgatónők token feltételben, mint a nem változó helyzetben.
(5) A saját előrejutásuk esélyét magasabbra ítélik a hallgatónők növekedési feltételben, mint a nem változó és mint a token feltételben.
(6) A saját előrejutásuk esélyét a nyílt feltételben becsülik a legmagasabbra a hallgatónők.
(7) A nők jövőbeli vezetőségi arányát magasabbra becsülik a hallgatónők a növekedési feltételben, mint a token feltételben, és a legmagasabbra a nyílt feltételben becsülik.

A minta

A vizsgálati személyek (N = 85 nő) az ELTE PPK kurzusainak hallgatónői voltak (az esetleges torzítások elkerülése érdekében a vizsgálatot még a tanév elején végeztük el, hogy a későbbi gender-tanulmányaik ne befolyásolják a vizsgált attitűdjeiket). A minta életkori átlaga 20,67 év volt (szórás = 2,55).

A kísérlet

A kísérletben részt vevő hallgatók egy papír-ceruza kérdőívet kaptak kitöltésre egy fiktív diákszervezettel kapcsolatban, a kérdések látszólag a hallgatók diákszervezetekkel kapcsolatos attitűdjeit igyekeztek felmérni. A kísérleti manipuláció részeként azt a benyomást keltettük, hogy a diákszervezet országos közgyűlést fog tartani és a kérdőívben felsorolt pontokban kikéri a hallgatók véleményét. A kérdések a diákszervezetek által ellátott feladatokra vonatkoztak, ezen belül három speciális témakör volt kiemelve: a környezetvédelem, ***a nők aránya a vezetőségben*** és a költségvetés nyilvánossága. A leírás szerint az országos diákszervezet ebben a három témában változtatna a működésmódján.

A 4×4 kísérleti elrendezésben a manipuláció részeként a vizsgálati személyek négy csoportba kerültek random besorolásra, és a négy csoport a kérdőívnek egy-egy módosított változatát kapta kitöltésre. A négy csoport között a szervezet vezetőségében lévő nők arányának kérdésében volt eltérés (a kérdőív többi része tehát megegyezett). Az első csoportot tekintettük a zárt helyzetnek, amelyben a leírás szerint a szervezetnek nem áll szándékában változtatni a helyzeten. A második csoportot tekintettük a token helyzetnek, amelyben a szervezet 10%-ra emelné a nők arányát. A harmadik csoport volt a „növekedési helyzet", amelyben úgy fogalmaztunk, hogy a szervezet a nők arányát „minimum" 10%-ra változtatja. A negyedik csoportot tekintettük nyílt feltételnek, amelyben a szervezet minimum 50%-ra növeli a nők arányát.

A függő változókat az alábbi négy kérdés jelentette. Az első három kérdés esetében egy 5 fokú Likert-skálán jelölték a hallgatók, hogy mennyire értenek egyet az adott állítással, a negyedik kérdés esetében egy százalékos számot adtak meg válaszként:

(1) „Mennyire tartod igazságosnak a bevezetni kívánt változtatást? / hogy a szervezet vezetése szerint ez a helyzet a nemi arányok tekintetében megfelelő?"[1]

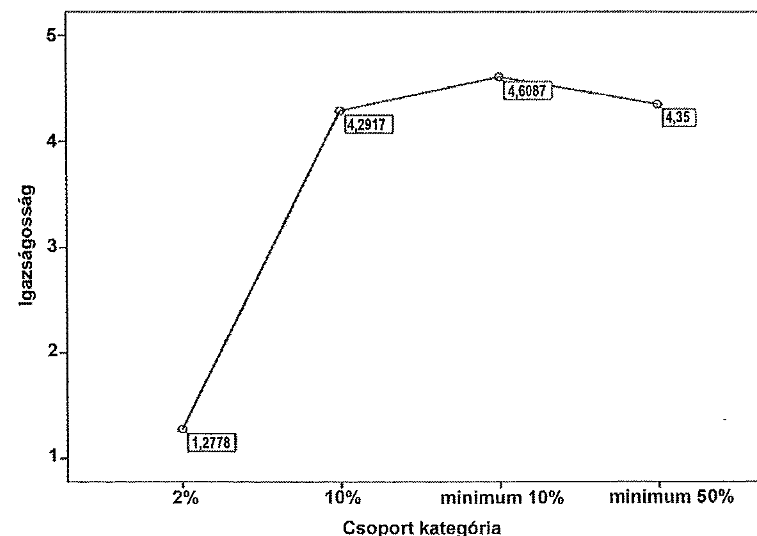
1 A kérdés első változata szerepelt a token, a növekedési és a nyílt feltétel ingeranyagában, a kérdés második változata szerepelt a zárt helyzet ingeranyagában.

(2) „Szimpatikusabbá válna számodra a szervezet, ha bevezetné ezt az új szabályt?/ Szimpatikus számodra a szervezet ebben a kérdésben?"
(3) „Ha TE a diákszervezet tagja lennél, mennyire tartod valószínűnek, hogy ezzel a változtatással így jó eséllyel bekerülnél a vezetőségbe?"
(4) „5 év múlva szerinted hány százalék lány lesz a vezetőségben? Kérlek, írj egy számot!"

A kérdőív kitöltése után a vizsgálatot levezető személy szóban részletesen tájékoztatta a kérdőívet kitöltő hallgatókat a vizsgálat céljáról és a manipuláció módjáról.

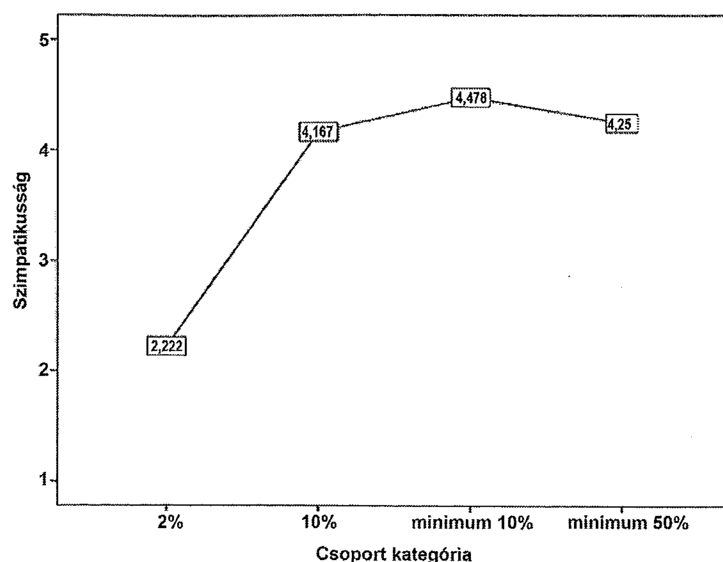
Eredmények

A csoportok összehasonlítására egyszempontos varianciaanalízist végeztünk. Az első kérdés esetében (igazságosság) a csoportok között szignifikáns különbség mutatkozott (*F*(3) = 78,456; p < 0,01). A Tukey-féle post hoc tesztek eredményei szerint bármilyen kvóta bevezetését szignifikánsan igazságosabbnak tekintették a jelenlegi 2%-os női aránynál (p < 0,01 Cohen-d érték = 0,74), de a többi csoport között nem volt szignifikáns különbség – tehát egyik bevezetni kívánt változtatást sem ítélték igazságosabbnak (token, növekedési, nyílt) a többinél *(1. ábra)*.

1. ÁBRA. *Az első, igzságosságra vonatkozó kérdésre adott válaszok átlagos értéke a négy csoport függvényében*

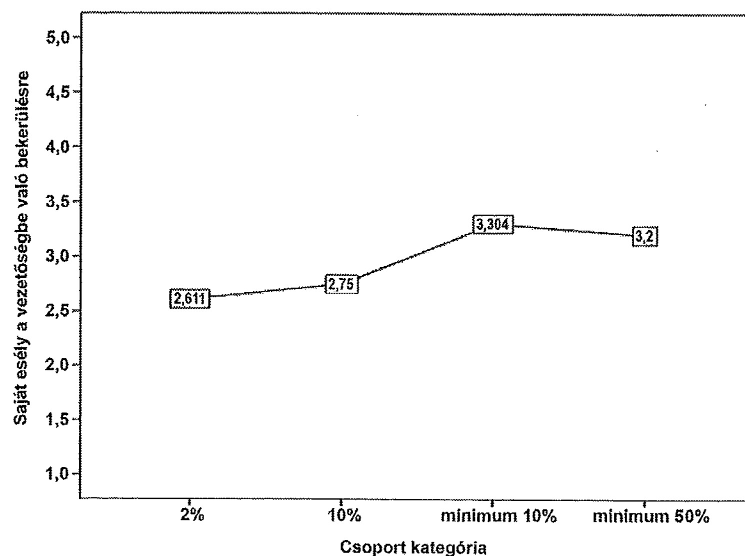
A varianciaanalízis szintén szignifikáns lett a csoportok között a második kérdés (szimpatikusság) esetében is (*F*(3) = 23,55; p < 0,01). A post hoc teszt eredményei szerint bármilyen intézkedéstől szignifikánsan szimpatikusabbá vált számukra a szervezet (p < 0,01; Cohen-d érték = 0,50), de a többi csoport között (a token, a növekedési és a valódi egyenlőséget jelentő 50%-os képviseleti arány) nem volt szignifikáns különbség *(2. ábra)*.

2. ÁBRA. *A második, szimpatikusságra vonatkozó kérdésre adott válaszok átlagos értéke a négy csoport függvényében*

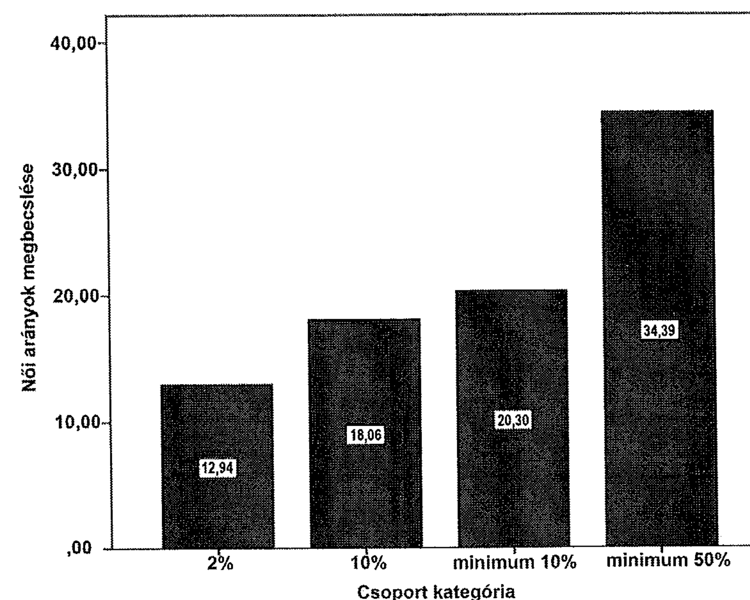
Tehát az első hipotézisünk beigazolódott, a második részben, a harmadikat nem sikerült igazolnunk.

A harmadik kérdés esetében, amely a hallgató saját bekerülési esélyeire vonatkozott, nem volt szignifikáns különbség a valódi egyenlő bejutást lehetővé tevő (50%-os kvóta), a zárt, a token és a növekedési helyzetek megítélése között *(3. ábra)*. Tehát a negyedik, ötödik és hatodik hipotézis nem igazolódott be.

3. ÁBRA. *A saját bekerülési esélyre vonatkozó válaszok átlagos értéke a négy csoport függvényében*

A hetedik hipotézist, amelyet a nők jövőbeli arányára vonatkozó itemmel teszteltünk, részben sikerült igazolnunk: a token és a növekedési helyzetek között ugyan nem mutatkozott különbség, azonban a nyílt feltételben becsülték a legmagasabbra a nők jövőbeli arányát. Érdekes eredmény lett, hogy míg a zárt, a token és a növekedési helyzetben kb. 10%-kal felülbecsülték a nők jövőbeli arányát a bevezetni kívánt kvótához képest, addig a nyílt feltételben jóval alacsonyabbra (34,39%) becsülték ezt a számot a bevezetni tervezett 50 %-os kvótához képest.

4. ÁBRA. *A nők jövőbeli arányának becslésére adott százalékos értékek átlaga a négy csoport függvényében*

AZ EREDMÉNYEK MEGVITATÁSA ÉS A KUTATÁS KORLÁTAI

Eredményeink szerint a hallgatók egy fiktív diákszervezet megítélésekor bármilyen kvóta bevezetését szignifikánsan igazságosabbnak tartották a jelenlegi 2%-os női aránynál és szimpatikusabbá vált számukra ettől az intézkedéstől a szervezet, még akkor is, ha ez nem jelentett érdemi változást a nők pozíciójában (10%-os token helyzet). Ebben az értelemben alátámasztottuk Danaher és Branscombe (2010) eredményeit: a token helyzetet a nők igazságosabbnak ítélik és jó véleménnyel vannak a token rendszert bevezető szervezetről, annak ellenére, hogy az egyenlőtlen arányú részvétel továbbra is fennmarad. Azonban a feltételezésünkkel szemben nem tudtunk különbséget kimutatni a token, a növekedési és a nyílt helyzetek között, így saját hipotéziseink egy részét el kellett vetnünk. Ugyanakkor megerősítettük a korábbi vizsgálatok eredményeit, miszerint a token helyzet

és a nyílt helyzet percepciója között nincs szignifikáns különbség, a mi kísérleti személyeink is mindkettőt meritokratikusabbnak és igazságosabbnak ítélték, mint a zárt helyzetet.

A saját bekerülési esélyeik tekintetében a négy csoport között egyetlen esetben sem találtunk szignifikáns különbséget, aminek az oka feltételezésünk szerint az, hogy a saját mobilizációba vetett hit sok más egyéb (egyéni ambíciók, motivációk, saját képességeikbe vetett bizalom, korábbi tapasztalataik mind a vezetésre, mind a diákszervezetekre vonatkozóan), jelen kutatásban nem vizsgált tényezőtől függhet, amelyek erősebb hatással lehettek a saját esélyeik becslésére, mint a csoport átjárhatóságának percepciója. Az is elképzelhető, hogy teljesen kizártnak tartották, hogy egyáltalán részt akarnának venni egy diákszervezet vezetőségében, ami eltorzíthatta az esélyek latolgatását. Ezeket a tényezőket jövőbeni kutatásokban érdemes lesz kontrollálni.

A kutatás legérdekesebb eredménye a nők jövőbeni szervezeti arányának becslésével kapcsolatban született: míg a zárt, a token és a növekedési helyzetben kb. 10%-kal felülbecsülték a nők jövőbeli arányát (illuzórikus optimizmus), addig a nyílt feltételben (minimum 50%) jóval alacsonyabbra (34,39%) becsülték ezt a számot a bevezetni kívánt 50%-os célhoz képest. Ez utóbbi eredményünk részben alátámasztotta az a feltételezésünket, hogy a nők az éppen bevezetendő token helyzetet nem feltétlenül tekintik megváltoztathatatlannak, inkább kiindulási alapnak veszik és azt feltételezik, hogy egy ilyen kvóta csak a minimumot jelenti (abban az esetben is 10%-kal felülbecsülték a nők jövőbeni számát, amikor a szöveg úgy fogalmazott, hogy a szervezetnek *nem áll szándékában* változtatni ezen). Fontosnak tartjuk ugyanakkor kiemelni, hogy a nyílt, „minimum 50%"-os feltételben jóval alacsonyabbra ítélték a jövőben valóban megvalósuló arányszámokat (függetlenül attól, hogy a szervezetnek *szándékában áll minimum 50%-ra* módosítani). Ez a becslési eredmény (34,39%-os arány) azért is érdekes, mert szinte pontosan megegyezik azzal a maximális eredménnyel, amit a nők Dániában elértek az említett skandináv modellt példázó lassú – 70 éves – kvóta nélküli képviselet-növekedés révén (Dahlerup –Freidenvall 2005). A jövőbeli kutatásoknak érdemes lenne a kísérleti személyektől szöveges választ is kérni válaszuk indoklására a jelenség pontosabb megértése érdekében.

A kutatás korlátait jelentheti, hogy a kísérleti ingeranyagban a hallgatókhoz feltételezett módon közelebb álló diákszervezeti helyzetet írtunk le, ugyanakkor lehetséges, hogy a diákszervezetekkel kapcsolatos attitűdök befolyásolták az eredményeket. Érdemes volna a vizsgálatot fiktív vállalati kontextusban is elvégezni, illetve ezt a diákszervezettel kapcsolatos ingeranyagot jó lenne tesztelni másik mintán a korábban említett tényezőket kontrollálva.

IRODALOM

Becker, J. C. – Wagner, U. (2009): Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs. *European Journal of Social Psychology, 39,* 487–508.

Brown, E. R. – Diekman, A. B. (2013): Differential effects of female and male candidates on system justification: Can cracks in the glass ceiling foster complacency? *European Journal of Social Psychology, 43*(4), 299–306.

Bruckmüller, S. – Ryan, M. K. – Rink, F. – Haslam, S. A. (2014): Beyond the glass ceiling: The glass cliff and its lessons for organizational policy. *Social Issues and Policy Review, 8*(1), 202–232.

Dahlerup, D. – Freidenvall, L. (2005): Quotas as a 'fast track' to equal representation for women: Why Scandinavia is no longer the model. *International Feminist Journal of Politics, 7*(1), 26–48.

Danaher, K. – Branscombe, N. R. (2010): Maintaining the system with tokenism: Bolstering individual mobility beliefs and identification with a discriminatory organization. *British Journal of Social Psychology, 49*(2), 343–362.

Duguid, M. (2011): Female tokens in high-prestige work groups: Catalysts or inhibitors of group diversification?. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 116*(1), 104–115.

Eckes, T. (2002): Paternalistic and envious gender stereotypes: Testing predictions from the stereotype content model. *Sex Roles, 47*(3–4), 99–114.

Fiske, S. T. – Cuddy, A. C. – Glick, P. – Xu, J. (2006): A (gyakran kevert) sztereotípiatartalom modellje: A kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. Hamilton, D. L. – Fiske, S. T. – Bargh, J. A. (szerk.): *A társak és a társadalom megismerése.* Osiris, Budapest. 315–389.

Glick, P. – Fiske, S. T. (2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása. In: Hamilton, D. L. és mtsai (szerk.): *A társak és a társadalom megismerése.* Osiris, Budapest. 389–414.

Glick, P. – Fiske, S. T. (2007): Sex discrimination: The psychological approach. In Crosby, F. J. et al. (eds.): *Sex discriminatin in the workplace.* Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton. 155–187.

Haslam, S. A. – Ryan, M. K. (2008): The road to the glass cliff: Differences in the perceived suitability of men and women for leadership positions in succeeding and failing organizations. *The Leadership Quarterly, 19*(5), 530–546.

Heilman, M. E. (2001): Description and prescription: How gender stereotypes prevent women's ascent up the organisational ladder. *Journal of Social Issues. Gender, Hierarchy and Leadership, 57*(4), 657–674.

Jost, J. T. – Banaji, M. R. – Nosek, B. A. (2004): A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology, 25*(6), 881–919.

Kovács, M (2012): The gendered representation of politicians: „Think politician – think male"? In: Kiss, P. (ed.): Social political contexts for intergroup relations and public thought. Eötvös Loránd University, 11–22.

Kanter, R. M. (1977): Some effects of proportions on group life: Skewed sex ratios and responses to token women. *American Journal of Sociology, 82,* 965–990.

NAGY B. (2014): *Háttérben. Kísérlet egy szervezeti nemi rend feltárására.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

RYAN, M. K. – HASLAM, S. A. – KULICH, C. (2010): Politics and the glass cliff: Evidence that women are preferentially selected to contest hard-to-win seats. *Psychology of Women Quarterly, 34*(1), 56–64.

SCHEIN, V. E. (2001): A global look at psychological barriers to women's progress in management. *Journal of Social Issues. Gender, Hierarchy and Leadership, 57*(4), 675–688.

SIDANIUS, J. PRATTO, F. (1998): Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia.* Osiris, Budapest. 130–164.

SPOOR, J. R. – SCHMITT, M. T. (2011): „Things are getting better" isn't always better: Considering women's progress affects perceptions of and reactions to contemporary gender inequality. *Basic and Applied Social Psychology, 33*(1), 24–36.

TAJFEL, H. – TURNER, J. C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In: AUSTIN, W.G. – WORCHEL, S. (eds.): *The social psychology of intergroup relations.* Brooks-Cole, Monterey CA. 33–48.

TAJFEL, H. – WILKES, A. L. (1963): Classification and quantitative judgement. *British Journal of Psychology, 54*(2), 101–114.

WILLIAMS, C. L. (1992): The glass escalator: Hidden advantages for men in the „female" professions. *Social problems, 39*(3), 253–267.

WILLIAMS, C. L. (2013): The glass escalator, revisited gender inequality in neoliberal times. *Gender & Society,* 27(5), 609–629.

Lantos Nóra Anna – Nagy Boglárka – Kende Anna
ELTE PPK SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA TANSZÉK

És ki fog fellépni a nők jogaiért?
A mobilizáció lehetőségei és korlátai hátrány és privilégium mentén

BEVEZETŐ

Hátrány és privilégium: mit kezdjünk velük?

Magyarország a nem túl előkelő 99. helyet foglalja el a Global Gender Gap Index 2015-ös rangsorában,[1] amely 145 országot hasonlít össze aszerint, mennyire mutathatók ki nemi egyenlőtlenségek a gazdasági részvétel és lehetőségek, oktatás, egészségi állapot és politikai részvétel területén. Az utóbbi indexet, a nők politikai képviseletét tekintve maradunk el leginkább a többi országtól, a 139. helyet foglalva el, Bahrein és Libanon között. A Magyar Tudományos Akadémia 2016 májusában szavazta meg új tagjait, a 91 tudósból 5 nőt választottak be a tagok közé.[2] Az EU Alapjogi Ügynökség nagy mintán végzett (N = 42 000) felmérése szerint[3] 15 év feletti magyar nők 28%-át érte már fizikai vagy szexuális erőszak valamilyen formában. Mindezek az adatok a nemi egyenlőtlenség különböző megnyilvánulásait demonstrálják, azt a nők által elszenvedett hátrány felől közelítik meg, kijelölve ezzel a problémát, és annak célcsoportját.

Ugyanakkor minden olyan hátrány, amelyet egy társadalmi csoport elszenved, egy másik csoport előnyével jár együtt, akik haszonélvezői ugyanennek a társadalmi egyenlőtlenségnek, vagyis privilegizált helyzetben vannak (MCINTOSH 1988). Bár az összefüggés logikus és nem újszerű, mégis, a közbeszédben sokkal kevésbé jelenik meg a privilégiumok és kiváltságok tudatosítása, mint a hátrányé. A kiváltság hangsúlyozása ugyanis felveti a privilegizált csoport felelősségét, társadalmi változásban/változatlanságban játszott szerepét is. A változás előmozdítása érdekében tett erőfeszítések akkor lehetnek sikeresek, ha ezek magukban foglalják a hátrányt elszenvedő csoport kollektív erőfeszítéseit, ugyanakkor megnyerik szövetségesként a privilegizált csoport támogatását is az ügyhöz (DROOGENDYK–WRIGHT–LUBENSKY–LOUIS 2016). Fontos tehát, hogy a nők hátrányos helyzetén ne csak a nők, de a férfiak is akarjanak változtatni, ennek pedig egyik eszköze lehet a saját privilégiumukra irányított figyelem.

1 http s://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2015/.
2 http://nol.hu/tud-tech/ferfi-tudosok-elonyben-1614259.
3 http://fra.europa.eu/en/theme/gender.

Kutatásunkat olyan előzetes vizsgálatokra építjük, amelyek a társadalmi változás érdekében történő mobilizáció lehetőségeit a privilégium tudatosításában keresik, mind a hátrányban érintett csoportnál, mind a privilégium birtokosainál. Kutatási kérdésünk, hogy miként ösztönözhetők a nemi egyenlőtlenségek megszüntetését célzó kollektív cselekvésre a nők és a férfiak.

KOLLEKTÍV CSELEKVÉS, IGAZSÁGTALANSÁG ÉS SZEXIZMUS

Kollektív cselekvésnek nevezzük mindazon tevékenységeket, melyeket valaki egy saját vagy külső csoportért tesz annak érdekében, hogy a csoport társadalmi pozícióját javítsa (van Zomeren – Iyer 2009). Ennek megnyilvánulási formái klasszikusan az olyan politikai cselekvések, mint pl. petíció aláírása, szórólap terjesztése, vagy utcai demonstrációban való részvétel. A szociálpszichológiai kutatások zöme nem aktivisták körében készül, vagyis nem az a fő kérdés, hogy az aktivisták szűkebb csoportja hogyan mobilizálódik, hanem hogy mindennapi emberek, akik valamilyen igazságtalanságot tapasztalnak, milyen feltételek mellett hajlandók tenni a csoportot ért sérelem ellen a politikai nyomásgyakorlás jellemző formáin keresztül. Ennek érdekében gyakran laboratóriumi körülmények között tesztelik, mely változók befolyásolják a mobilizációt, vagyis a kollektív cselekvési szándékot egy-egy konkrét ügyben. A csoportot ért igazságtalanság észlelése és elismerése, és az ehhez kapcsolódó érzelmek, pl. felháborodás, kulcstényezőnek tekinthetők a kollektív cselekvésre való mobilizálásban (van Zomeren – Postmes – Spears 2008). Az igazságtalanság észlelését számos intervencióban manipulálták, melyen keresztül sikeresen növelték mind a saját csoportért, mind a külső csoportért tett kollektív cselekvést.

A nemi alapú előítélet, a szexizmus csökkentésének is alapfeltétele az igazságtalanság elismerése, és csak ezzel összefüggésben valósulhat meg a kollektív cselekvésre való mobilizáció is, nőknél és férfiaknál egyaránt. Ugyanakkor tudjuk, hogy a nemi alapú egyenlőtlenségek és előítéletek tudatosítása nagyobb akadályokba ütközhet, mint más előítéletek csökkentése. A szexizmus, különösen annak jóindulatú formája általában láthatatlanabb, és még a nők szemében is kevésbé tűnik súlyosnak, mint más előítéletek, pl. rasszizmus (Drury–Kaiser 2014). A jóindulatú szexizmus a hagyományos, szeretetreméltó női szerepnek való megfelelést jutalmazza (Glick–Fiske 1996), a pozitív gesztusok által nem tűnik valódi előítéletnek, ugyanakkor az alapját képező női sztereotípiába a kompetencia, ágencia és saját jogokért való kiállás nem tartoznak bele; vagyis ez az „ár", amit a nők csoportja a jóindulatért fizet (Jackman 1994). Így a jóindulatú szexizmus hozzájárul a nemek közötti státuszkülönbségek fennmaradásához (Barreto–Ellemers 2005), fokozza a nők együttműködését a status quo fenntartásában (Jost–Kay 2005), és csökkenti a nők kollektív cselekvési szándékát (Becker–Wright 2011; Ellemers–Barreto 2009).

AZ INTERVENCIÓS VIZSGÁLATOK TANULSÁGAI

Mi vezethet mégis ahhoz hogy az emberek fellépjenek a nemi alapú igazságtalansággal szemben? Bár a nők esetében a megtapasztalt hátrányok, illetve a szexizmus egyéni tapasztalatai hozzájárulhatnak a társadalmi hátrány tudatosításához, a férfiak kevésbé szembesülnek ezzel, és a szexizmus megnyilvánulásaira is kevésbé érzékenyek (Becker–Barreto 2014). Egy intervenciós vizsgálatban könnyebb volt nőknél változást elérni a szexista hiedelmekben és kollektív cselekvési szándékban azáltal, hogy naplóztatták a szexizmus hétköznapi megnyilvánulásait, miközben a férfiaknál ez csak akkor volt hatékony, ha egyúttal a szexizmus célpontjaiként megjelenő nőkkel való empátiát is kiváltották bennük (Becker–Swim 2011). Ez az eredmény is jelzi, hogy a külső csoportért tett szövetséges cselekvésre való mobilizáció nehezebb lehet, mint a saját csoportért való cselekvés növelése, hiszen a szövetséges cselekvés egyik feltétele a szolidaritás is.

Bár nagyobb kihívás lehet szövetséges cselekvésre motiválni a férfiakat, ugyanakkor több kutatás rámutatott, hogy a férfiak kiállása jelentős mértékben segíti a szexizmus mint probléma felismerését mindkét nemnél. A nők részéről kifejezetten kockázatos lehet a szexizmussal való konfrontáció, hiszen gyakran elfogultsággal, a női sztereotípiáknak megfelelő túlérzékenységgel magyarázza azt a környezet (Becker–Barreto 2014), esetleg a társadalom által többnyire negatívan megítélt feminista bélyeggel társítják a konfrontálót (Kovács–Hevesi 2015). Ezzel szemben a férfiak által kifejezett konfrontáció, illetve a nemi egyenlőtlenséggel szembeni kiállás gyakran pozitívabb fogadtatásra talál mindkét nem részéről, mint ha ugyanezt egy nő tenné (Drury–Kaiser 2014; Cihangir–Barreto–Ellemers 2014). Mindez egyrészt egy, a szexizmusokból fakadó észlelési torzítást jelez, ugyanakkor arra is utal, hogy a változás előmozdításában fontos szerep juthat a férfiak szövetséges cselekvésének. Az intervenciós módszerek kidolgozásánál mindkét nemet érdemes vizsgálni, és megcélozni.

Egy nőkre fókuszáló intervenciós vizsgálatban a férfi privilégium tudatosításának szexizmusra gyakorolt hatását vizsgálták (Case–Hensley–Anderson 2014). A női résztvevők egy videót néztek, amelyben férfiak beszélgettek az előnyökről, amelyeket a mindennapjaikban tapasztalnak férfiként a nőkkel szemben. Ez a módszer sikeresnek bizonyult a privilégiummal kapcsolatos tudatosság növelésében a nők körében, és ezáltal a modern szexizmus csökkentésében. Ugyanakkor a kollektív cselekvési szándékot nem vizsgálták, és azt sem, hogy a privilegizált csoport tagjai (vagyis a férfiak) hogyan reagálnak a saját privilégiumukkal való szembesítésre.

A férfiak mint külső csoport nem csupán kevésbé látnak rá a nemek közti igazságtalanságra, náluk ráadásul a szexizmusok magasabb mértéke is jellemző, ami szintén a nemi egyenlőtlenségek elismerése ellenében (Glick–Fiske 2001), következésképpen a kollektív cselekvés ellenében hat. A férfiak esetében azonban nemcsak a szexizmust szükséges csökkenteni, az igazságtalanság elismerése mellett egyfajta szolidaritás, empátia érzését is fel kell kelteni a nők felé ahhoz, hogy a saját csoportérdekeikkel szemben a nemek közötti igazságosabb viszonyok elérésére legyenek motiváltak.

Azt feltételezzük tehát, hogy a nők mobilizációja könnyebb lesz, mint a férfiaké, hiszen náluk a szexizmusok alacsonyabb szintjét, az igazságtalanság magasabb percepcióját, és a saját csoportért való eleve magasabb cselekvési szándékot találjuk. Ezzel szemben a férfiaknál azt a célt kell elérni, hogy a saját privilégiumukról lemondva a külső csoport érdekében fellépjenek.

Bár a szövetséges cselekvésre való mobilizáció nagyobb kihívás lehet, mégis vannak arról tanúskodó vizsgálatok, hogy a magas státuszú csoport saját privilégiumával való konfrontációja sikeres lehet bizonyos csoportközi kontextusokban (Stewart–Latu–Branscombe–Phillips–Denney 2012). Az egyikben a heteroszexuális privilégium tudatosítása növelte az LMBTQ közösségek melletti kollektív cselekvési szándékot a heteroszexuális nők körében, a férfiak körében azonban nem volt sikeres az intervenció (Montgomery–Stewart 2012).

A fehérek privilégiumának tudatosítását vizsgálták egy másik vizsgálatban: képes-e a konfrontáció a feketék társadalmi helyzetének percepcióját befolyásolni a fehérek körében? Itt a privilégium tudatosítását kifejezetten a feketék hátrányának tudatosításával hasonlították össze, vagyis arra fektették a hangsúlyt, hogy az igazságtalanság kétféle keretezése (fehérek privilégiuma, illetve feketék hátránya) hogyan befolyásolja a modern rasszizmust, vagyis a feketék egyenlőtlen helyzetének elismerését a fehéreknél (Powell–Branscombe–Schmitt 2005). Azt találták, hogy a fehérek saját privilégiumukkal való szembesítése a bűntudat érzésén keresztül csökkentette a modern rasszizmust, míg a feketék hátrányával való szembesülés kisebb személyes bevonódást, kisebb bűntudatot, és emiatt a rasszizmus kisebb változását eredményezte. A szerzők megjegyzik, hogy érdemes az eredményeik feltételezett viselkedéses következményeit tovább vizsgálni, hiszen a bűntudat más kutatások szerint is összefüggésben áll a kompenzáló kollektív cselekvések, resztoratív politikák támogatásával (Iyer–Leach–Crosby 2003).

A JELEN VIZSGÁLAT

A modern rasszizmus több kutatásban negatív összefüggést mutat a kollektív cselekvéssel (Kunst–Thomsen–Sam–Berry 2015), vagyis ha a privilégium tudatosítása és a modern előítélet csökkenése közötti összefüggés a nemi kontextusban is megtalálható, akkor hatékony módja lehet a kollektív cselekvés melletti mobilizálásnak. Ezért döntöttünk úgy, hogy Powell és mtsai (2005) kísérletét adaptáljuk a nemek közötti viszonyokra, és kimeneti változóit a kollektív cselekvéssel bővítjük. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a hipotézisek megalkotásánál, hogy a nemi egyenlőtlenséggel való szembesítés a magyar kontextusban ellenállásba is ütközhet a résztvevők körében, mivel a társadalmi nemmel és a nőket érintő egyenlőtlenségekkel kapcsolatos tudatosság eleve alacsonyabb az országban a nyugati társadalmakhoz képest. Magyarországon a nők hátránya sokkal kevésbé témája a közbeszédnek, éppen ezért a politikai intézkedések sem célozzák jelentős mértékben a nők helyzetének javítását.

A közelmúltban azonban változás mutatkozott a médiafigyelemben: egyre gyakrabban tematizálódott a nők elnyomásának problémája, különösen a nők elleni szexuális visszaélések kapcsán, illetve közszereplők nyíltan szexista megnyilvánulásainak társadalmi visszhangja révén. Mindez arra enged következtetni, hogy a nemi egyenlőtlenségek nagyobb figyelmet kaptak, mely, még ha nem is vezet átfogó társadalmi változáshoz az egyenlőtlenség percepciójával kapcsolatban, de legalább érzékenyebbé teheti az embereket (különösen a nőket) a nemi egyenlőtlenségek felismerésére. Ezzel szemben a férfiak számára, akik kevésbé látnak rá a nőket ért hátrányokra, és akiknek még inkább láthatatlan a saját privilégiumuk, az ezzel való szembesítés fenyegető lehet. Magas ellenséges szexizmus esetén erre tagadással reagálhatnak, ami a saját privilégiumuk még erősebb védelméhez, igazolásához vezethet. A bűntudattal kísért elismerés pedig védekező cselekvési módokat eredményezhet: ilyen lehet például a stratégiai csoportközi segítségnyújtás, aminek burkolt célja a függőségi viszony fenntartása segítő és segített között (Nadler–Harpaz–Gorodeisky–Ben-David 2009).

A csoportközi segítés ezen elmélete a hatalmi viszonyok meglétét feltételezi segítő és segített között. Eszerint a magasabb státuszú csoport, különösen akkor, ha fenyegetve érzi saját státuszát, nem feltétlenül a segítségnyújtás elmaradásával fog reagálni. Ehelyett olyan segítséget nyújt, amellyel valójában megerősíti a felek közti státuszkülönbséget, ezt nevezzük függőségorientált segítségnyújtásnak. Ezzel szemben a valódi segítséget a csoportközi különbséget csökkentő autonómiaorientált segítség jelentené, ami lehetőséget ad a státuszkülönbség csökkentésére (Nadler 2002). A függőségorientált segítségnyújtás ezzel szemben azért előnyös a privilegizált csoport számára, mert azzal fenntartja a függő viszonyt maga és a segített között, ugyanakkor a pozitív képet is saját magáról. Az elméletet genderkontextusban is tesztelték egy izraeli és magyar mintán végzett vizsgálatsorozatban, ahol azt találták, hogy a jóindulatú szexizmus magasabb szintje hajlamosítja a férfiakat a stratégiai függőségorientált segítésre, míg a nőket ennek elfogadására (Schnabel–Bar-Anan–Kende–Bareket–Lazar 2015). Bár ezek a vizsgálatok a proszociális viselkedésre és segítésre vonatkoznak, vizsgálatunkban ezt a kollektív cselekvési hajlandóságra adaptáltuk.

Feltételeztük, hogy a kollektív cselekvési szándéknak több formája lehet a cselekvés motivációja szerint: a társadalmi változást célzó kollektív cselekvés motivációja megfeleltethető az autonómiaorientált segítésnek, hiszen ez a csoportok egyenlőtlen státuszviszonyának megváltoztatását célozza. Ezzel szemben feltételezünk egyfajta mérsékelt kollektív cselekvési formát, ami függőségorientált/stratégiai cselekvésnek felel meg. Ennek során elismerheti a privilegizált csoport tagja a változás fontosságát, de nem átfogó, strukturális változásban gondolkodik, hanem megelégszik a hátrányos helyzetű csoport terheinek csökkentésével, vagyis a mérsékelt kollektív cselekvéssel. Feltételeztük, hogy a privilégiumra, illetve hátrányra vonatkozó manipulációk különbözőképpen fognak hatni a két típusú kollektív cselekvésre.

Mindezek alapján hipotéziseink a következők voltak:

(1) Különbséget vártunk a nemek között a szexizmusokban (modern, ellenséges és jóindulatú), ezzel összefüggésben pedig a kollektív cselekvési szándékban is: a férfiaknál magasabb szexizmust és alacsonyabb cselekvési szándékot feltételeztünk, mint a nőknél.

(2) Feltételeztük, hogy a nemek különbözőképpen reagálnak a két kísérleti manipulációra.

a. Nők esetében a nők hátránya és a férfiak privilégiuma kísérleti feltételek egyaránt változást célzó kollektív cselekvési szándékhoz vezetnek a kontrollcsoporthoz képest (mivel ők érintettként várhatóan fogékonyabbak mindkét üzenetre, és a saját csoportjukért könnyebben mobilizálhatóak).

b. A férfiak a nők hátrányára inkább stratégiai, mérsékelt kollektív cselekvési szándékkal reagálnak, míg a saját privilégiummal való szembesítéskor (amely ismeretlenebb, és az azzal való konfrontáció fenyegetőbb számukra), a cselekvés megtagadásával, az inaktivitás preferálásával reagálnak.

MÓDSZEREK

Résztvevők

A kérdőívet 249 budapesti egyetemista töltötte ki, nagy részük (n = 207) egyetemi kurzuson keresztül, kreditért vett részt a kutatásban. Néhányan online csoportokban való megosztásokra, illetve személyes megkeresésre válaszoltak (n = 42). A résztvevők átlagéletkora 21,69 év (SD = 2,44) volt.

Összesen 169 nő és 80 férfi válaszadó vett részt, akik a három kísérleti feltétel egyikébe kerültek.

1. táblázat. A kísérleti személyek száma az egyes feltételekben

	Kontroll	Privilégium	Hátrány	Összesen
Férfi	26	27	27	80
Nő	58	57	54	169
Összesen	84	84	81	249

Eljárás

A résztvevők egy linket kaptak az online kérdőívhez, ahol véletlenszerűen a három kísérleti feltétel egyikébe kerültek: férfi privilégium feltétel, női hátrány feltétel, és egy kontrollcsoport. A beleegyező nyilatkozat után, manipulációként, 12 állítást kellett elolvasniuk, illetve annak érdekében, hogy elég figyelmet szenteljenek nekik, egy hétfokú Likert-skálán kértük, hogy jelöljék egyetértésük mértékét. A privilégium feltételben a 12 állítás olyan előnyöket sorolt fel, amelyekkel a férfiak rendelkeznek a nemüknek köszönhetően. Ezek egy része a Case és munkatársai (2014) által használt mondatok fordítása, illetve a McIntosh (1988) által összegyűjtött fehér privilégiumok adaptálása volt, néhány pedig a jelen kutatáshoz készült. Például: *„A férfiak számíthatnak arra, hogy legalább annyit vagy többet keresnek, mint a hasonló képzettséggel rendelkező nők ugyanabban a pozícióban", „A férfiakat a parlamentben és önkormányzatokban többségében a saját nemük képviseli", „Ha egy férfi úgy dönt, hogy nem szeretne gyereket, nem kérdőjelezik meg a férfiasságát."* A hátrány feltétel ugyanezeket az állításokat tartalmazta, de a nők hátrányaiként megfogalmazva, pl.: *„A nők nem számíthatnak arra, hogy legalább annyit keresnek, mint a hasonló képzettséggel rendelkező férfiak ugyanabban a pozícióban", „A nőket a parlamentben és önkormányzatokban többségében nem a saját nemük képviseli", „Ha egy nő úgy dönt, hogy nem szeretne gyereket, előfordul, hogy megkérdőjelezik a nőiességét."* A kontroll feltételben nem olvastak állításokat a résztvevők.

Mérőeszközök

A manipulációt követően (a kontrollcsoport esetében a beleegyező nyilatkozat után) a résztvevők a kollektív cselekvési hajlandóságot mérő kérdésekre válaszoltak, melyek a nők és a férfiak között fennálló egyenlőtlenségek három területére, a munkaerőpiacra, a közéletre és a családra vonatkoztak (*„Most gondoljon a nők helyzetére a munkaerőpiacon/ közéletben (politika, tudomány)/ háztartásban és a gyereknevelésben. Mennyire tartja valószínűnek, hogy a felsorolt célokért részt venne valamilyen tevékenységben segítségnyújtás vagy politikai nyomásgyakorlás formájában?"*). A résztvevőket arra kértük, hogy 100% valószínűséget osszanak fel három válaszlehetőség között: egy mérsékelt cselekvés, egy változást célzó cselekvés, illetve egy olyan opció között, hogy egyik tevékenységben sem vennének részt. Erre azért volt szükség, hogy a kétféle cselekvés közötti választást, illetve nemcselekvést egymáshoz viszonyítva tudjuk mérni. A munkaerőpiaci helyzetnél például a mérsékelt intenció így hangzott: *„Részt vennék valamilyen tevékenységben a nők munkaerőpiaci nehézségeinek enyhítése érdekében"*; míg a változásorientált válaszlehetőség ez volt: *„Részt vennék valamilyen tevékenységben, hogy felszámoljuk a férfiak és a nők közötti különbséget a munkaerőpiacon."*

A manipuláció ellenőrzéseként egy hét tételből álló, a férfi privilégiumok felismerését mérő skála ($\alpha = 0{,}79$) szolgált, melyet Case (2007) tanulmányából fordítottunk magyarra (pl.: *„A férfiak előtt a nőkhöz képest automatikusan több lehetőség áll nyitva az oktatás és a munka terén", „A férfiak előnyt élveznek, mert ők töltik be a legtöbb hatalommal járó pozíciót a társadalomban").*

A szexizmust három skála segítségével mértük: a modern ($\alpha = 0{,}85$), az ellenséges ($\alpha = 0{,}79$) és a jóindulatú ($\alpha = 0{,}79$) szexizmus skálákkal. A modern szexizmus méréséhez a Swim és munkatársai (1995) által kidolgozott skálát fordítottuk le, míg az utóbbi kettőhöz az Ambivalens Szexizmus Kérdőív Glick és Whitehead (2010) által alkalmazott rövidített verzióját használtuk. Mindhárom skála 6 itemet tartalmazott, mint pl. *„A nőkkel szembeni diszkrimináció már nem probléma Magyarországon"* (modern szexizmus), *„A nők úgy akarnak hatalmat szerezni, hogy irányítani próbálják a férfiakat"* (ellenséges szexizmus), és *„A nőket megbecsülni és védelmeznie kell a férfiaknak"* (jóindulatú szexizmus).

A kérdőív végén demográfiai adatokat kértünk, majd a férfi kitöltők esetében a kollektív bűntudat mértékére is rákérdeztünk. Ezt a 4 tételből álló skálát ($\alpha = 0{,}79$) Powell és munkatársai (2005) fehér amerikaiak kollektív bűntudatára vonatkozó kérdései alapján készítettük el (pl. *„Bűntudatot érzek a férfiak nőknek ártó viselkedése miatt"*).

A lehetséges válaszok 1-től (egyáltalán nem értek egyet) 7-ig (teljesen egyetértek) terjedtek mindegyik skálán.

EREDMÉNYEK

Nemek közötti különbségek

Összehasonlítottuk a teljes mintán (N = 249), a kísérleti feltételektől függetlenül, hogy a szexizmus három formájában és a férfi privilégium felismerésében van-e nemi különbség. Első hipotézisünknek megfelelően magasabb volt az ellenséges és modern szexizmus [független mintás T-próba, ellenséges: t(247) = 4,357; p < 0,001; modern: t(247) = 3,89; p < 0,001], és alacsonyabb a férfi privilégium felismerése a férfiaknál [t(247) = –3,844; p < 0,001]. Egyedül a jóindulatú szexizmusban nem találtunk különbséget a nemek között [t(247) = –2,35; p = 0,814]. Azt is ellenőriztük, hogy a privilégium, illetve hátrány manipuláció itemeinél külön-külön volt-e különbség az egyetértésben a nemek között. Itt is beigazolódott, hogy mindkét manipulációval szignifikánsan magasabban értettek egyet a nők [privilégium: t(82) = –2,356; p = 0,021; hátrány: t(79) = –3,23; p = 0,002]. A cselekvési szándékok átlagai arról tanúskodnak, hogy a nők esetében a változást célzó cselekvés volt a legnépszerűbb választás (M = 44,53; SD = 21,22), ezt követte a mérsékelt cselekvés (M = 44,53; SD = 21,22), és az inaktivitás (M = 23,92; SD = 28,82). Ehhez képest a férfiaknál a leggyakoribb volt az inaktivitás (M = 46,47; SD = 32,75), ezt a változást célzó cselekvés követte (M = 28,31; SD = 20,67), és a legkevésbé a mérsékelt cselekvést választották (M = 25,42; SD = 17,99).

2. táblázat. A kollektív cselekvési változók, a szexizmusok, és a manipuláció-ellenőrző skálák átlagai és szórásai nemenként (cselekvési szándékok: 100 fokú skála, többi skála: 7 fokú skála)

	Nem	N	Átlag	Szórás
Mérsékelt kollektív cselekvési szándék	Férfiak	80	25,42	17,99
	Nők	169	31,77	16,14
Változást célzó kollektív cselekvési szándék	Férfiak	80	28,31	20,67
	Nők	169	44,58	21,22
Inaktivitási szándék	Férfiak	80	46,47	32,75
	Nők	169	23,92	28,82
Férfi privilégium felismerése	Férfiak	80	4,46	1,015
	Nők	169	4,98	,979
Modern szexizmus	Férfiak	80	3,61	1,09
	Nők	169	3,01	1,15
Jóindulatú szexizmus	Férfiak	80	4,01	1,21
	Nők	169	4,05	1,26
Ellenséges szexizmus	Férfiak	80	4,37	1,00
	Nők	169	3,73	1,11
Privilégium manipulációval való egyetértés	Férfiak	27	4,76	,68
	Nők	57	5,19	,80
Hátrány manipulációval való egyetértés	Férfiak	27	4,16	,89
	Nők	54	4,83	,86

A kísérleti feltételek hatása nemenként

Vegyes elrendezésű ANOVA segítségével ellenőriztük a három kísérleti feltétel és a nem hatását az összesített mintán. A kísérleti feltételek nem mutattak főhatást a cselekvési szándék kimeneti változókra F(2,247) = 1,03; p = 0,358, a *nem* főhatás viszont szignifikáns volt F(1,248) = 7,73; p = 0,006; η^2 = 0,031. Nem találtunk interakciós hatást a kísérleti kondíciók és a *nem* között F(2,247) = 1,33; p = 0,266.

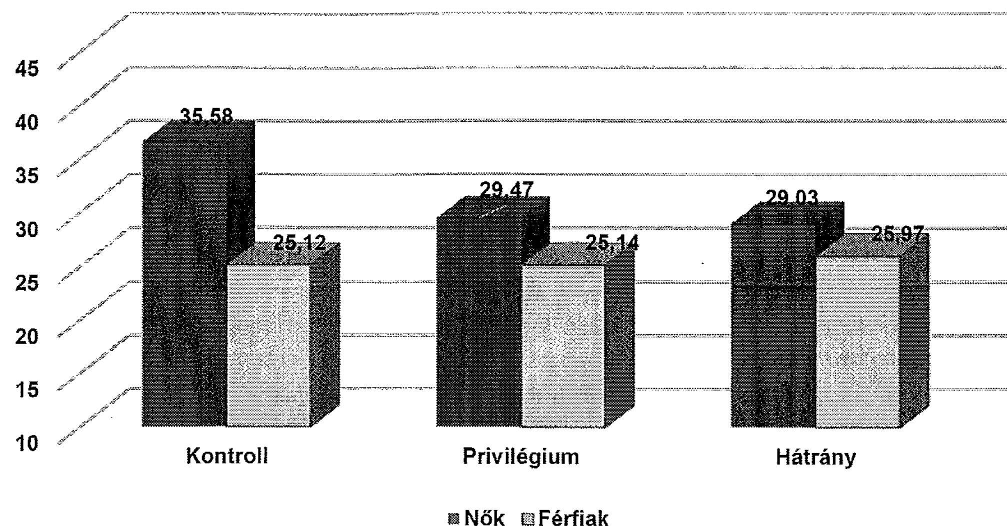
A *nem* főhatása azt jelenti, hogy mind a mérsékelt és a változást célzó cselekvésben, mind az inaktivitásban szignifikáns különbséget találtunk férfi és női résztvevők között. Ezután nemek szerinti összehasonlítást végeztünk a cselekvési szándék aleseteiből, hogy ellenőrizzük, minden területen megjelenik-e a különbség. Egyetlen kivételt találtunk, ez pedig a nők háztartási, gyereknevelési terheit csökkenteni célzó mérsékelt cselekvés, amely nem mutatott különbséget a cselekvési szándékban férfi és női résztvevők között t(369) = 4,72; p = 0,715.

Ezután külön vizsgáltuk a férfi és női mintát. A férfi minta esetében nem találtunk összefüggést sem a kondíciók és a kimeneti változók között közvetlenül, sem a szexizmusok, illetve privilégiummal kapcsolatos tudatosság esetleges moderációs hatása révén. Ezzel szemben a női mintán egyedül a mérsékelt cselekvésben találtunk összefüggést, F(2,247) = 4,07; p = 0,019; η^2 = 0,047, a változást célzó kollektív cselekvésben – hipotézisünkkel ellentétben – nem [F(2,247) = 3,08; p = 0,686]. A mérsékelt cselekvésben viszont a nem várt irányban kaptunk összefüggést: éppen a kontrollcsoport bizonyult mérsékelt cselekvésre motiváltabbnak a kísérleti feltételekhez képest.

Mivel a kimeneti változók értékei összefüggnek egymással (hiszen a 100%-os valószínűséget kértük megosztani a három cselekvési lehetőség között), ezért a másik két lehetőség feltételenkénti alakulása segíthet megérteni a mérsékelt cselekvéssel kapott összefüggést. Azt látjuk, hogy a két szélsőségesebb opció, vagyis a változást célzó kollektív cselekvés és az inaktivitás mértéke, bár nem szignifikánsan, de nőtt mind a privilégium, mind a hátrány feltételben. Ezzel összefüggésben viszont a mérsékelt cselekvés választása szignifikánsan csökkent. Moderációs elemzéssel ellenőriztük, hogy a nők esetében a szexizmus valamelyik formája moderálja-e a feltételek hatását. Egyedül az ellenséges szexizmus mutatott interakciót a kísérleti feltételekkel az inaktivitás opció választásában [F(2,247) = 2,43; p = 0,091; η^2 = 0,029]. A nők cselekvési szándékának átlagait a *3. táblázat* tartalmazza, és az *1. ábra* szemlélteti.

3. táblázat. A cselekvési szándékok átlagai és szórásai feltételenként, a női almintán (N = 80)

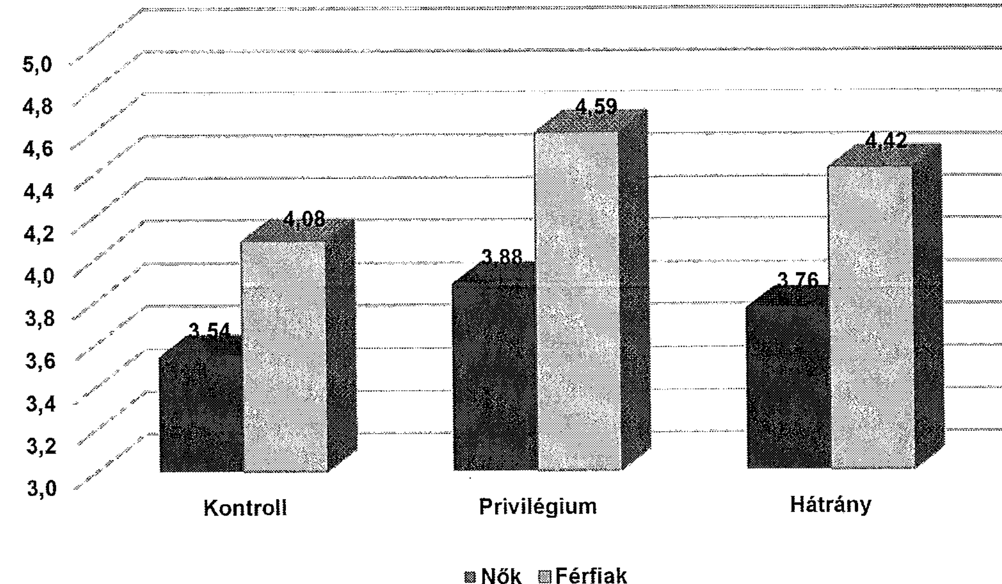
	Kontroll M (SD)	Privilégium M (SD)	Hátrány M (SD)
Mérsékelt cselekvés	36,58 (14,85)	29,47 (17,45)	29,03 (15,11)
Változást célzó cselekvés	42,79 (19,42)	44,78 (21,83)	46,28 (22,61)
Inaktivitás	20,87 (26,84)	25,73 (30,76)	25,3 (29,02)

1. ÁBRA. *A mérsékelt cselekvési szándék átlagértékei feltételenként, mindkét nemnél*

A szexizmussal és a férfi privilégium felismerésével kapcsolatos eredmények

Megvizsgáltuk, hogy milyen tényezők állhatnak amögött, hogy a kísérleti manipulációk nem fejtették ki hatásukat, illetve a nők esetében csak az ellenséges szexizmus által moderált hatást fejtettek ki. A férfi privilégium felismerése skálát manipuláció-ellenőrzésként használtuk, arra számítva, hogy a privilégium feltétel befolyásolja majd a privilégiummal kapcsolatos tudatosságot a másik két feltételhez képest, de ez a hatás nem jelent meg a mintán. Azt is feltételeztük, hogy a privilégium-manipuláció az előzetes kutatásokkal összhangban a kollektív bűntudaton, illetve a modern szexizmuson keresztül képes a kollektív cselekvési szándék növelésére. Manipulációnk nem volt sikeres a kollektív bűntudat növelésében, és a modern szexizmus csökkentésében sem, habár a modern szexizmus feltételezéseinkkel összhangban korrelációt mutatott a kollektív cselekvési szándékkal ($N = 249$; $r = -0{,}34$; $p < 0{,}001$). A jóindulatú szexizmussal nem kaptunk összefüggést, viszont egy nem várt eredmény jelentkezett az ellenséges szexizmussal a teljes mintán: ez a kísérleti feltételekben marginálisan magasabb volt, mint a kontrollcsoportban [$F(2, 246) = 2{,}842$; $p = 0{,}06$; $\mu^2 = 0{,}023$]. Ez az összefüggés nem jelent meg a nemek szerint bontott almintákon, csak az összesített mintán, tehát az eredményt mindkét nemre kell értelmezni.

2. ÁBRA. *Az ellenséges szexizmus mértéke feltételenkénti és nemenkénti bontásban*

Magyarázó modellek a három kimeneti változóra

Annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjunk, hogy a kísérleti manipuláció helyett mely változók mutatnak összefüggést a kollektív cselekvési szándék két formájával, illetve az inaktivitással, mindhárom kimeneti változóra lineáris regressziót futtattunk le a teljes mintán. Olyan változókat emeltünk be az elemzésbe, mint a *nem*, a három szexizmus skála (modern, jóindulatú, ellenséges), és a férfi privilégium felismerése. A mérsékelt kollektív cselekvés modelljébe az ellenséges ($R^2 = 0{,}057$) és a jóindulatú szexizmus ($R^2 = 0{,}115$) került be, ezek együtt a variancia 34,9%-át magyarázzák meg: $F(2, 246) = 17{,}076$; $p < .001$. A változást célzó kollektív cselekvés modelljét a modern szexizmus ($R^2 = 153$), a *nem* ($R^2 = 217$) és az ellenséges szexizmus ($R^2 = 231$) alkotja, így a variancia 48%-át magyarázzák: $F(3, 245) = 24{,}479$; $p < .001$. Az inaktivitás bejóslói pedig a modern szexizmus ($R^2 = 143$), a *nem* ($R^2 = 204$), az ellenséges szexizmus ($R^2 = 230$) és a jóindulatú szexizmus ($R^2 = 242$); $F(4, 244) = 19{,}475$; $p < .001$, összesen 49,2% megmagyarázott varianciával. A privilégiummal kapcsolatos tudatosság nem adott hozzá jelentősen egyik modell magyarázóerejéhez sem.

MEGVITATÁS

Első hipotézisünk, mely szerint nemi különbséget találunk a szexizmusok különböző formáiban és a kollektív cselekvési szándékban, nagyrészt alátámasztást nyert, hiszen a modern és ellenséges szexizmus a férfiaknál magasabb volt, ezzel összefüggésben pedig a cselekvési szándék mindkét formája (mérsékelt és változást célzó) alacsonyabb, az inaktivitás pedig magasabb, mint a nőknél. A jóindulatú szexizmus viszont nem mutatott különbséget a nemek között. Ez olyan szempontból nem meglepő eredmény, hogy ez a nemi alapú előítélet sokkal burkoltabb formája, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy ezzel kapcsolatban sokkal kevésbé alakult ki tudatosság a nők körében, ami magában foglalja a maga veszélyeit többek között a cselekvési hajlandóságra nézve.

A kísérleti manipuláció külön nőkre és férfiakra megfogalmazott hipotézisei a különbségek alapján indokoltak voltak, a kísérleti feltételek viszont minimális hatást mutattak mindkét nemnél. A férfiaknál, bár azt vártuk, hogy a mérsékelt cselekvési hajlandóságban, és az inaktivitásban különbséget találunk a feltételek között, ez a különbség nem jelentkezett. A nőknél a változást célzó kollektív cselekvésben vártunk különbséget a feltételek között, eltérés viszont csak a mérsékelt cselekvésben mutatkozott: ez, meglepő módon, a kontrollcsoportban volt magasabb, mint a két kísérleti csoportban. A privilégium, illetve hátrány keretezés nem okozott különbséget egyik kimeneti változóban sem, így mindkettő inkább egy általános igazságtalanságot tudatosító manipulációként működött a kontrollhoz képest. Bár az előzményként szolgáló kutatásokban a privilégium tudatosítása sikeres volt a modern szexizmus csökkentésében nőknél, illetve a szövetséges kollektív cselekvés növelésében egy másik csoportközi kontextusban, a mintánkon ezek a hatások nem jelentkeztek. Ugyanakkor a várt negatív összefüggés a modern szexizmus és kollektív cselekvési szándék között megjelent a mintán, csak a manipulációk nem voltak elég hatékonyak ezek befolyásolásában. Meglepő eredményt kaptunk viszont az ellenséges szexizmussal, ami marginális növekedést mutatott a két kísérleti feltételben a kontrollhoz képest. Ez a teljes mintán jelent csak meg, a férfi és női almintán külön-külön már nem, tehát azt mondhatjuk, hogy ez egy nemtől független, általános hatásként jelentkezett, egyfajta reaktanciaként a kísérleti manipulációkra.

Reaktancia-hatásra ugyan számítottunk a férfiak esetében, de az összesített mintán ez váratlan eredmény. Ezt figyelembe véve magyarázzuk a mérsékelt cselekvéssel kapott összefüggést a nők mintáján. A változást célzó cselekvés átlaga nem szignifikáns mértékben ugyan, de megnőtt mindkét kísérleti feltételben a kontrollhoz képest. Ez a tendencia az elvárásainkkal egybehangzó lenne, ugyanakkor az éppen ellentétes opció, az inaktivitás választása is nőtt a kísérleti feltételekben, ami ugyanazon manipuláció ellentmondásos hatására utal. Ezt támasztja alá az a szignifikáns eredmény, hogy az inaktivitás kimeneti változó esetén a kondíciók és az ellenséges szexizmus interakcióba lépnek: akiknél nem nőtt a kísérleti feltételek hatására az ellenséges szexizmus, ott nem jelent meg reaktancia-hatás, azonban a kísérleti feltételekben az ellenséges szexizmus közvetítésével inkább választották a résztvevők az inaktivitást a másik két cselekvési opcióhoz képest. Ezen reaktancia-hatás eredményeként pedig azt mondhatjuk, hogy inkább polarizálódtak a vélemények a kísérleti feltételekben a kollektív cselekvés és az inaktivitás közötti választás felé, míg a köztes választást jelentő mérsékelt cselekvés „népszerűsége" csökkent a kontroll feltételhez képest.

A három cselekvéses változó regressziós elemzése megerősítette az ellenséges szexizmus mint cselekvést bejósló tényező fontosságát minden kimenetelnél. A modern szexizmus inkább a két szélsőséges pozíciót jósolta be, vagyis a változást célzó kollektív cselekvést, vagy annak hiányát, az inaktivitást. A *nem* bejósló szerepe is nagyobb volt ezekben az esetekben. A mérsékelt cselekvés viszont az ellenséges és a jóindulatú szexizmussal függött össze, erre kisebb hatást fejtett ki a nemi különbség. Ez összhangban van azzal, hogy a nemek osztoztak a jóindulatú szexizmusban, és a manipuláció hatására a növekvő ellenséges szexizmusban is.

A kérdőív végén nyitott kérdésben kértük a résztvevőket, hogy adjanak visszajelzést a kérdőívvel kapcsolatban. Az itt kapott válaszok összhangban vannak az ellentmondásos eredményeinkkel, ugyanakkor segítenek is értelmezni azokat. Sokan fogalmaztak meg kettősséget a kérdőívvel kapcsolatban, amelyben félig elismerték a téma fontosságát, félig defenzív álláspontot fejeztek ki a vélt üzenetével kapcsolatban. Néhány példa ezekből: *„Bár egyetértek a női egyenjogúsági mozgalmak törekvéseivel, a kérdőív kérdéseit/állításait helyenként szuggesztívnak éreztem."* *„Nőként gondolom úgy, hogy a mai törekvései a női szervezeteknek kissé eltúlzottak. Ugyanakkor én is sokszor tapasztalom, hogy nőként egy hajszálnyival nehezebb elhelyezkedni a munkaerőpiacon."* Többen kritizálták a kérdőív állításait, hogy azok többértelműek, és több példa volt arra is, hogy az állítások egy részét a kutatóknak tulajdonították, és egyértelműen visszautasították, vagy a probléma létezését megkérdőjelezték: *„Iszonyatos a kérdőív feminista hangvétele."* *„A nyugati társadalmakban alapvetően nincsenek különbségek férfi és nő között."*

A szexizmusok mértéke mindkét nemnél (bár a kettő eltért) nagyjából a középérték körül mozgott, ezzel is jelezve, hogy alapvetően nincs elköteleződés egyik vélemény felé sem. Pozitív képet mutatott, hogy a cselekvési kimeneteknél mindkét nem előnyben részesítette a változást célzó cselekvést a mérsékelt cselekvéshez képest. Nők esetében a legalacsonyabb valószínűséget az inaktivitás kapta, míg a férfiaknál ez volt a legmagasabb. Ez az eredmény várható volt annak tükrében, hogy a férfiaknak külső csoport lévén kevesebb rálátása van a szexizmus és nemi diszkrimináció problémájára, így alapvetően kevésbé is involválták annak megoldásában. Egy terület volt kivétel ez alól, ez a nők háztartási és gyereknevelési feladatainak enyhítése érdekében tett mérsékelt cselekvés: erre a férfiak nem voltak kevésbé motiváltak, mint a nők. Ez arra utal, hogy ez az a terület, ahol érdemes lehet az érzékenyítést elkezdeni, hiszen ez a hátrány bizonyul leginkább láthatónak mindkét nem számára. Ugyanakkor mindkét nemnél megjelent egy általános tendencia, miszerint a kísérleti feltételekben nőtt az ellenséges szexizmus szintje a kontrollcsoportokhoz képest, ami egy nemtől független reaktancia-hatásra utal. Vagyis a kísérleti személyekből ellentétes hatást váltott ki a kísérleti manipulációnk: az nem az igazságtalanság elismerését és a változást célzó cselekvés növelését eredményezte, hanem tendenciaszerűen az ellenséges szexizmust, azon keresztül pedig az inaktivitást, vagyis a status quo védelmét növelte.

KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK ÉS KONKLÚZIÓ

Be kell látni, hogy annak ellenére, hogy volt okunk bizakodni a módszer hatékonyságában az előzetes vizsgálatok alapján, a kísérleti manipuláció feltételezhetően túl direkt és konfrontatív volt, ami sokakban gyanakvást, vagy éppen ellenállást keltett, és nem volt elég ahhoz, hogy az ambivalens álláspontokat elmozdítsa. Bár azzal számoltunk, hogy az inaktivitás és a mérsékelt kollektív cselekvés változók meg tudják majd mutatni a reaktancia formáit külön a férfi és női mintán, ez csak részben teljesült. Nem sikerült érzékeltetnünk a privilégium és hátrány közötti különbséget sem, valószínűleg azért, mert az igazságtalanság létezéséről, mértékéről való vita egyelőre központibb eleme a közbeszédnek. Ha a probléma létezéséről konszenzus alakul ki, következő lépésként jelenhet meg ennek a keretezése a csoportok felelősségének tükrében, amiről a hátrány, illetve privilégium kiemelése szól.

A mintául vett előzetes vizsgálatok olyan kontextusban (Egyesült Államok) és csoportközi viszonyokkal kapcsolatban születtek, ahol ez a konszenzus már kialakult. Ez lehet egy magyarázata annak, amiért a feketék, a melegek és nők iránti érzékenyítés sikeresebb volt, mint a magyar kontextusban, ahol a nők hátránya és a szexizmus problémája csak az utóbbi években kezd a közbeszéd tárgyává válni. Eredményeink arra figyelmeztetnek, hogy az ambivalens vélemények és a defenzív reakciók elkerülése miatt nagyon óvatosan érdemes megközelíteni a kérdést, olyan módokon, amelyek lehetőséget adnak az ellentmondások felvállalására és tisztázására. A kutatás számára tehát nem lehet cél a nyugati eredmények változtatás nélküli adaptálása, előbb fel kell térképezni az ellenállások, hiedelmek, tévhitek rendszerét a szexizmus és nemi alapú diszkrimináció területén, hogy képesek legyünk a megfelelő, érzékeny intervenciók kidolgozására.

IRODALOM

Becker, J. C. – Swim, J. K. (2011): Seeing the unseen attention to daily encounters with sexism as way to reduce sexist beliefs. *Psychology of Women Quarterly, 35,* 227–242.

Becker, J. C. – Wagner, U. (2009): Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs. *European Journal of Social Psychology, 39,* 487–508.

Becker, J. C. – Wright, S. C. (2011): Yet another dark side of chivalry: Benevolent sexism undermines and hostile sexism motivates collective action for social change. *Journal of Personality and Social Psychology, 101,* 62.

Case, K. A. (2007): Raising male privilege awareness and reducing sexism: An evaluation of diversity courses. *Psychology of Women Quarterly, 31,* 426–435.

Case, K. A. – Hensley, R. – Anderson, A. (2014): Reflecting on heterosexual and male privilege: Interventions to raise awareness. *Journal of Social Issues, 70,* 722–740.

Cihangir, S – Barreto, M. – Ellemers, N. (2014): Men as allies against sexism. The positive effects of a suggestion of sexism by male (vs. female) sources. *Sage Open,* April-June, *1–12.*

Droogendyk, L. – Wright, S. C. – Lubensky, M. – Louis, W. R. (2016): Acting in solidarity: Cross-group contact between disadvantaged group members and advantaged group allies. *Journal of Social Issues, 72,* 315–334.

Drury, B. J. – Kaiser, C. R. (2014): Allies against sexism: The role of men in confronting sexism. *Journal of Social Issues, 70,* 637–652.

Ellemers, N. – Barreto, M. (2009): Collective action in modern times: How modern expressions of prejudice prevent collective action. *Journal of Social Issues, 65,* 749–768.

Glick, P. – Fiske, S. T. (1996): The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70,* 491–512.

Glick, P. – Fiske, S. T. (2001): An ambivalent alliance. Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. *American Psychologist, 56,* 109–118.

Glick, P. – Whitehead, J. (2010): Hostility toward men and the perceived stability of male dominance. *Social Psychology, 41,* 177–185.

Iyer, A. – Leach, C. W. – Crosby, F. J. (2003): White guilt and racial compensation: The benefits and limits of self-focus. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29,* 117–129.

Jackman, M. R. (1994): *The velvet glove: Paternalism and conflict in gender, class and race relations.* University of California Press, Berkeley, CA.

Jost, J. T. – Kay, A. C. (2005): Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of Personality and Social Psychology, 88,* 498–509.

Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1994): The role of stereotyping in system – justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology, 33,* 1–27.

Kovács M. – Hevesi J.(2015): A feministákra vonatkozó sztereotípiák szerepe a nemi hierarchia fenntartásában, *TNTeF – Társadalmi Nemek Tudomány Interdiszciplináris eFolyóirat, 5*(1) 70–82.

McIntosh, P. (1988): *White privilege and male privilege: A personal account of coming to see correspondences through work in women's studies.* Wellesley Centers for Women, Wellesley, MA.

Montgomery, S. A. – Stewart, A. J. (2012): Privileged allies in lesbian and gay rights activism: Gender, generation, and resistance to heteronormativity. *Journal of Social Issues, 68,* 162–177.

Nadler, A. (2002): Inter-group helping relations as power relations: maintaining or challenging social dominance between groups through helping. *Journal of Social Issues, 58,* 487–502.

Nadler, A. – Harpaz-Gorodeisky, G. – Ben-David, Y. (2009): Defensive helping: Threat to group identity, ingroup identification, status stability, and common group identity as determinants of intergroup help-giving. *Journal of Personality and Social Psychology, 97,* 823–834.

Powell, A. A. – Branscombe, N. R. – Schmitt, M. T. (2005): Inequality as ingroup privilege or outgroup disadvantage: The impact of group focus on collective guilt and interracial attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31,* 508–521.

SHNABEL, N. – BAR-ANAN, Y. – KENDE, A. – BAREKET, O. – LAZAR, Y. (2015): Help to perpetuate traditional gender roles: Benevolent sexism increases engagement in dependency-oriented cross-gender helping. *Journal of Personality and Social Psychology, 110,* 55–75.

SWIM, J. K. – AIKIN, K. J. – HALL, W. S. – HUNTER, B. A. (1995): Sexism and racism: Old-fashioned and modern prejudices. *Journal of Personality and Social Psychology, 68,* 199–214.

STEWART, T. L. – LATU, I. M. – BRANSCOMBE, N. R. – PHILLIPS, N. L. – TED DENNEY, H. (2012): White privilege awareness and efficacy to reduce racial inequality improve White Americans' attitudes toward African Americans. *Journal of Social Issues, 68,* 11–27.

VAN ZOMEREN, M. – IYER, A. (2009): Introduction to the social and psychological dynamics of collective action. *Journal of Social Issues, 65,* 645–660.

VAN ZOMEREN, M. – POSTMES, T. – SPEARS, R. (2008): Toward an integrative social identity model of collective action: a quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin, 134,* 504–535.

Szabó Mónika – Kovács Mónika

ELTE PPK INTERKULTURÁLIS PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI INTÉZET

A feminizmus szociálpszichológiája: attitűdök, identitás és cselekvés

„Minden nő feministának születik, hiszen ki gondolná magáról, hogy alapból kevesebbet ér, mint egy férfi?"[1]

A feminizmussal és a feministákkal kapcsolatosan meglehetősen erős és érzelmileg telített sztereotípiák élnek a közgondolkodásban (KOVÁCS–HEVESI 2015). Bizonyos kisebbségi csoportok megítélésekor a feltételezett kompetencia és a szeretetreméltóság egymást kizáró dimenziókként működnek (FISKE és mtsai 2002), és ez igaz a nők egyes csoportjaival szemben is; a „karriernők" és a „feministák" a közgondolkodásban jobbára a kompetens, de nem szerethető térfélen kapnak helyet a sztereotípiák rendszerében (FISKE és mtsai 2002; ECKES 2002). Ennek mintegy ellenpontját adják azok a sztereotípiák, amelyek a szeretetreméltó, de nem kompetens nők csoportjaira vonatkoznak, így például a „háziasszonyokra". Kovács és Hevesi (2015) hazai vizsgálatukban is megerősítették, miszerint a közvélekedésben a feministák mint kompetens, ám „hideg" – azaz nem szeretetreméltó –, gyakran mint előnytelen külsejű nők jelennek meg. A nem tradicionális – és potenciálisan a férfiuralmat veszélyeztető – nőkre irányuló negatív sztereotípiáknak az a funkciójuk, hogy „elrettentik" a nőket ezektől a szerepektől, illetve a feminista címkével való azonosulástól, és így tartják fenn a nemi hierarchiát.

A feminizmussal és feministákkal kapcsolatos sztereotípiákkal és előítéletekkel foglalkozó kutatások rámutattak az ún. szalmabáb-effektusra is, mely arra a jelenségre utal, hogy a közbeszédben és közgondolkodásban megjelenő feminizmuskép sokkal inkább valamiféle torz hiedelmek és előítéletek rendszere, semmint valós reprezentációja a feminista nézetrendszereknek vagy a feministák különféle csoportjainak. Jelen írásnak nem célja ezeknek a jelenségeknek a részletes bemutatása (ld. erről SZABÓ 2015), ám fontos hangsúlyoznunk, hogy ezek a társadalmi sztereotípiák és előítéletek nagyban hatással vannak arra, hogyan tematizálódik, mennyiben felvállalható és milyen kontextusokban a feminista mint társas identitás (pl. ROY és mtsai 2007; QUINN–RADTKE 2006).

1 Facebook-komment – NŐ az Esély Egyesület

A FEMINIZMUS MINT (POLITIKAI) NÉZETEK RENDSZERE: ATTITŰDÖK

Jelen írás abból indul ki, hogy a feminizmus a nemek közötti egyenlőség elvét valló nézetrendszer, és ezen alapvető cél gyakorlati megvalósításának társas cselekvéseket motiváló társadalmi mozgalma. Ezen a definíción túlmutatóan, a fogalmat kibontva feltárhatóak a feminizmus különféle rétegei és a feminista nézetek széles spektruma a nézőpontok sokféleségével, valamint azok bonyolult, feszültségektől sem mentes viszonyrendszereivel.

A különböző *feminista perspektívák* (HENLEY és mtsai 1998) eltérő fókuszuk és politikai-filozófiai beágyazottságuk okán a nemek közötti egyenlő(tlen)ség kérdéseit különböző módokon tematizálják, a nézetek és attitűdök széles spektrumát adva. Az egyes perspektívákat – *liberális, radikális* és *szocialista/marxista feminizmust* (HENLEY és mtsai 1998) – kiegészíti a *konzervativizmus* elutasítása, amely a feminista identitásokra és látásmódokra jelentős hatással bír (JAGGAR–ROTHENBERG, idézi HENLEY és mtsai 1998). További jelentős nézőpontok a „fehér nők feminizmusának" elidegenedés-kritikájaként kibontakozó *„womanism"*, azaz a „színesbőrű nők feminizmusa" (WALKER, idézi HENLEY és mtsai 1998), valamint a *kulturális feminizmus* (DONOVAN, idézi HENLEY és mtsai 1998).[2]

A liberális feminizmus kulcsgondolata a férfiak és a nők egyenlősége és „lényegi egyformasága". Ennek értelmében az egyéneknek – függetlenül a nemüktől – egyenlő jogokkal és lehetőségekkel kell rendelkezniük, és ennek törvényi garanciát kell biztosítani. Alapelve még a nyilvános és a magánszféra szétválasztása, utóbbi „magánügy", azaz az államnak nem lehet beleszólása. A radikális feminista nézőpont központi tétele szerint a nők társadalmi elnyomása alapvető, és a többi elnyomás számára mintegy modellként szolgált a történelem során. A nőket ezért egy olyan – a férfiak csoportja által – politikailag elnyomott csoportnak tekinti, akik így osztoznak egyfajta „közös sors"-ban. Ehhez az alapvető gondolathoz kapcsolódik a szocialista (marxista) feminizmus, hangsúlyozva azt is, hogy az elnyomások elválaszthatatlanul összefonódóak, így együttesen érthetőek meg igazán a rendszer szintjén. Az *interszekcionalitás* újabb fogalma (CRENSHAW 1991) szerint például a bőrszín (rasszizmus), a társadalmi osztály (klasszizmus), vagy a mentális/fizikai „épség" (épizmus) egymás metszeteiben működnek, és együttesen pozicionálják az egyéneket társadalmi szerepeik és lehetőségeik szempontjából.

A kulturális feminizmus állítása szerint a társadalom bizonyos romboló „férfiértékek" (pl. erő, agresszivitás, érzelmek elfojtása) elvén szerveződik, melyek nagyra értékeltek mind a férfiak, mind pedig a nők által, miközben az építő „női értékek" (pl. béke, törődés, érzelmesség) nem kapnak kellő megbecsülést. Képviselőinek reményei szerint a „női kultúra" térnyerésének eredménye az lehetne, hogy társadalmi változásokat eredményez, többek között a politikában.

2 Mivel a feminista elméletek folyamatos változásban-fejlődésben vannak, így az itt említetteken túl számos további megközelítés létezik, mint például az anarchofeminizmus, az ökofeminizmus, vagy a különböző posztmodern feminizmusok. Célunk itt nem mindezek teljes körű áttekintése, hanem azoknak a főbb perspektíváknak a bemutatása, melyeket empirikus vizsgálat tárgyává tettünk.

A konzervativizmus (politikai) nézetrendszere a tradicionális nemi szerepeket támogatja, ahol is a nyilvános és a privát szféra szétválik, előbbiben a férfiak, utóbbiban pedig a nők dominanciája a jellemző. Mindennek kétféle igazolása is lehetséges, egyrészt hogy az a „természettől való" (biológia), másrészt pedig hogy „Istentől való" (vallás) rendről van szó. A feminista attitűdök értelemszerűen a konzervatív nézetek elutasításaként jelennek meg.

A FEMINIZMUS MINT ÖNMEGHATÁROZÁS: IDENTITÁS

Az *identitásparadigma* (ld. BAILY 2012) értelmében a feminista identitás egy társas-társadalmi kategóriával, egy nem domináns csoporttal való azonosulásként határozható meg: feministának lenni tehát egy (kisebbségi) identitáspozíciót jelent az azt felvállaló nők számára. A *nemi identitás modell* (BECKER–WAGNER 2009) a társas identitás kontextusába helyezi a feminizmust. Ennek értelmében a feminista identitáspozíció a nők csoportjával való erős azonosulás, valamint a progresszív nemi szerep attitűdök melletti elköteleződés együttese. Ez a két dimenzió közösen határozza meg a *„progresszív azonosuló"* nők csoportját, akikre jellemző, hogy miközben azonosulnak a nők csoportjával, elutasítják a hagyományos szerepeket és a szexizmust, és az egyenlőtlen státusviszonyok megváltoztatására törekednek.

Ebben a kétdimenziós térben további három csoport határozható meg: a „tradicionális azonosulók" csoportjára a hagyományos szerepek és férfi-nő kapcsolat elfogadása és a családi szerepek előnyben részesítése jellemző (pl. háziasszonyok). A „progresszív nem azonosuló" nők csoportját azok alkotják a modell szerint, akik bár elutasítják a hagyományos nemi szerepeket és karriert építenek, a nők csoportjával nem azonosulnak és inkább maszkulin vonásokat és értékeket tulajdonítanak maguknak. A negyedik kategória a „tradicionális nem azonosuló" nők csoportja, akik bár a hagyományos szerepeket vallják magukénak, a nők csoportjához való tartozás kevéssé meghatározó számukra, azaz más szerepeikkel határozzák meg magukat.

A feminista identitás – hasonlóan az egyéb társas identitásokhoz – lebontható különféle összetevőkre, azaz szerkezetében is vizsgálható. GURIN és munkatársai (GURIN; MILLER–GURIN; GURIN–MARKUS; idézi DUNCAN 2010) modelljében például a más nőkkel való „közös sors" élménye; a nők társadalmi hatóerejével való elégedetlenség; a társadalmi rendszer hibáinak felismerése; a közösségi irányultság és a nemi szerep kognitív centralitása bizonyultak fontos tényezőnek a feminista önmeghatározásban.

A feminista identitást nem csupán statikus állapotként, annak tartalmai alapján vizsgálhatjuk, hanem dinamikus fejlődési folyamatként is tekinthetünk rá. Ebből a megközelítésből a feminista öndefiníció egy olyan fejlődési folyamat eredménye, amelyet a feminista tudatosság változása jellemez (pl. HENDERSON-KING–STEWART 1997). Ebben

a megközelítésben az egyenlőtlen viszonyok, jelen esetben a nők mint csoport hátrányos helyzetének megtapasztalása az az alapvető élmény, amelyből az identitás fejlődésének folyamata táplálkozik. A legismertebb a témában Downing és Roush (1985) modellje, amely a személy élettörténetének kontextusában – a bőrszín /rassz/ alapján megtapasztalt diszkriminációhoz hasonlóan – a nők csoportjának alapvető élményeként írja le az egyenlőtlen viszonyok megtapasztalását. Ezek a tapasztalatok aztán elindíthatják a nemi identitás „átpolitizálásának" folyamatát.

A korai éveket a *passzív elfogadás* jellemzi, amely a hagyományos nemi szerepek és a férfidominancia „természetes voltát" tételezi fel. Az egyéni tapasztalatoktól nagyban függ az innen való továbblépés – a *reveláció* szakasza, amikor is a negatív saját élmények ráirányítják a figyelmet az igazságtalanságokra, ez pedig a hagyományos nemi szerepek megkérdőjelezését eredményezi. Ebben a szakaszban az erős érzelmek – mint például a férfiak mint csoport iránti düh és ellenszenv, vagy a bűntudat a saját felelősség felismerése miatt – jelentkeznek. Az ezt követő moratórium a belemerülés élményét adja, a saját tapasztalatok megosztásával és mások élményeinek felderítésével (*beágyazódás* szakasza). Ebből az állapotból a felbukkanás a korábbi tapasztalatok átstrukturálásával jár, majd a *szintézis* szakaszában megtörténik a sztereotípiák meghaladása. Ebben a fázisban nagyon fontos mozzanat az is, hogy az egyéni felelősség felismerésén túlmutatóan a személy képes legyen a „rendszer" szintjén is átlátni azokat a folyamatokat (pl. a szexizmus működésmódját), amelyek a nemi egyenlőtlenségek fenntartásáért és megerősítéséért felelősek. A folyamat betetőzése a modell szerint az *aktív elköteleződés*, mikor is a feminizmus mint nyíltan felvállalt identitáspozíció jelenik meg, motivációt adva az olyan cselekvésekhez is, amelyek a fennálló status quo megváltoztatását célozzák.

A FEMINIZMUS MINT CSELEKVÉS

Az ún. *„akcióparadigma"* (ld. Baily 2012) értelmében a feminizmus a nők emancipációjának társadalmi mozgalmaként értelmezhető, azaz különféle akciókban nyilvánul meg. E szerint a megközelítés szerint tehát feministának lenni elsősorban cselekvést jelent, és mint ilyen nem csupán a nők számára lehetőség, hanem a férfiak csoportja számára is. A patriarchális társadalmi berendezkedést figyelembe véve egyenesen azt mondhatjuk, hogy a férfiaknak mint nagyobb hatalommal rendelkező csoportnak még inkább lehetősége van a társadalmi változások előmozdítására, ami a tradicionális nemi szerepek paradigmájából való kilépéssel lehetséges.

A feminizmus felvállalását azonban a férfiak számára nagyban nehezíti, hogy jelen társadalmunkban még nem igazán alakultak ki, vagy legalábbis nehezen felvállalhatóak azok a férfi identitáspozíciók, melyek a tradicionális hegemón maszkulinitás ellenpontjaként jelennek meg, és a változás szolgálatába állíthatóak (minderről részletesebben ld. Szemán–Szabó 2017 – jelen kötetben).

ATTITŰD – IDENTITÁS – CSELEKVÉS: CIRKULÁRIS OKSÁGOK

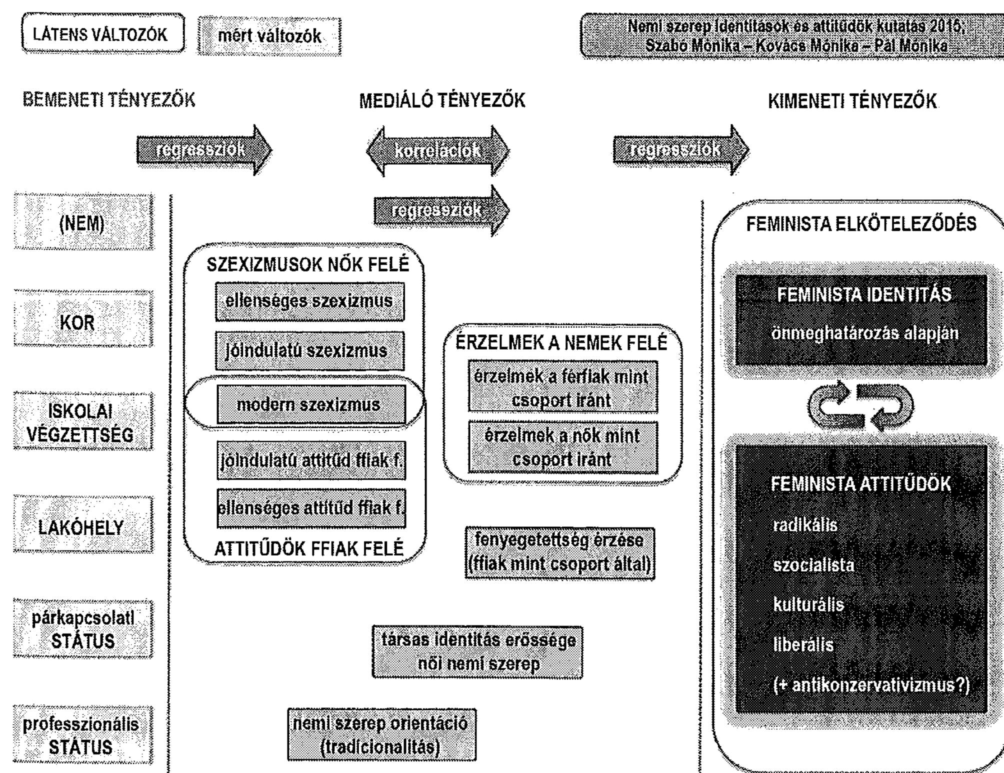
Az attitűdök – identitás – cselekvés dinamikus kölcsönhatásban lévő hármasának együttes vizsgálata nem csupán elméleti szempontból jelentős, hanem a társadalmi változások előmozdításának szempontjából is. A társadalmi attitűdök alakulása vagy akár tudatos formálása például hatással lehet a személyes identitás változásaira (ld. a fejlődési modelleket, pl. Downing–Roush 1985), melynek következményeképpen a személy nézeteinek további változása feltételezhető. A nők csoportjával való azonosulás, mint társas identitás kategória a csoportért való kiállásban, azaz a cselekvésben játszik fontos szerepet, hiszen annak motivációs bázisát adhatja. Az attitűdök konkrét tartalma ugyanakkor a viselkedés irányát fogja meghatározni, progresszív tartalom esetén a nemek közötti egyenlőség felé irányítva a cselekvéseket (Becker–Wagner 2009).

A VIZSGÁLAT

Résztvevők és eljárás

Kutatásunkban a nemzetközi szakirodalom bázisán, szociálpszichológiai paradigmák kontextusába helyezve értelmeztük és empirikusan is vizsgáltuk a feminizmust. A különféle nemi ideológiák és nemi szerep identitások feltárására egy nem reprezentatív, nagymintás vizsgálatot végeztünk, felnőtt nők körében. Az online anonim vizsgálatba 18 évesnél idősebb, magukat nőként azonosító személyeket vontunk be. A kérdőív kitöltésére 1928-an vállalkoztak, ebből 926-an válaszoltak az összes kérdésre.

A demográfiai adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a válaszolók meghatározó többségben a budapesti (57%), 25–45 év közötti (átlag: 34,4 év, szórás: 10,6), diplomás (74%) nők közül kerültek ki. Az adatfelvétel módja (online, önkéntes) nem tette lehetővé reprezentatív minta összegyűjtését, ugyanakkor a válaszolók relatív nagy száma miatt lehetőségünk nyílt az egyes változók közötti összefüggések statisztikailag is érvényes vizsgálatára. Nem arra törekszünk tehát, hogy általában a magyar nőket jellemezzük bizonyos demográfiai szempontok mentén, hanem arra, hogy különféle (pszichológiai) konstruktumok összefüggéseit vizsgáljuk, mint például a szexizmusokat, a férfiakkal kapcsolatos attitűdöket, a nemi szerep orientációt, a nemi társas identitás erősségét, valamint a különféle feminista nézőpontokkal való azonosulás mértékét *(1. ábra).*

1. ÁBRA. *A vizsgált konstruktumok rendszere*

Eszközök

A kérdőívben alkalmazott skálák korábbi nemzetközi és részben már hazai kutatásokban is használt mérőeszközök adaptációi, ezek mellett néhány alapvető *demográfiai adat*ra kérdeztünk még rá (nem, életkor, iskolai végzettség, párkapcsolati státus, lakóhely, van-e társadalmi nemi szerepek témájában képzettsége/gyakorlata).

Modern Szexizmus Skála (SWIM és mtsai 2001)
A *modern szexizmus* (SWIM és mtsai 2001) lényege a fennálló nemi egyenlőtlenségek tagadása (például: „A nőkkel szembeni megkülönböztetés már nem probléma Magyarországon."). Fő jellemzője a nemek közötti egyenlőség illúziója, melynek következtében ez a nézetrendszer tagadja a fennálló egyenlőtlenséget, ezért elutasítja a nőmozgalmakat és a pozitív diszkriminációt, mint például a kvótarendszert, és ellenzi a változást célzó szándékokat és cselekvéseket is. Aki ezt a típusú ideológiát képviseli, gyakran egyenlőségpártinak tartja magát, azt a hiedelmet osztva, hogy a régi egyenlőtlenségek mára már megszűntek, így szükségtelennek tart minden további, erőltetett intézkedést (KOVÁCS 2007). A skála összpontszáma az 5 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb fokú szexizmust jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,77.)

Ambivalens Szexizmus Skála (GLICK–FISKE 1996 alapján SZABÓ 2009 – rövidített változat)
Az *ambivalens szexizmus* nézetrendszere egyszerre tartalmazza a nemek közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyokból következő ellenségességet, és az egzisztenciális és érzelmi függés miatti jóindulatú előítéleteket a nőkkel szemben (GLICK–FISKE 1996).

Az *ellenséges szexizmus* egyrészt a férfiak magasabb státusának igazolását adja, másrészt fenyegető büntetés az előírt szerepeket megszegő, „rossz" nők – mint például a „karrieristák" vagy a feministák – számára. A nők itt mint versengő és/vagy szexuális eszközökkel kontrollt szerezni igyekvő, nem szerethető, ám kompetens személyek jelennek meg. (Például: „A feministák azt akarják elérni, hogy a nőknek a férfiakénál is több hatalmuk legyen.") A skála összpontszáma az 5 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb fokú szexizmust jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,81.)

A *jóindulatú szexizmus szerint a nők* „tiszta" és „bájos" teremtmények, akik teljessé teszik a férfiak életét, miközben rászorulnak azok védelmére és támogatására, tehát egyszerre szeretetre méltóak és inkompetensek. A nőkkel szembeni jóindulatú, atyáskodó ideológia fő feladata ugyancsak a nők „helyükön tartása", a vele való azonosulás „haszna" a nők számára pedig az, hogy védelmet jelent az ellenséges előítéletekkel szemben. (Például: „A nők megérdemlik, hogy a férfiak nagy becsben tartsák és védelmezzék őket.") A skála összpontszáma az 5 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb fokú szexizmust jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,82.)

Ambivalencia a Férfiakkal Skála (GLICK–FISKE 1999 alapján SZABÓ 2009 – rövidített változat)
A férfiakkal kapcsolatos *ambivalens attitűdök* tulajdonképpen a nőkkel szembeni ambivalens szexizmusok kiegészítői, a férfiakra vonatkoztatott ideológiaként (GLICK–FISKE 1999). A vélt vagy valós nemi különbségek jóindulatú értelmezése a két nem egymást kiegészítő tulajdonságairól beszél, a rosszindulatú attitűdök pedig a negatív tulajdonságokat hangoztatják. A nézetek kettősségében itt például a férfidominancia *jóindulatú* elismerése mint a védelmező gondoskodás jelenik meg (például: „Minden nőnek szüksége van egy férfira, akit csodálhat."), miközben az *ellenséges* komponense a hatalommal és agresszióval való visszaélés vélelme, és a férfiaktól tapasztalt elnyomás miatti neheztelés (például: „A férfiak általában megpróbálják uralni a beszélgetést, ha egy nővel beszélnek."). Az alskálák összpontszáma az 5-5 tételre adott 5 fokozatú válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb mértékű ellenséges, illetve jóindulatú attitűdöt jelent a férfiak irányában. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: ellenséges attitűd: 0,75; jóindulatú attitűd: 0,73.)

Fenyegetettség Skála (STEPHAN–STEPHAN 2000 alapján SZABÓ 2009)
A férfiak mint domináns csoport általi fenyegetettség észlelése két komponensből tevődik össze az *integrált fenyegetettség elmélet* (STEPHAN–STEPHAN 2000) alapján. A *reális fenyegetettség* itt mint a férfiak gazdasági-politikai ereje, társadalmi presztízse, és a fizikai erőből fakadó erőszak és elnyomás veszélye jelenik meg (például: „Sok nő él félelemben a férfiak agresszivitása miatt."). A *szimbolikus fenyegetettség* hátterében a nemek észlelt személyiség-, érték- és meggyőződésbeli különbségei állnak (például: „A férfiak gyakran félreértik a nők szándékait."). A skála összpontszáma a 8 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb fokú észlelt fenyegetettséget jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,74.)

Attitűd a nemek felé – Érzelmek Skála (STEPHAN–STEPHAN 2000 alapján SZABÓ 2009)
A nemekkel kapcsolatos *érzelmi viszonyulás* feltérképezésére egy szemantikus differenciálskálát alkalmaztunk, amelyben 5 különböző, bipoláris érzelempárt használtunk, ezek az ellenségesség–barátságosság, a lenézés–tisztelet, az elutasítás–elfogadás, az ellenszenv–kedvelés, valamint a bizalmatlanság–bizalom voltak. A válaszolóknak „férfiakra" és „nőkre" általában vonatkoztatva kellett megadniuk saját érzéseiket egy 7 fokozatú skálán. A skála összpontszáma az öt érzelemre adott értékelés átlaga, ahol a magasabb érték pozitívabb érzelmi értékelést jelent adott nemre vonatkozóan. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: érzések nőkkel: 0,89; érzések ffiakkal: 0,89.)

Társas Identitás Skála (CAMERON–LALONDE 2001 alapján SZABÓ 2009)
A nemi társas identitás feltérképezésére a CAMERON-féle (2004) *háromfaktoros társas identitás modell* alapján készített skálát adaptáltuk a nemi szerepekre. A modell szerint a csoporthoz való tartozás komplex élményének három összetevője a kötődés (például: „Sok mindenben olyan vagyok, mint más nők."), a fontosság (például: „Gyakran gondolkodom azon, mit jelent nőnek lenni.") és az érzelmi aspektusok (például: „Gyakran sajnálom, hogy nő vagyok."). A skála összpontszáma a 9 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlaga, ahol a magasabb pontszám erősebb kötődést, fontosságot és érzelmeket jelent. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,77.)

Nemi Szerep Preferencia Kérdőív (BECKER–WAGNER 2009)
A *nemi szerep orientációt*, azaz a tradicionális–modern szerepfelfogás dimenzióján való elhelyezkedést a Nemi Szerep Preferencia Kérdőívvel vizsgáltuk. A skála 8 tételt tartalmaz (például: „Fontosabb számomra a párom karrierjének támogatása, mint a saját sikerem.", „A politikába nem szólnék bele, az férfidolog.") A skála összpontszáma a 8 tételre 5 fokozatban adott válaszok átlaga, ahol a magasabb pontszám tradicionálisabb nemiszerepfelfogást mutat. (Cronbach-alfa saját vizsgálatban: 0,73.)

Feminista Önmeghatározás Skála (MORGAN 1996)
Az egyitemes becslőskálán a válaszolók a feminizmushoz való viszony 8 lehetséges fokozatát leíró állítás közül választhatták ki azt az egyet, amelyik a leginkább jellemzi a feminizmushoz való saját viszonyukat (a két végpont: „Elkötelezett feminista vagyok, aktívan dolgozom a nőmozgalomban." – „Egyáltalán nem vallom magam feministának. Úgy gondolom, hogy a feministák ártanak a családi életnek és aláássák a férfiak és nők kapcsolatát."). Az egyitemes skála pontértékét a kiválasztott tétel adja, ahol a magasabb pontszám rendre növekvő feminizmuspártiságot jelent.

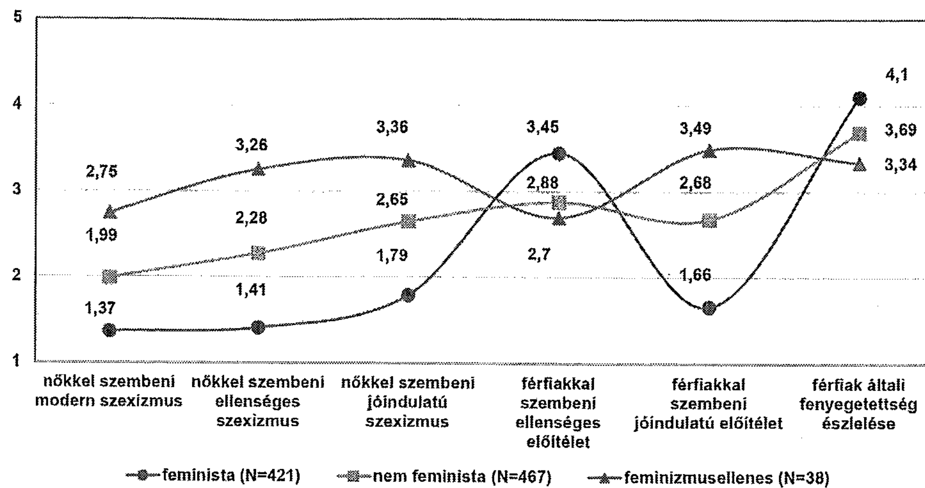
Különböző Feminista Attitűdök Skála (HENLEY és mtsai 1998 alapján KOVÁCS 2006)
A *feminista attitűdök* sokféleségének feltérképezésére Henley és munkatársainak attitűdskáláját használtuk, amely elméleti alapon öt nézetrendszer elkülönített mérésére vállalkozik, ezek a liberális, a szocialista, a radikális és a kulturális feminizmus, valamint a konzervatív nézetek elutasítására vonatkozó kérdések. Az eredeti skála 45 tételt tartalmaz, jelen kutatásban csak jelentős átalakítást követően használtuk az alskálákat (erről részletesebben lásd az Eredmények részben!). Az alskálák összpontszáma az összes tételre 5 fokozatban adott válaszok átlaga, ahol a magasabb pontszám az adott feminista nézet nagyobb elfogadására utal.

Eredmények és értelmezés[3]

Feminista identitás és a nemekkel kapcsolatos ideológiák mintázatai
A válaszolók közel fele-fele arányban határozták meg magukat feministaként (45,4%; 8 fokú skálán a 6–8 értékek) illetve nem feministaként (50,4%; 8 fokú skálán a 3–5 értékek), míg a kifejezetten antifeministák aránya alacsonynak mondható (4,2%; 8 fokú skálán az 1–2 értékek). Magyarországra vonatkozóan nincsenek reprezentatív adatok a feminizmus támogatottságát illetően, azonban feltételezhetjük – támaszkodva az USA-ban gyűjtött adatokra, melyek szerint a nők 25–30%-a azonosítja magát feministaként (DUNCAN 2010) –, hogy az általunk vizsgált mintában felülreprezentált a magukat feministának vallók aránya. Nyilvánvaló, hogy a mintavételi eljárásból adódóan a téma iránti személyes érdeklődés, motiváció nagyban hatással lehetett arra, hogy valaki kitöltötte-e a kérdőívet, vagy sem.

A feminizmushoz való viszonyuk mentén elkülönített három alcsoportra nézve megvizsgáltuk, hogy az egyéb nézeteik a nemi szerepekkel kapcsolatosan eltérnek-e, és ha igen, úgy milyen mintázatokat mutatnak *(2. ábra)*.

3 A kapott eredmények teljes körű bemutatására jelen írás nem vállalkozhat, célunk most az, hogy az itt felvetett kulcstémákhoz kapcsolódóan saját empíriánkkal is adalékokat szolgáltassunk.

2. ÁBRA: *A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos (ellenséges és jóindulatú) nemi ideológiákkal, valamint a férfiak mint csoport általi fenyegetettséggel való egyetértés mértéke a feminista identitás tükrében, 5 fokozatú skálán*

A feminizmushoz való három lehetséges viszony alapján elkülönülő csoportok között statisztikai értelemben is jelentős különbségeket kaptunk abban, ahogyan a férfiak és a nők társadalmi szerepeiről gondolkodnak. A magukat feministának vallók szignifikánsan (mind a 6 tényező esetében $t \geq 2{,}7$; $p \leq 0{,}005$; Cohen-$d_{\text{feministák-nem_feministák}}$ = modern szexizmus: 1,11; ellenséges szexizmus: 1,30; jóindulatú szexizmus: 0,98; ellenséges attitűd: 0,65; jóindulatú attitűd: 1,20; fenyegetettség: 0,75) kevésbé voltak szexisták a nőkkel szemben, a férfiakkal szemben ugyanakkor ellenségesebb attitűdöt mutattak, miközben inkább észlelték a férfiak mint csoport általi fenyegetettséget is.

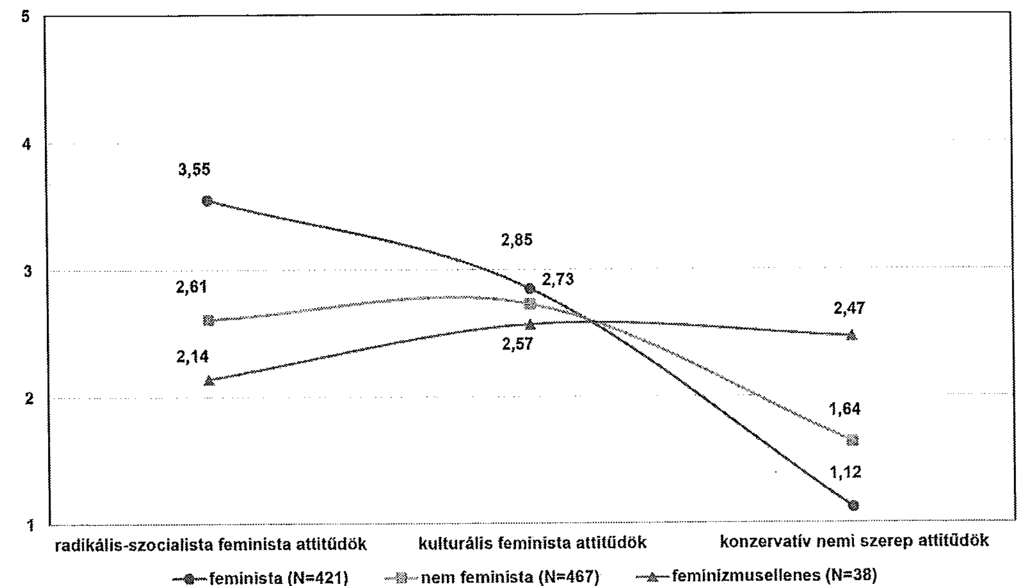
Azt mondhatjuk tehát, hogy a feminizmus nem csupán egy üres címke, hanem a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetekben is markánsan kirajzolódik.

A feminista attitűdök típusai és azok összefüggései a feminista identitással

A különböző feminista attitűdöket mérő skála (HENLEY 1998) válaszait feltáró faktorelemzésnek[4] alávetve azt láthatjuk, hogy az elméleti alapon feltételezett feminizmus-típusok nem különülnek el egyértelműen a válaszokban. A radikális és a szocialista feminizmus alskálák egyes tételei együttesen alkotnak egy skálát (Cronbach-alfa: 0,86), illetve az (anti)konzervativizmus (Cronbach-alfa: 0,77) és a kulturális feminizmus (Cronbach-alfa: 0,69) egyes tételeiből is kialakítható egy-egy koherens alskála. A liberális feminizmust felmérni kívánó állítások mögött nem sikerült látens struktúrát találni, így jelen vizsgálatban nem használjuk ezt az alskálát.

4 Mivel az elméleti faktoszerkezetet megerősítő elemzésben az eredeti struktúrát nem lehetett reprodukálni, így a 45 tételes skála feltáró elemzése mellett döntöttünk, kiválogatva azokat az itemeket, amelyek egyértelműen egy faktort töltöttek, azaz minimum kétszeres értékkel súlyozódtak az adott faktoron a többihez képest. (5 iterációs varimax rotációval, KMO = 0,92, khi^2 = 9294,2, $p \leq 0{,}0001$)

A következő lépésben megvizsgáltuk azt is, hogy a különféle feminista perspektívák vonatkozásában milyen eltéréseket mutat a feminizmushoz való viszonyuk mentén korábban már elkülönített három alcsoport *(3. ábra)*.

3. ÁBRA. *A különféle feminista perspektívákkal való egyetértés mértéke a feminista identitás tükrében, 5 fokozatú skálán*

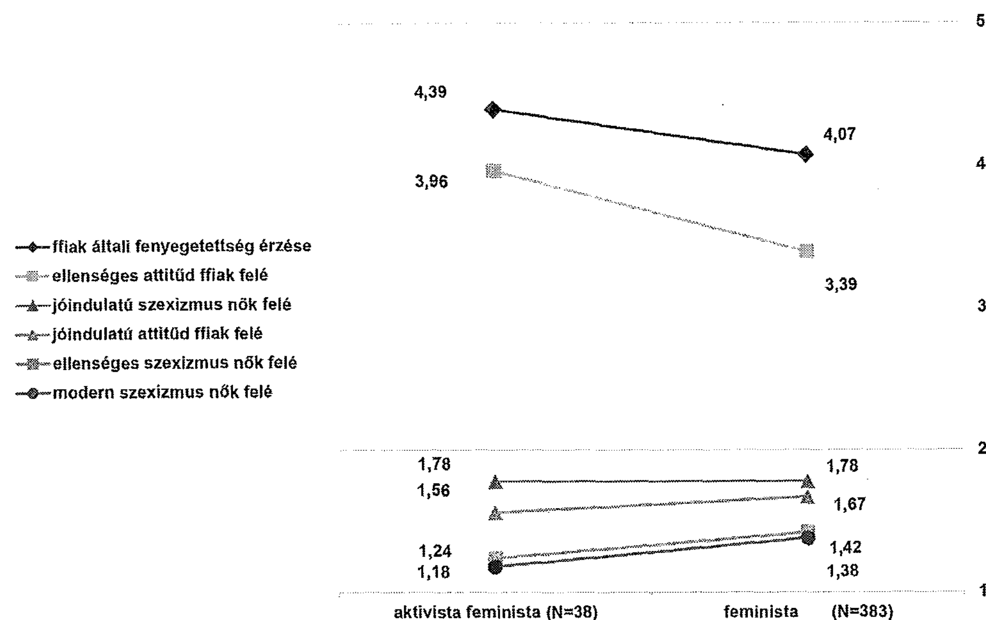
A feminizmussal való azonosulás tükröződött a különféle ideológiákhoz való viszonyban is. A magukat feministának vallók szignifikánsan inkább elfogadták a radikális-szocialista feminista állításokat a nem feministákhoz képest ($F = 183{,}5$; $p \leq 0{,}001$; Cohen-$d_{\text{feministák_nem feministák}}$ = 1,19), miközben jobban elutasították a konzervatív nézeteket ($F = 51{,}2$; $p \leq 0{,}001$; Cohen-$d_{\text{feministák_nem feministák}}$ = 1,06). A kulturális feminizmus vonatkozásában ugyanakkor nem volt jelentős különbség a csoportok között ($F = 3{,}49$; $p \leq 0{,}03$; Cohen-$d_{\text{feministák_nem feministák}}$ = 0,14).

Másként kifejezve ezt a kapcsolatot az attitűdök és az identitás között azt mondhatjuk, hogy a feminista önbesorolás szignifikáns ($p \leq 0{,}0001$), közepes erősségű összefüggést mutatott a radikális-szocialista feminizmus elfogadásával és a konzervativizmus elutasításával (Spearman-féle rho értékek rendre: $\rho_{\text{radszocfem_femid}} = 0{,}61$; $\rho_{\text{konzervativ_femid}} = -0{,}61$), míg a kulturális feminizmussal gyakorlatilag elhanyagolható volt a kapcsolata ($\rho_{\text{kultfem_femid}} = 0{,}13$).

Identitás, attitűdök és cselekvés

Kérdőíves kutatásunk, bár nem volt alkalmas az identitás, az attitűdök és a cselekvés okokozati vizsgálatára, ugyanakkor keresztmetszeti képet adhat arról, hogy a cselekvéshez való viszony milyen összefüggésben áll a különböző attitűdökkel. Ennek teszteléséhez külön bontottuk a „feministák" csoportját, szétválasztva az „aktivisták" („Elkötelezett

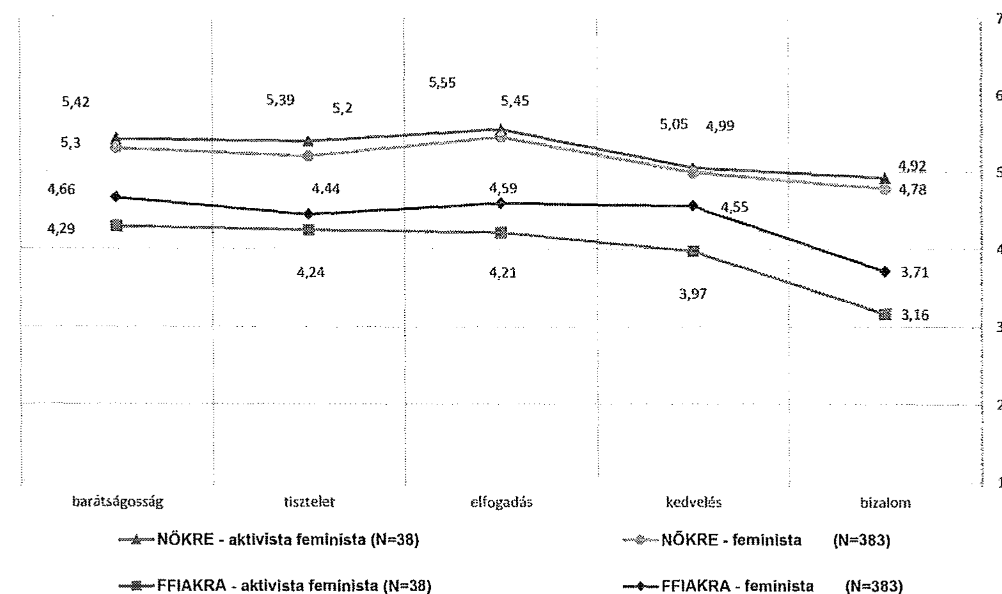
feminista vagyok, aktívan dolgozom a nőmozgalomban") és a „feministák" („Elkötelezett/feminista vagyok") alcsoportjaira. Azt szerettük volna megtudni, hogy van-e összefüggés a társadalmi cselekvés melletti elköteleződés és a különböző szexizmusok elfogadása/elutasítása között *(4. ábra)*.

4. Ábra. *Különböző szexizmusok elfogadása/elutasítása és a feminista aktivizmus melletti elkötelezettség összefüggése, 5 fokozatú skálán*

Az aktivisták és a feministák között szignifikáns különbség a jóindulatú szexizmus elfogadásában/elutasításában nem jelent meg. A modern szexizmusban (t = –3,40; p ≤ 0,001; Cohen-d = 0,52), az ellenséges szexizmusban (t = –2,35; p ≤ 0,01; Cohen-d = 0,41) és a férfiakkal kapcsolatos ellenséges attitűdökben (t = 3,72; p ≤ 0,0001; Cohen-d = 0,66), valamint az észlelt fenyegetettségben (t = 4,68; p ≤ 0,0001; Cohen-d = 0,71) ugyanakkor volt különbség, hatásméretében jelentősnek azonban csak az utolsó kettő mondható. Azaz az aktivisták fenyegetőbbként észlelték a férfiak csoportját és inkább elfogadták a férfiakkal szembeni ellenséges attitűdöket.

Az attitűdök mellett rákérdeztünk a nemekkel kapcsolatosan megjelenő saját érzelmekre is (7 fokú skálán öt érzelem mentén: barátságosság, tisztelet, elfogadás, kedvelés, bizalom). Az *5. ábrán* látható, hogy az aktivista feministák és a feministák érzelmi értékelése hogyan alakult.

5. Ábra. *A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos különféle érzelmek a feminista aktivizmus tükrében, 7 fokozatú skálán*

Azt láthatjuk, hogy míg a nőkkel kapcsolatos érzelmekben nem volt szignifikáns különbség az aktivista feministák és a feministák között, addig az aktivista feministák férfiakkal kapcsolatos érzelmeiben két ponton is eltértek a nem aktivista feministáktól, miszerint mérsékelten kevésbé kedvelték a férfiakat (t = –2,86; p = 0,006; Cohen-d = 0,47) és kevesebb bizalommal (t = –2,22; p = 0,02; Cohen-d = 0,39) viseltettek irányukban.

Összességében azt mondhatjuk, hogy míg a nőkkel kapcsolatos érzésekben és attitűdökben nem volt különbség az aktivisták és a nem aktivisták között, addig a férfiakkal szemben részben kedvezőtlenebb az aktivista feministák attitűdje a nem aktivistákhoz viszonyítva. Megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy a már meglévő intenzívebb attitűdök (mint pl. a fenyegetettség tudata) és érzelmek (mint pl. a düh) azok, amelyek cselekvésre késztetnek. A másik irányú folyamatokat tekintve pedig könnyen elképzelhető, hogy az aktivizmus kapcsán felgyűlt konkrét tapasztalatok hatással lehetnek az attitűdökre és érzelmekre, felerősítve azokat. Az ok-okozati viszonyok feltárására azonban további, más módszertant alkalmazó vizsgálatok szükségesek.

KITEKINTÉS – A KRITIKAI SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA SZEMÜVEGÉN KERESZTÜL

Attitűdök és identitás: összefügg, de nem ugyanaz

Saját vizsgálatunk eredményei is megerősítik korábbi kutatások azon tanulságát, miszerint a feminista identitás összefüggést mutat a feminista attitűdök elfogadásával, azonban nem feleltethetőek meg egy az egyben egymásnak. Burn és munkatársai (2000) például azt találták, hogy a feminista elvek/attitűdök támogatottsága nagyobb arányú, mint a saját magukat feministaként azonosítók aránya, ez igaz nőkre és férfiakra egyaránt. Duncan (2010) újabb kutatásokra hivatkozva is megerősítette ezt: a magukat explicit módon feministaként azonosítók aránya (25–30%) megduplázódott (65%), ha a kérdés arra vonatkozott, hogy az illető „olyan személy-e, aki hisz a nemek társadalmi, politikai és gazdasági egyenlőségében".

A feminista attitűdök struktúrája: elmélet vagy realitás?

A különböző feminista perspektívák vizsgálatakor az derült ki, hogy a történeti-politikai alapon elkülönített nézetrendszerek a válaszadók attitűdjeiben nem rendeződtek ugyanazon stuktúra szerint. Mivel az eredeti skála észak-amerikai, felmerülnek a kulturális átültethetőség kérdései, ugyanakkor az is kérdéses, hogy ezeket a nézőpontokat a megkérdezettek is elkülönülő kategóriákba rendezik-e vagy csak a kutatók számára létező típusok. Egyes észak-amerikai kutatások tapasztalata is megerősíti azt a gyanút, miszerint a válaszolók sokkal kevésbé konzisztensek, mint azt a kutatók feltételezték, vagy éppenséggel nem tesznek éles különbséget/összemossák a feminizmus különböző irányzatait (Szabó–Pál 2016).

A feminista identitás hozadékai: egyéni és társadalmi vonatkozások

A kutatások (pl. Klonis és mtsai 1997; Weitz 1982; Worell és mtsai 1999) szerint az egyén szintjén egyértelműen vannak a feminista identitásnak pozitív korrelátumai, amelyek például a pszichés jólléttel függenek össze. A társadalmi nemi szerepek működésmódjaira való tudatosság és az elemzés képessége ugyanis jobb, finomabb helyzetértékeléseket tesz lehetővé. Annak felismerése például, hogy „a hiba a rendszerben van", elvezethet annak felismeréséhez is, hogy egyes személyes kudarcok a társadalmi folyamatok igazságtalan működésmódjának eredményei, nem pedig az egyéni alkalmatlanság következményei. (Ezeknek a jelenségeknek az összefoglalását a karrier vontakozásában lásd Kovács 2007).

Az egyéni előnyökön túl megkockáztatható az az állítás is, miszerint a feminista identitás társadalmi hasznossággal is bír, mert beépülve a személyiségbe tartós változást idéz elő a személyben magában, és ezen keresztül az egész társadalomban. A női csoporttal

– avagy a „nők ügyével" – való azonosulás nagyon fontos, ugyanakkor önmagában nem elegendő a társadalmi változásokhoz. Ehhez ugyanis szükség van az egyenlőségelvű nemi ideológiák elfogadására, és ebből következően a szexizmus és az intézményesült igazságtalan szerepleosztás elutasítására. A feminista identitásnak egyszerre sajátja ezt a két elem, amely így az attitűdöktől az érzelmeken és identitáson át elvezethet végül a cselekvésig, azaz a társadalmi felelősségvállalásig.

Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi változásokhoz kulcsfontosságú lehet az „f betűs szó" – az attitűdökkel és cselekvéssel kongruens – identitásként való felvállalása. További vizsgálatokat érdemel annak feltárása, hogy mely feltételek esetén, milyen dinamikával fordítható át cselekvésbe a már felvállalt identitás.

IRODALOM

Baily, J. (2012): *What happens when men get involved in feminism? Contemporary mixed-gender feminist activism in England.* Doctoral Dissertation. University of Sheffield, Sheffield.

Becker, C. J. – Wagner, U. (2009): Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs. *European Journal of Social Psychology, 39,* 487–508.

Burn, M. S. – Aboud, R. – Moyles, C. (2000): The relationship between gender social identity and support for feminism. *Sex Roles, 42,* 1081–1089.

Cameron, E. J. – Lalonde, N. R. (2001): Social identification and gender-related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology, 40,* 59–77.

Cameron, J. E. (2004): A three-factor model of social identity. *Self and Identity, 3.* 239–262.

Crenshaw, K. (1991): Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review, 43,* 1241–1299.

Downing, E. N. – Roush, L. K. (1985): From passive acceptance to active commitment: A model of feminist identity development for women. *The Counseling Psychologist, 13,* 695–709.

Duncan, L. E. (2010): Women's relationship to feminism: effects of generation and feminist self-labeling. *Psychology of Women Quarterly, 34,* 498–507.

Eckes, T. (2002): Paternalistic and envious gender stereotypes: Testing predictions from the stereotype content model. *Sex Roles, 47*(3–4), 99–114.

Fiske, S. T. – Cuddy, A. J. C. – Glick, P. – Xu, J. (2002): A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology, 82,* 878–902.

Glick, P. – Fiske, S. (1996): The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70,* 491–512.

Glick, P. – Fiske, S. T. (1999): The ambivalence toward men inventory. Differentiating hostile and benevolent beliefs about men. *Psychology of Women Quarterly, 23,* 519–536.

HENDERSON-KING, D. – STEWART, J. A. (1997): Feminist consciousness: perspectives on women's experience. *Personality and Social Psychology Bulletin, 23,* 415–426.
HENLEY, M. N. – MENG, K. – O'BRIEN, D. – MCCARTHY, W. – SOCKLOSKIE, J. R. (1998): Developing a scale to measure the diversity of feminist attitudes. *Psychology of Women Quarterly, 22,* 317–348.
KLONIS, S. – ENDO, J. – CROSBY, F. – WORELL, J. (1997): Feminism as life raft. *Psychology of women Quarterly, 21,* 333–345.
KOVÁCS M. (2006): Lázadás a rendszerigazolás ellen: a nemi status quo elutasítása. Előadás a *Magyar Pszichológiai Társaság XVII. Országos Tudományos Nagygyűlésén.*
KOVÁCS M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrieraspirációk. *Educatio, 2007/1,* 99–114.
KOVÁCS M. – HEVESI J. (2015): A feministákra vonatkozó sztereotípiák szerepe a nemi hierarchia fenntartásában. *TNTeF – Társadalmi Nemek Interdiszciplináris eFolyóirat, 5,* 70–82.
MORGAN, B. L. (1996): Putting the feminism into feminism scales: Introduction of a liberal feminist attitude and ideology scale (LFAIS). *Sex Roles, 34,* 359–390.
QUINN, J. E. A. – RADTKE, H. L. (2006): Dilemmatic negotiations: the (un)tenability of feminist identity. *Psychology of Women Quarterly, 30,* 187–198.
ROY, E. R. – WEISBUST, S. K. – MILLER T. C. (2007): Effects of stereotypes about feminists on feminist self-identification. *Psychology of Women Quarterly, 31,* 146–156.
STEPHAN, C. W. – STEPHAN, W. G. – DEMITRAKIS, K. M. – YAMADA, A. M. – CLASON, D. L. (2000): Women's attitudes toward men. An integrated threat theory approach. *Psychology of Women Quarterly, 24,* 63–73.
SWIM, J. K. – AIKIN, K. J. – HALL, W. S. – HUNTER, B. A. (2001): Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek. In: HUNYADY GY. – NGUYEN LUU L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 326–360.
SZABÓ M. (2009): *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata.* Doktori értekezés. ELTE, Budapest.
SZABÓ M. (2015): „Nem vagyok feminista, de..." – az „f betűs szó" felvállalása. *TNTeF – Társadalmi Nemek Interdiszciplináris eFolyóirat, 5,* 55–69.
SZABÓ M. – PÁL M. (2016): A feminizmus, ami elválaszt és összeköt, avagy: Te milyen feminista vagy? *TNTeF – Társadalmi Nemek Interdiszciplináris eFolyóirat, 6,* 112–131.
SZEMÁN D. – SZABÓ M. (2017): Feminizmus férfiszemmel – Férfi identitások reprezentációi a feminizmushoz való viszony kontextusában online közösségi terekben. In: Kovács M. (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 187–207.
WEITZ, R. (1982): Feminist Consciousness Raising, self-concept, and depression. *Sex Roles, 8,* 231–241.
WORELL, J. – STILWELL, D. – OAKLEY, D. – ROBINSON, D. (1999): Educating about women and gender: Cognitive, personal, and professional outcomes. *Psychology of Women Quarterly, 23,* 797–811.

Szemán Dénes – Szabó Mónika
ELTE PPK PSZICHOLÓGIAI DOKTORI ISKOLA • ELTE PPK INTERKULTURÁLIS PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI INTÉZET

Feminizmus férfiszemmel

Férfi identitások reprezentációi a feminizmushoz való viszony kontextusában online közösségi terekben

A feminizmus fogalma kapcsán sokféle értelmezéssel, megközelítéssel, pozícióval és attitűddel lehet találkozni mind a hétköznapi diskurzusokban, mind a tudományos térben. Bár a különböző feminizmusértelmezések más-más aspektusát emelik ki a fogalomnak, abban az elvben közösnek mondhatók, mely szerint a feminizmust a nemek közötti egyenlőség eszméjével azonosítják, még ha számos antifeminista értelmezés ez alól kivételnek is tekinthető (lásd erről DÉR 2011; SZABÓ 2015).

Magyarországi reprezentatív kutatási eredményekkel nem rendelkezünk a feminizmus társadalmi támogatottságát illetően. A *Washington Post*[1] amerikai napilap 2016-ban reprezentatív felmérést készített a kérdésről az Egyesült Államokban, melynek eredményei szerint az amerikai férfiak mintegy harmada (33%) vallja magát feministának, míg az amerikai nők 60%-a. Pesszimista látószögből tekintve az eredményekre ez azt jelenti, hogy az amerikai nők 40%-a vagy nem támogatja a feminizmust, vagy nincsen véleménye a kérdésről, és ugyanez igaz a férfiak közel 70%-ára. Úgy tűnik tehát, hogy közel azonos, ám ellentétes előjelű a feminizmus támogatottsága a két nem esetében. A számok közötti eltérésre különféle elméletek adhatnak magyarázatot. Az egyik megközelítés, az ún. „identitásparadigma" (ld. BAILY 2012) szerint a feminista identitás és tudatosság alapvetően a nők számára lehet alternatíva, a kisebbségi lét meghatározó élményeiből fakadó tapasztalatokra adott válaszként. Az „akcióparadigma" (ld. BAILY 2012) ezzel szemben azt emeli ki, hogy amennyiben a feminizmust a nők emancipációjának társadalmi mozgalmaként fogjuk fel, azaz társadalmi cselekvésként, akkor a férfiak is részt vállalhatnak benne, magukat akár (pro)feministaként is azonosítva..

A feminista attitűdök és identitás kérdéseit vizsgálva abból a szempontból, hogy azok mennyire felvállalhatóak a férfiak számára, megkerülhetetlen magának a férfi szerepnek és a különféle maszkulin identitásoknak a vizsgálata is. Gyakran találkozunk ugyanis kifejezett ellenreakciókkal, amelyek a feminista nézőpontok globális és megkérdőjelezhetetlen elutasítását fejezik ki, alapvetően a tradicionális férfi szerepek és identitás, vagy

1 https://www.washingtonpost.com/apps/g/page/national/washington-post-kaiser-family-foundation-poll-feminism-in-the-us/1946/.

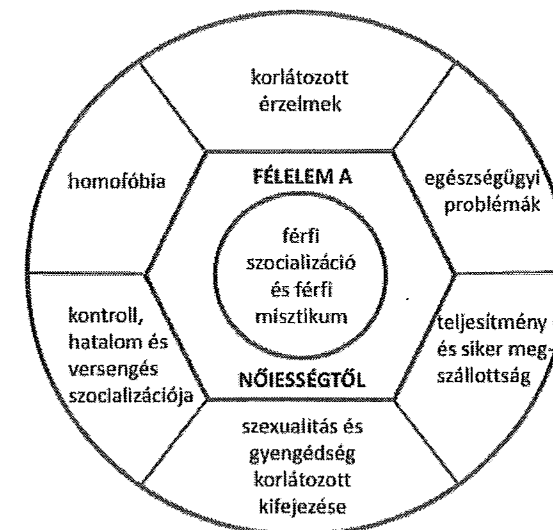
akár a férfi előjogok védelmében. Az egyenlőség elvével – így a feminizmussal – való identifikáció akadályát ugyanis elsősorban a *hegemón férfi* ideálképe jelenti; és ehhez kapcsolódóan a férfiak alapvető félelme a nőiességtől. A feminizmus eszméje és a feminista identitás maga is alapvetően feminin attribútumként reprezentálódik a társadalmi térben, ezzel mintegy alátámasztva az „identitásparadigma" nemleges válaszát abban a kérdésben, hogy a férfiak számára a feminizmus érvényes identitáskategória lehet-e. Az egyenlőség elve így sajátos módon a (férfi)identitás fenyegetéseként tematizálódhat, ez pedig egyúttal a *férfi (pro)feminizmus* felvállalásának egyik legnagyobb akadálya lehet. (Szabó 2015).

HEGEMÓN MASZKULINITÁS

Connell (1995) hegemón maszkulinitás teóriája szociális konstruktivista alapokon magyarázza azokat az intézményesült kódokat, amelyek megtestesítik, irányítják és korlátozzák minden férfi életét, egyes férfiaknak pedig hatalmat adnak a többiek fölött. A maszkulinitás azon formáját azonosítja hegemónként a szerző, amely kulturálisan felmagasztalt, ezáltal biztosítva a nők alárendelt pozícióját, és hatalmat biztosít más maszkulinitás-konstrukciók felett, adott kulturális térben és időben. Bár ezen heroizált maszkulinitás pozíciójának elérésére tett kísérletek mentális, lelki és fizikai nehézségeket jelentenek a férfiak számára, ennek ellenére a legtöbbjük mégis pártolja a koncepciót, még úgy is, hogy a hegemón férfi ideálját csak kevesüknek sikerül betöltenie. A férfiak jelentős része így marginalizált, alárendelt szerepben van, vagy éppen vesztese ennek az igazodási folyamatnak, amely a patriarchátus azon mítoszából származik, mely szerint minden férfi osztozik a férfiak erejéből és ezzel együtt a nők feletti kontroll privilégiumából (Coles 2008). Connell elmélete szerint a férfi identitás a domináns maszkulin stílussal való azonosulással, vagy éppen az azzal szembeni ellenállással alakul ki. Analizálva az identifikáció folyamatát, rámutat arra, hogy az uralkodó minta nem csupán egy alapvető maszkulin karakter, mert a hegemón séma sokkal inkább az adott kultúrában és történelmi periódusban megjelenő különféle lehetséges maszkulin identitásokból kerül ki. A különböző maszkulinitások közül aztán néhány, vagy kiemelten az egyik győztes típussá válik, amit a férfiaknak – ha el akarják kerülni a marginalizációt – követniük kell. A hegemón férfiasság koncepciója tehát egy ideál, vagy előíró szociális normák gyűjteménye, szimbolikusan reprezentálva (Connell–Messerschmidt 2005). A pontos tartalmai ezeknek az előíró szociális normáknak nem tiszták, de az O'Neil (1982) által már jó ideje leírt észak-amerikai, tradicionális rejtélyes férfiasság *(masculine mystique)* értékrendszerének a legtöbb nyugati kultúrában a mai napig is megfeleltethetőek.

FÉRFI MISZTIKUM- ÉS ÉRTÉKRENDSZER

A *rejtélyes férfiasság* értékrendszere a normák, attitűdök és viselkedések olyan komplex halmaza, amely definiálja az ideális tradicionális férfiasság jelentését a társadalomban. A maszkulinitás nem csupán az egyénre vonatkoztatott tulajdonságok és elvárt viselkedési normák rendszere, hanem intézményesített formákat is ölt; a társadalom, a politika, a vallások és a gazdasági rendszer is ezen – maszkulin – normák szerint működik (Tolson, idézi O'Neil 1982). Ezek a normák és elvárások merev biológiai *(sex)* és társadalmi *(gender)* nemi sztereotípiákon alapulnak. Funkcionális szempontból az ipari forradalom utáni (patriarchális) kapitalista demokráciák kiépítését és megszilárdítását szolgálták, mára pedig szűk, korlátozó, leíró és előíró skatulyákká váltak. A férfiak szocializációjuk során sajátítják el ennek az értékrendszernek az elemeit, melynek központi magját adja a férfiak félelme a nőiességtől, sarokpontjai a feminitáshoz kapcsolódó elvárások, félelmek és viselkedések, következményei pedig többek között a különféle egészségügyi problémák. Ez a fajta férfiasság egyrészről az érzelmek korlátozását jelenti, miszerint az igazi férfi nem fejezi ki érzelmeit (kivéve a dühöt és a haragot), másrészt korlátozott érzelemteli viselkedést eredményez a szexualitásban, amely a társas intimitás és a kapcsolatokkal való elégedetlenség legfőbb problémaforrása. Mindehhez kapcsolódik továbbá a homofóbia, a szociális kontroll, hatalom és a versengés elvárása, amely a teljesítmény és a siker kényszerével teszi teljessé a tradicionális maszkulinitás normarendszerét *(1. ábra)*. Azok a férfiak, akik megsértik ezeket a normákat, vagy nem képesek azoknak megfelelni, bélyegként megkapják az éretlen, férfiatlan, nőies címkéket. Mindez azt is mutatja, hogy a maszkulin értékrendszer alárendeli és leértékeli a tradicionálisan femininnek tartott attitűdöket, viselkedéseket és értékeket, valamint az azt képviselőket is, ezzel további megerősítését adva a tradicionális férfiasságnak.

1. ábra. *Férfi misztikum- és értékrendszer: félelem a femininitástól* (O'Neil 1982 alapján)

FÉLELEM A NŐIESSÉGTŐL

A kutatások (pl. O'NEIL 1982; McCREARY 1994; PLECK 1995; KIERSKI–BLAZINA 2009) rámutatnak arra is, hogy a férfiak averziója a nőiességtől központi jelentőségű abban, hogy megértsük a férfiak problémáit és a maszkulinitás pszichológiáját. A nőiességtől – azaz a femininnek tartott értékektől, attitűdöktől és normáktól – való, gyakran nem tudatos félelem egy erős, negatív érzés az egyén szelfjében, vagy egy külső szemlélőben. Ennek központi magját a sztereotipikus és negatív feminin jellemzők, úgymint a gyengeség, a függés és az alárendelődés bélyege, és ennek következményeként a más férfiak általi leértékeléstől való félelem adja. A femininitástól való félelemre különféle magyarázatok születtek, eltérő hangsúlyokkal és nézőpontokból.

A nemi szerepek működésmódjainak magyarázataiban a pszichoanalitikus elméletek jelentős hozzájárulása, hogy feltárták az abban megjelenő pszichodinamikus tényezőket, mint például a különféle védekező mechanizmusokat (pl. GOLDBERG 1979; MAHALIK és mtsai 1998; KIERSKI–BLAZINA 2009) vagy az anyával való korai identifikáció szerepét (pl. CHODOROW 2000). Nancy Chodorow feminista pszichoanalitikus a nőiességtől való félelem goldbergi értelmezéséhez kapcsolódva annak mélypszichológiai magyarázatát fejlesztette tovább. Elmélete szerint mivel minden gyermek életének első kapcsolódása nőkkel történik, ezért a kialakuló elsődleges identitás mindkét nem esetében alapvetően női. A fejlődés során szükségszerűen bekövetkező szeparációs folyamatban az anyától való elkülönülés alakítja ki a férfiakban a nőiességtől való félelmet. A nyugati kultúrákban a férfiak által internalizált nőiesség folyamatos fenyegetése egyszerre jelent külső és belső nyomást, miközben a maszkulinitás meghatározásának bizonytalansága és a női hatalomtól való elfojtott és tudattalan félelem is megjelenik. A női hatalomtól való tudattalan rettegés legyőzésének két útja lehetséges az önértékelés védelmében: egyrészről a nők dicsőítése *(olyan nagyszerű, hogy biztos nem bánthat),* másrészről pedig leértékelésük *(annyira jelentéktelen, hogy nekem nem árthat).* Ezek a megküzdési módok társadalmi szinten az ellenséges vagy a jóindulatú szexizmusban öltenek testet (CHODOROW 2000).

A tradicionálisan femininnek sztereotipizált tulajdonságok és viselkedésmódok tehát egyfajta stigmaként jelennek meg a férfiak megítélésében. David és Brannon (idézi THOMPSON–PLECK 1986) szerint több komponense van a femininitástól való félelemnek. Alapvető a korai szorongás, amely abból táplálkozik, hogy lány(os)nak, femininnek látszódik valaki. A norma pedig az, miszerint az „igazi férfi" sosem látszódik nőnek vagy mutat feminin tulajdonságokat, mint például az érzelmesség és a sérülékenység, ez ugyanis férfiatlan. Ehhez kapcsolódik még a félelem attól, hogy homoszexuálisnak látszódik a személy (McCREARY 1994). Mindezek a kulturális tradíciók és társadalmi normák a férfiasságra vonatkozóan egyrészről erős nyomást jelentenek a férfiakra a szocializációs folyamatban és számos konfliktust okoznak, a femininitást mintegy stigmává téve a férfiak számára (PLECK 1995), másrészt pedig fenntartják azt a polaritást, amely két részre osztja a világot, a „maszkulin"-ra és a „feminin"-re .

A VIZSGÁLAT

Kutatási kérdések

Empirikus kvalitatív vizsgálatunkban arra vállalkoztunk, hogy különböző virtuális férfiközösségek narratíváiban feltárjuk, miként tematizálódik a női szerephez és a nőiességhez, valamint a feminizmushoz való viszony, illetve hogy a hegemón maszkulinitás erőterében milyen módon jellennek meg a tradicionális férfiassághoz kötött normák, érzések és elvárások.

Az adatgyűjtés terepeként a Facebookot választottuk. A közösségi oldal gyors változása megnehezíti ugyan a vizsgálatokat – például a tartalmak gyors és dinamikus sokasodása okán kérdéses, hogy az adataink meddig tekinthetőek érvényesnek –, ám a módszertani előnyök jelen vizsgálatban felülírták a kétségeket. A közösségi szolgáltatások online piacán vezető szerepet betöltő Facebook a társadalmi kontextus fontos lenyomata, sőt, a társas jelenségek bizonyos körének vizsgálatában szinte megkerülhetetlen felületnek számít. További előnye módszertani szempontból, hogy az itt megjelenő aktivitások (megosztás, kedvelés, hozzászólás) konkrét, jól strukturálható megfigyelési egységeket szolgálatatnak. Az online térben továbbá megjelenik számos olyan társas jelenség – mint például az önbemutatás, a csoportaktivitás, a közösségi szemlélet, a tematizált témák vagy a dinamikai kapcsolódások–, amelyekről egyébként nehézkesen lehet csak adatokat szerezni (WILSON és mtsai, idézi UJHELYI 2014). A közösségi (csoport)aktivitás vizsgálatának jelentőségét Joinson (idézi UJHELYI 2014) vizsgálata is alátámasztotta, rámutatva arra, hogy a Facebook-aktivitások egy jelentős részét a hasonló emberekkel való találkozás, vagy a csoportokhoz való csatlakozás motivációja vezérli. Az online kutatások egyik legvitatottabb kérdéskörét adják az adatszerzés etikai vonatkozásai, melyekkel kapcsolatban még nincs kikristályosodott szabályrendszer, bár a szakmai diskurzus már megkezdődött a témában (SHAPIRO–OSSORIO, idézi UJHELYI 2014). Jelen kutatásban az adatokat nyilvános felületekről gyűjtöttük, azaz olyan tartalmakat használtunk, amelyek bárki számára láthatóak voltak az online térben. Pozíciónk így a passzív megfigyelőé volt, azaz semmilyen módon nem avatkoztunk be ezekbe a közösségekbe.

Mintavétel és adatgyűjtés

Első lépésként igyekeztünk feltérképezni azokat a magyar Facebook-csoportokat és tematikus oldalakat, amelyek a leírás alapján magukat „férficsoport"-ként határozzák meg. Mivel a talált csoportok többsége zárt csoport volt, ahova csak előzetes felvételi kérelem után lehet csatlakozni, ezért a mindenki számára nyilvános tematikus oldalakkal folytattuk a további vizsgálatot. Az így talált 24 tematikus férfioldalt a következő lépésben abból a szempontból vettük szemügyre, hogy megjelenik-e bennük a feminizmushoz való explicit viszonyulás. Ehhez a *Nemi Identitás Modell* (BECKER–WAGNER 2009) férfiakra adaptált verzióját vettük kiindulási alapnak. Az eredeti modell értelmében a feminista szereppel való azonosuláshoz egyszerre két dolog szükséges a nők esetében, az egyik a női

nemi szereppel való erős identifikáció, a másik pedig a progresszív tartalmú nemi szerepfelfogás. A feminizmushoz való viszony mentén a hétköznapi diskurzusokban is elkülöníthetőek tipikus pozíciók, melyek az „antifeminista vagyok", a „nem vagyok feminista", a „feminista vagyok, de...", végül a „feminista vagyok" állításokkal jellemezhetőek. Ezeket az identitáspozíciókat/attitűdöket nem csupán kategoriálisan, de egyfajta fejlődési modellbe ágyazva is tekinthetjük, amely szerint a feminista tudatosság fokozatainak tekintjük őket (DOWNING–ROUSH 1985, erről részletesebben ld. SZABÓ 2015).

Az általunk vizsgált, a legtöbb tetszéssel (like) bíró online Facebook tematikus oldalak[2] közül a következő lépésben kiválasztottunk egyet-egyet, amelyeknél egyértelműen azonosítható volt a feminizmushoz való viszony előzőekben meghatározott négy lehetséges típusának valamelyike. Az *antifeminista* oldal úgy definiálta önmagát, mint akik a feminizmus eszméje ellen szerveződő férfiakat tömörítik. A *(pro)feminista* oldalt a feminizmust támogató férfiak közössége alkotta (ez az oldal időközben megszűnt), az általunk *„no fem"* csoportnak hívott közösségére jellemző volt, hogy a kitűzött cél a hagyományos „férfi értékek" visszaszerzése és megőrzése volt, végül a *„hegemónok"* csoportja, akik a férfi privilégiumok reflexiómentes haszonélvezői vagy legalábbis erre törekednek.

A következő lépésben a kiválasztott négy tematikus férfioldal egy év alatt keletkezett posztjainak összegyűjtését végeztük el (2013. augusztus – 2014. augusztus), majd mindegyik oldalnál kiválasztottuk az összes poszt közül a tíz legtöbb aktivitást (like/share/comment) elérő tartalmat. Az ezeknél kialakult diskurzus, és az azokban megjelenő narratívák adták az elemzés alapját képező kutatási anyagot (összesen 1694 hozzászólás). A mintába csak a férfi hozzászólók kommentárjai kerültek be, amennyiben a név alapján nem volt egyértelműen eldönthető a hozzászóló neme, úgy azt kihagytuk az elemzésből.

Módszertan

A kiinduló kutatási kérdéseink a következők voltak: Mi a csoport interpretációja önmagára nézve és ebből mi következik? Milyen narratívák emelkednek ki a férfi- és nőképre, valamint a feminizmusra vonatkozóan?

A kérdések megválaszolásához az anyag elemzését alapvetően kvalitatív módszertannal, interpretatív fenomenológiai analízissel (IPA) végeztük, amely a szociális konstruktivizmus, a diszkurzív pszichológia, valamint a narratív pszichológia keretében helyezhető el. Az IPA-val azt lehet kutatni, ahogyan az emberek megértik saját tapasztalataikat, így a kutatási kérdés mindig nyitott, explorációs, a folyamatra fókuszál és a jelentést célozza. A kutatási kérdés egy specifikus kontextusra, jelenségre vonatkozik, és a második lépésben már elméletileg megalapozott is lehet. Az analízis során az első lépésben szabad tartalmi analízissel dolgoztunk (RYAN–BERNARD; SILVERMAN, idézi RÁCZ és mtsai 2016), majd leíró, magyarázó és értelmező konceptuális jegyzeteket készítettünk. A kibontakozó témákból további interpretációval kapott főtémákat az idézetekkel együtt táblázatba foglaltuk, a módszer ajánlásának megfelelően (PIETKIEWICZ–SMITH 2012; RÁCZ és mtsai 2016). Terjedelmi okok miatt itt most csak korlátozottan tudjuk bemutatni a gazdag anyagot, amelyből építkeztünk, azonban lehetőségeinkhez mérten igyekszünk a vizsgált jelenségeket releváns idézetekkel is kellően alátámasztani.

2 A kiválasztott Facebook-oldalak elérhetőségeit etikai megfontolásokból itt nem közöljük, de kérésre megadjuk azokat más kutatók számára is.

Eredmények és értelmezés

Mivel a profeminista és hegemón csoportok esetében a legtöbb aktivitást kiváltó posztok alatt nem alakult ki érdemi diskurzus a tagok között, ezért ennek a két csoportnak az elemzésére nem volt lehetőségünk. A profeminista csoport egy olyan tematikus oldal volt, ahol egy fociklub tagjai vállalták fel, hogy fél évig kampányolnak a nők elleni erőszak ellenében. Népszerű posztjaik többsége is ezt a témát érintette, érdemi megbeszélés nélkül. A csoport időközben fel is oszlott, azaz hosszú távon nem épült közösség az ad hoc projektre. A hegemón csoport esetében az oldal tartalmaiban a hegemón maszkulinitással asszociált témák, területek, érdeklődési körök kerültek elő – úgymint a nők, az autók, a siker és a pénz –, ám a tagok között itt sem alakult ki diskurzus. Az antifeminista és „no fem" csoport a tagok aktivitásának köszönhetően sok témában, igazi diskurzusokkal tárgyalta ki a legnépszerűbb témákat, így ezeknek a gazdag tartalmaknak az elemzésére nyílt lehetőségünk a továbbiakban.

Antifeminista diskurzusok

Az antifeminista csoport deklaráltan a feminizmus ellen fellépve határozta meg önmagát. Legnépszerűbb témáikban is leginkább a feminizmus bírálata jelent meg, továbbá a nők maszkulinizációja miatti aggodalom és harag, valamint a férfiak nők általi áldozatszerepének kiemelése, és a tradicionális nemi szerepek megtartása melletti kiállás. Az antifeminista férfiképet áthatották a hagyományos, hegemón maszkulinitáshoz kapcsolódó elvárások, normák és tulajdonságok.

> *A férfiak empatikusabbak, gyerekkoruktól arra nevelik őket, hogy senkire se számítsanak és vállaljanak felelősséget a tetteikért, egy férfi racionális, csak azt veszi meg, amire szüksége van, úriember, férfias, megvédi a nőket, ha férfi vagy, nem sírsz, vállalod a tetteid következményeit, kiállsz magadért, a családodért, akár az életed árán is. Ha férfi vagy, senki nem gázolhat a becsületedbe, állod az adott szavad, nem ütsz meg nőt, elviseled a fájdalmat, a kudarcot, a nehézséget. Teremtő, termelő, óvó, aki a társadalomért él, de nem becsülik meg. A férfit elvek vezetik, mindig azt teszi, amit helyesnek gondol, hisz alapigazságokban, azért tesz dolgokat, hogy ne értéktelenedjen el a saját szemében. A férfinek utódokat kell nevelni, javakat kell előteremteni, biztonságot kell nyújtani a családnak. A férfiak bíznak egymásban. A férfinek van jövőképe, amit az édesapjától kap, így képes irányítani és vezetővé válni.*
>
> (Antifeminista csoport férfiasság-leírásainak kivonata.)

A hagyományos férfikép és maszkulin értékrendszer megjelent az antifeminista csoport férfiasságképében, azaz úgy tűnt, hogy a tagok a siker, az erő, a versengés és az antifeminitás normái mentén határozzák meg férfiasságukat. A siker tekintetében leginkább az anyagi előrejutás nehézségeit említették, kiemelve a megbecsültség hiányát. Diskurzusaikban megjelent a férfiak teremtő ereje, amit azonban nem értékel kellőképpen a társadalom. Kiemelték továbbá, hogy a munkaerőpiaci lehetőségek hiánya elsősorban a női munkaerő és a nemek közötti versengés következménye, aminek felszámolásával – vélhetően – a férfiak anyagi lehetőségei is javulnának. Így összességében elmondható, hogy az antifeminista csoport tagjai a klasszikus maszkulinitás normarendszerének bár szeretnének, de mintha kevéssé tudnának megfelelni, és ezért elsősorban a nők térnyerését teszik felelőssé.

1. táblázat. Példák az antifeminista csoport diskurzusaiban megjelenő férfinormákra

Siker, erő, versengés
„Születésétől fogva kondicionálják a fiúkat arra, hogy senkire sem számíthatnak. Viszont az általa (később) elvégzett munkára számít a társadalom."
„...ezen társadalmon kívül helyezkedik el a teremtő termelő óvó FÉRFI aki tulajdonképpen a társadalomért »él«, úgy hogy fáradalmaiért a legcsekélyebb mértékben sem kapja meg az elismerést tiszteletet?"
„...a nők érzelmileg fejlett férfit szeretnének, akivel lehet lelkizni, csakhogy ez ne akármelyik férfi legyen, hanem a gazdag, sikeres, magas státuszú, jóképű macsó (aki nem vitte volna sokra, ha tényleg másokra figyelő lenne)..."
„...a férfi egész életében csak ad és ad, munkája gyümölcsét, erőforrásait..."
„Ha a férje annyit hozna haza, hogy elég lenne a teljes családnak, akkor szerintem egy nő se lenne hülye egy teszkó pénztárban rohadni."

A tradicionális maszkulinitáshoz kapcsolódó feminofóbia jelensége is tetten érhető volt az antifeminista csoport diskurzusaiban. A változó férfiszerepek és a változó férfiasság-leírásokban az elnőiesedéstől való félelem jelent meg, egyrészt külső jegyekben (mint például a szemöldök), másrészt pedig a „lágyságban", amely sztereotipikusan női tulajdonságként elfogadott. A szakirodalom (pl. O'Neil 1982) gyakran állítja párhuzamba a nőiességtől való félelmet (feminofóbia) a homofóbiával, ez a jelenség az antifeminista csoport beszélgetéseiben is megjelent. A homoszexuális férfiak jellemzésében a nőies tulajdonságok és viselkedések emelkedtek ki, mintegy ellenpontjaként a tradicionális-hegemón férfiasság rigid normarendszerének. Ez utóbbiból kikerülő férfiak tehát – függetlenül valós szexuális orientációjuktól – megkapták a homoszexualitás bélyegét, amely a patriarchális társadalmi berendezkedésben a nők csoportjához hasonlóan leértékelt.

2. táblázat. Példák az antifeminista csoport diskurzusaiban megjelenő nőktől/nőiességtől való félelemre

Feminofóbia
„...férfiak szedik a szemöldöküket. Egyrészt nőiesnek gondolom, semmi higiéniai pozitívum nincs benne, és az arc karakterét is teljesen megváltoztatja, méghozzá az eredeti férfiastól a mesterkélt női felé..."
„A konditeremben előfordul egy élőlénytípus: gyantázott, szolizott, divatmajom, aki nem azért jár oda, hogy erős, egészséges legyen, hanem csak esztétikai okokból."
„Egy férfi szerintem ne legyen hiú!"
*„... Ezek a metró-szexuálisok (mert ezek folyton azt lesik a metrón, hogy ki nézi meg a frissen nyírt szakállukat, cipőjüket és a többi) sunyi álságos b*zis (sic!) alakoknak tűnnek."*
„...Akkor már kezdenek szellemileg fejlődni, és a kislányos kinézetű ideáljaikat lecserélik kevésbé buzisabbakra..."

A klasszikus maszkulinitáshoz kapcsolódóan, azt mintegy kiegészítve fogalmazódtak meg az ideális nőkhöz kötődő tradicionális elvárások ebben a csoportban. Mindezt színesítette a nők megváltozott – bővülő/maszkulinizálódó – szerepei feletti ítélkezés, nemtetszés és felháborodás, mely sok tekintetben a férfiasság eltűnésének teljes fenyegetettségével párosult.

> *A nők empátiája nem terjed ki a férfiakra és egyébként sincs belőle sok nekik és könnyű átverni a 2-3 köbcentis agyukat. Könnyen befolyásolhatók, manipulálhatóak, irracionálisak. Az átlagnő impulzusvásárló és nem ért ahhoz, hogyan szelídítsen meg egy alfahímet. A nők önzőek és zsarolják a férfiakat, rövid időre és érdekből választják őket, főleg a feminizmus miatt. A férfiak ellen minden esetre sikeresen össze tudnak fogni. A nők sokkal erőszakosabbak, mivel sem érzelmileg, sem mentálisan nem teljesen stabilak, hamar elsárkányosodnak. Érzelmileg nem önjáróak, lelki terrort alkalmaznak és legálisan gyilkolhatnak. Gyakran jelennek meg áldozatként, de semmi felelősséget nem kell vállalniuk a tetteikért. Szabad döntésből dolgoznak a gyári szalag mellett és nyereségvágyból állnak prostinak. De egyébként otthon a helyük. A nőknek nincsenek elveik, gonoszak, fokozott önkontroll-hiányuk van, züllöttek és isznak, kihasználják és átverik a férfiakat, élősködnek rajtuk és 90%-uk ribanc. Mert sokat keresnek vele. De egyébként sem értenek a szexhez és különben is fegyverként használják, hogy hatalmat gyakoroljanak a férfiak felett. A nő olyan, mint egy gép, megvettük használjuk. És csak a tisztességes, normális nőket vesszük emberszámba, akik nem akarnak versenyezni a férfiakkal.*
>
> (Antifeminista csoport nőiesség-leírásainak kivonata.)

Az írásokban megjelent továbbá a nők erőteljes leértékelése és alacsonyabbrendűségének képzete, definiálva a „rossz nő" sokszor maszkulin karakterét, amelyet gyakran jellemeztek ellentmondásos vonások mentén (érzelemmentes, de impulzív, manipulálható, de manipulatív, gyakran buta, de a férfiak ellen fifikás, összetartó más nőkkel, de a kötelékei érdekalapúak, kedveli az érzelem nélküli szexet és mértéktelenül önpusztító). Antifeminista nézőpontból a nők felelősek a társadalmi problémák nagy részéért, a férfiak munkaerőpiaci nehézségeitől kezdve a prostitúcióig, mely utóbbi férfi nézőpontból egyszerre elítélendő, ugyanakkor szükséges. Megfigyelhető volt továbbá a nők jelentette fenyegetés, amely gyakran társult valódi egzisztenciális, akár az életet veszélyeztető félelemmel, amikor is a férfiakkal szembeni női erőszak konrollálhatatlansága jelent meg az elbeszélésekben.

3. táblázat. Példák az antifeminista csoport diskurzusaiban megjelenő nőképre, női sztereotípiákra

Nőkép
„A nőnek otthon a helye – a rendszersen jól és jót főző nő nem csak a családja egészsége megőrzése iránti elkötelezettségéből, de a család jobb anyagi helyzetéért is dolgozik azzal, ha főz."
„...klasszikus szerepek: házon belül a nő a főnök, azon kívül a férfi (legtöbb nő egy nála orrhosszal dominánsabb férfire vágyik)..."
„A nő olyan, mint egy gép. Megvettük, használjuk. Néha letöröljük róla a mocskot, hogy ne legyen annyira koszos és kész. Amelyik gép állandó babrálgatást vár el, azt kukába kell dobni és venni egy komolyabbat."
„Szűkebb tágabb környezetemben sokkal több nőt ismerek, aki sem érzelmileg, sem mentálisan nem teljesen stabil. Az ilyen típus hamarabb választja konfliktuskezelés, illetve okozás erőszakos módját."
„Egy nő csak addig szomorú, ha megbántott valakit, amíg látja a másik szomorúságát, társadalmi elvárásnak cselekszik, a szabálya az amit másnak lehet, azt nekem is ..."
„A nők fokozottabb önkontroll-hiánya magyarázhatja, hogy »veszettebbül« isznak."
„...bizonyos mértékben szükséges ez a »,mesterség«, de nem úgy, hogy majdnem a teljes magyar női lakosságnak ez a foglalkozása."
„Ha a nők nem dolgoznának, nem lenne munkanélküliség."
„Nekem van is élményem a női fizikai erőszakról. Egyszer anyám vert el fakanállal, ... Aztán nagynéném a kocsiban pofozott fel vagy hatszor elég erősen ... Az iskolában az osztályfőnök nő fém sippal verte a fejünket."

A nők csoportját ellenségként tematizáló diskurzusokban a nők leginkább úgy jelentek meg, mint a „hatalommal bíró nem" képviselői, akik igyekeznek ezt a hatalmat a férfiakkal szemben alkalmazni. Ezek a témák összekapcsolódtak a feminizmus olyan diskurzusaival is, amelyekben az mint egy férfigyűlölő ideológia, a hatalommal bíró nők férfiak feletti kontrollját szolgálni hivatott eszme jelenik meg. Néhány hozzászólás az erős anyáktól való dezindividuáció pszichoanalitikus elméletét is megerősítette.

4. táblázat. Példák az antifeminista csoport diskurzusaiban megjelenő feminizmusképre

Feminizmus
„... A feminizmus célja a lelki apagyilkosság ... anya-fiú kapcsolat szorossá fűzése ... fiúkat elzárja az apjukkal való kapcsolattól."
„...feminista propaganda oly sokáig sértette meg a férfiakat azzal, hogy »férfierőszakról« beszélt és oly sokszor és sokan állították, hogy »az erőszak férfibiznisz«, ... nem is egyformán erőszakos a két nem a családi viszonylataiban, hanem végül talán a nők viszik el a pálmát..."
„... Extrémebb formái a vágyakozás a férfiak számának erőszakos csökkentése (de szépen fogalmaztam meg a népirtást), meg a kötelező kasztráció iránt. ... az eszme destruktív, és vissza kell szorítani, akkor is, ha úgy hívjuk, hogy feminizmus."
„...feminizmus def: nyugati kultúrkör udvariassági szokásaira épített női előjogok törvényesítése..."
„Talán Magyarország még felismerheti és elkerülheti a nyugati társadalmak tévedéseit, a feminizmus legnagyobb útvesztőit. Bízunk a jóérzésű, tisztességes nők segítségében is..."
„...az irányított és felügyelt szexualitás, mint eredendő fegyver a nő kezében hatástalan, ha van pornó és vannak kurvák (ezért ágálnak ez ellen a feministák, így elveszítik hatalmukat a férifak felett)..."
„...a feministák mindenkire a saját »egyenlőségüket« akarják erőltetni, és ha neked ez nem tetszik, akkor gonosz vaskalapos reakciós vagy..."
„Megeshet, hogy leginkább a gyerekeiket egyedül nevelő, a feminista önállóság téveszméjével beoltott szinglihordák felelnek a férfiak sűrűsödő szocializációs problémáiért?"

Diskurzusok a „hagyományos férfiértékek" körül

A „no fem" csoport férfiasság-definícióit is a tradicionális (hegemón) maszkulinitáshoz való igazodás vágya jellemezte. Ugyanakkor annak pontos tartalmában nem volt teljes egyetértés a csoporton belül, mivel a dominancia mellett megjelentek az alternatív, önfeláldozást kiemelő narratívák is. Az azonban biztos volt: a férfi önálló és önállóan definiálja saját maszkulinitását is. Mindenképpen férfias – olykor jelentsen ez bármit is – és sosem nőies. („Az a férfias, ami nem nőies.")

> *A férfi apa, szerető, félig isten-félig állat. A férfi férfias viselkedésével, a családért tett munkával és a férfi körül lévők tiszteletével azonosítható. A férfi nem öltözködik szélsőségesen. A férfi ideál a gyerekének, álom a nőknek, példakép a többi férfinek. A férfi logikus, kompromisszumkész, önmaga határozza meg önmagát. A férfi bölcs, udvarias, kedves, céltudatos. Egyszerre vas és arany. A férfinek van*

tartása, képes a felelősségvállalásra, cselekvőképes. Teljesítenie kell. Határozottan, őszintén, tiszteletteljesen, férfiasan. A férfit a cselekedetei határozzák meg. A férfinek kifelé dudorodik és a nadrágba nyúlva kettőig tud számolni. A férfit a tettei minősítik. Vagy a helyzet és körülmények teszik azzá. Egy férfinek nem fontos a külseje. Jézust követi. Kötelességtudatban, szeretetben, önfeláldozásban, bátorságban. A férfit a nő, a családja és gyerekei teszik azzá. Az igazi férfi arról ismerszik meg, hogy fogcsikorgatás nélkül, egyetlen csavarintással távolítja el az uborkás üveg tetejét. A férfi nem hangoztatja fennen, hogy Ő igenis férfi. Nincs szüksége rá.

(„No fem" csoport férfiasság-leírásainak kivonata.)

Bár a férfiasság-definíciókban nem volt teljesen egységes a diskurzus, a narratívákban alapvetően tetten érhetőek voltak a férfi misztikum- és értékrendszer sarokpontjai mint kihívást jelentő feladatok a férfiak számára. Megjelent a siker, mint a férfiasság fokmérője, ami elsősorban kihívásként megélt anyagi siker. A teljesítményelvárásokat is észlelték a csoport tagjai, ezeknek megfelelni pedig az erőt és a kitartást gondolták férfias eszköznek. Az ehhez kapcsolódó diskurzusokban egyfajta nosztalgia is visszaköszönt olyan tevékenységek iránt, mint a kétkezi munka vagy a ház körüli szerelési munkák, illetve egyes szervezetek (pl. katonaság) iránt, amelyek jól definiálhatóan maszkulinnak és ezzel férfiasnak sztereotipizáltak.

5. táblázat. Példák a „no fem" csoport diskurzusaiban megjelenő férfinormákra

Siker, erő, versengés
„...erő, teljesítmény, siker, technika..."
„Ezeknek a fémeknek (arany és vas) együtt kell jelen lenni egy férfiban."
„... férfiként a mai világban is teljesíteni kell, sőt mi több, éppen a mai világban kell jobban teljesíteni (nem visszasírni valamit a nagyapák korából)..."
„...régen a nők azt mondták, hogy 100 kiló alatt nem férfi a férfi, ma azt mondják, hogy 100 millió alatt nem az..."
„...kérdés, hogy a férfiak meg tudják-e maguk vívni a mindennapi harcaikat, a maguk férfias módján ..."
„...a kétkezi munka varázsa és annak gyümölcsének élvezete teljességgel hiányzik a férfiak életéből..."
„...tehát nekünk vidéki férfiaknak ez is a dolgunk, kicsit sajnálom a városi (férfi) társainkat, akiknek azért is fizetniük kell, hogy edzőterembe bizonyítsanak..."
„Az oroszlánt sem kell megvédeni. Ha meg kell, akkor az már nem oroszlán."

A férfi misztikumban megfogalmazott antifemininitás a „no fem" csoport diskurzusainak alapját adta. Leírásaikban a nemek közötti komplementaritás dominált, az igazi férfihez

igazi nő tartozik, akik így kiegészítik egymást. A femininitás mint a férfiasságot elbizonytalanító minőség jelent meg, amely a férfiak világában nemkívánatos, hiszen a két nem határozottan elkülönül egymástól. Ugyanakkor a feminofóbiában megmutatkozó férfiasság-definíciók továbbra is homályban hagyták az igazi férfiasság, a férfias jelleg, a férfias értékek valódi természetét. Hasonlóan az antifeminista csoporthoz, itt is megjelentek az antifemininitáshoz kapcsolódó homofóbia-narratívák, melyek a feminin jellegű férfiakat a homoszexualitással azonosították, ezzel is leválasztva őket a férfiak „igazi" maszkulin csoportjától, egyúttal megvédve önmagukat a femininitás okozta elbizonytalanodás miatti szorongástól.

6. táblázat. Példák a „no fem" csoport diskurzusaiban megjelenő nőktől/nőiességtől való félelemre

Feminofóbia
„...hogy egy nő erősebb, mint egy férfi, ez nevetséges, azt hinni, hogy félnem kell a gyengébbik nemtől, nevetséges..."
„... sokszor jó a férfiak egyszerűsége, racionalitása, naivsága, nem kell az elbizonytalanító női jelleg – azt mondják a férfiaknak több női tulajdonságot kellene elsajátítani, nem biztos, ..."
„... túl van már hajtva a legyél nőies akkor leszel jó férfi téma, az igazán nőies területeken szükségem van egy nőre, pont mert ők azok, én meg nem ..."
„Médiában a »nagy sztárok« inkább nőiesek, mintsem férfiasak Justin Bieber, Adam Lambert stb stb....Elég nehezen fog »normális képet« kapni az elkövetkezendő generáció, ha nem teszünk valamit. Hajvasalás, körömfestés, »női ruhák« hordása manapság a trendi. pfej! (sic!)"
„... és mivel így nőnek a »pasik«, ez fog tetszeni a lányoknak, ezek a vékony senkiházi nagypofájú magamutogatós satnya férfi utánzatok, mikor a nőjük vastagabb mint a gyerek maga..."
„Az én fiam tuti nem lesz ilyen kis buzeráns mint a fiatalok 95%-a..."
„Egyre kisebb a nemek közti különbség, itt ez a lényeg! A férfi legyen férfi, egy nő pedig egy Nőies NŐ!!!"

A „no fem" csoport szerinti ideális nő kiegészítője az ideális férfinak, elsősorban a klasszikus szerepek szerint, otthon van a birodalma, nőies, és némiképp megengedett számára az emancipáció („elbírja az előnyeit"), de ez nem mehet az otthoni, háziasszony szerepek rovására. A szerethető, de nem kompetens nők képét (jóindulatú szexizmus) néha átszínezték ellenséges hangvételű nézőpontok is, miszerint a nők egy része önző, vagy felrúgja a családi szerepek által kialakított egyensúlyt (ellenséges szexizmus).

A nő egy életforma és nem használati tárgy. A nő nem agyontetovált, nem kurválkodik nem bagós és nem rúg be a buliban. A nő felnőtt. A nő kettő és hat éves kora között mond igazat, aztán hazudik. A nő a gyerekével az asztalon hancúrozik, aztán a férjével az ágyban. A nő elbírja az emancipáció előnyeit, és jó háziasszony. A nő, aki a férfierényekre büszke, az elveszíti nőiességét.

A nő megbízhatalan és főleg a hajával, szemével, arcszínével foglalkozik, de komplexen gondolkodik. A nő a férfias férfiakat szereti, akik nővé teszik őt. A nőnek fontos a kis trécselés, a fodrász, a kozmetikus, az új haj. Műszempilla, hajtoldás, tetovált szemöldök, arcplasztika, mellimplantátum. A nő (alfa)hímekben gondolkodik. A nő elidegeníti a gyereket az apjától, miközben ő a háztűz őrzője. Vetett ágy, jókedvű asszony.

(„No fem" csoport nőiesség-leírásainak kivonata.)

A két nem kölcsönös függésének megfelelően a „no fem" csoport férfi tagjai is aggódással fogadták a bővülő, modern női szerepek megjelenését, vélhetőleg azért, mert az ilyen típusú nőiességgel kapcsolatban a férfiasság definíciója is nehézségekbe ütközik.

7. táblázat. Példák a „no fem" csoport diskurzusaiban megjelenő nőképre, női sztereotípiákra

Nőkép
„...a kocsi egy használati tárgy, a nő egy életforma..."
„...a nők tisztelete és fizikai sérthetetlensége azon alapul, hogy ők NŐK, de a bagós, buliban berúgós, agyontetovált, kurválkodó lény az nem NŐ ..."
„...kettő és hat éves kor között mondd igazat egy nő, a felett már HAZUDIK, hisz Nőből van..."
„Az a nő, aki férfi erényekre büszke az lassan elveszíti nőiességét."
„...szép rend és jókedvű feleség a fontos – a családi tűzhelyet ő tartja melegen, de ha ez teher, akkor régen rossz, ha megkér akkor természetesen segítek..."
„...férfiak és nők, egymást tesszük azzá, amivé leszünk (csak a saját életed felett van hatalmad)..."
„Egy mentálisan egészséges nő, egy határozott férfias férfit szeretne magának nem egy nyámnyila alakot. Mint ahogy mi is a nőies, kedves nőket keresünk társnak, nem »katonatiszteket« ..."
„...a lényeg a tisztelet, amit akkor is éreznie kell, ha tudja, hogy elvárunk bizonyos dolgokat..."
„...mi férfiak nők nélkül semmik vagyunk!"
„A férfi képviseli a férfi erőt, a nő, a női erőt."

A „no fem" csoport feminizmushoz való viszonyát is erőteljes ellenségesség, és az egyenlőség eszméjének az egyformaság rémképével való összemosása jellemezte. A megváltozó női szerepek motorjának a feminizmust tekintették, amely elidegeníti a nőket a férfiaktól, ezzel felrúgva a nemek közötti (hierarchikus) egyensúlyt, és elbizonytalanítja a férfiakat. A feminizmus az egyenlőség felszabadító értelmezése helyett itt mint egyfajta női identitás és hatalmi fenyegetés tematizálódott.

8. táblázat. Példák a „no fem" csoport diskurzusaiban megjelenő feminizmusképre

Feminizmus
„A legalapvetőbb probléma, a férfiak háttérbe szorulásának, a feminizmus olyan hatalmi struktúrája, amelyet gátlástalanul gyakorolhat, a nő többségű bíróságokon, nő többségű gyámhatóságokon."
„A férfiak lustasága, tutyimutyisága után semmi más nem okozott akkora károkat mint a gendertudatosság és a feminizmus..."
„...a női emancipációs mozgalmak erősen túlfutottak már, így érthető hogy a férfiak életkérdéseivel, helyzetével, értékeivel egyre többen foglalkozunk..."
„...feminizmus: társadalmi válasz vagy gazdasági kérdés? ... miért nem népszerű a feminizmus a nők többségének körében? jó-e ha mindenért a férfiakat hibáztatjuk és éket verünk férfi és nő közé? ..."
„...feminizmus meghozta a gyümölcsét, szép és nagy és elég büdös gyümölcsöt, ennek eredménye a nemek harca..."
„...a feminizmus a nőknek az a szamurájkard amivel a saját harakirit elkövetik majd..."

MEGVITATÁS

Az egyes csoportok elemzését követően az ott megjelenő mintázatokat összehasonlítva kiemelhetőek bizonyos hasonlóságok, mint ahogy megjelennek markáns különbségek is. Közös elemként meghatározható, hogy az antifeminista és a „no fem" csoportok önmeghatározásában egyaránt a *hegemón maszkulin normák*hoz való igazodás figyelhető meg. Mindkét csoport diskurzusaiban előkerül a férfiak sikeressége és státusza mint norma, ellenpontjaként pedig ennek esetleges kudarcai, mint például az egyedüli családfenntartó szerep financiális nehézségei. Úgy tűnik, hogy mindkét csoport tagjai érzékelik azt a társadalmi nyomást, amely az anyagi sikerességben méri a férfiasság értékét. Ugyancsak közös elem, hogy mindkét csoportban fellelhetőek a femininitástól való félelem komponensei, mint a nőiesség sztereotipikusan megjelenő tulajdonságai, pozíciói és viselkedésformái. Ugyancsak közös félelemként jelenik meg, hogy a megváltozó nemi szerepek következményeként végérvényesen eltűnnek a két nem közötti különbségek, így felszámolódnak a maszkulin attribútomok és értékek. Mindezzel párhuzamosan jelennek meg a homofóbia címkéi is, főleg a nőiesnek/femininnek tartott, „modern" férfiakkal, fiúkkal kapcsolatban. Ezeknek a mintázatoknak a hátterében mindkét csoport esetén a (nőktől való) megkülönböztethetőség elemi vágya és a megkülönböztethetetlenség félelme húzódik meg.

9. táblázat. Hasonló témák az egyes férficsoportokban

Antifeminista	**„No fem"**
• Maszkulinitáshoz való viszony – *hegemón maszkulin normák: feminofóbia, homofóbia, siker, státusz* • Fenyegetés típusai: *megkülönböztethetőség* • Válaszok: *szexizmus* • Feminizmushoz való viszony: *ellenséges*	• Maszkulinitáshoz való viszony – *hegemón maszkulin normák: feminofóbia, homofóbia, siker, státusz* • Fenyegetés típusai: *megkülönböztethetőség* • Válaszok: *szexizmus* • Feminizmushoz való viszony: *ellenséges*

A megkülönböztethetőség fenyegetettsége részlegesen értelmezhető Brascombe és munkatársainak (1999) identitás-fenyegetés modelljével. A modell a csoportközi – ez esetben a nők és férfiak közötti – viszonyokban létrejövő előítéletek és konfliktusok társas identitásban gyökerező magyarázatát adja. Eszerint a csoportkozi viszonyok dinamikájának egyik forrása, hogy a saját csoport fenyegetése a társas identitás okán egyszersmind a szelf fenyegetését is jelenti.

A társas nemi identitás fontosságát erősíti meg Burn és munkatársainak (2000) kutatása is, amely szerint a nemi szereppel való azonosulás moderáló tényezőként a nők esetében egyenes, férfiaknál pedig fordított arányú összefüggést mutat a feminizmus támogatásával. Ennek értelmében minél hangsúlyosabb az önmeghatározásában a férfiasság, és minél inkább azonosul a férfiak csoportjával a személy, annál inkább elutasítja a feminizmus eszméjét, fenyegetőnek érzékelve azt. Toller és munkatársai (2004) vizsgálatukban megerősítették a fentieket, eredményeik szerint a maszkulinitás skálán magas értéket mutató férfiak férfiasságukkal ellentmondásosnak élték meg a feminizmus címkéjét, míg a femininitás skálán magas pontszámot mutató férfiak inkább támogatták a feminizmust és a nemek közötti egyenlőséget. Williams és Wittig (1997) magyarázatukban kiemelik azt is, hogy a feminizmus elutasítása mögött annak nőiesként való kódolása húzódhat meg. Ennek a dinamikának van egyfajta paradoxona, miszerint valaki minél inkább törekszik a domináns/hatalommal bíró (hegemón) férfiasság elérésére – és érzi a feminizmust fenyegetőnek –, annál inkább látja önmagát és a férfiak csoportját elnyomott pozícióban.

A feminizmushoz való viszonyban a nyílt ellenségesség megjelenik mindkét vizsgált férficsoportban, és a diskurzusokból úgy tűnik, hogy arra nem mint a nemek közötti egyenlőség eszméjére, hanem sokkal inkább mint a férfiak ellen szerveződő ideológiára tekintenek. A feminizmus tehát nem mint a férfi nemi szerepeket is felszabadító lehetőség tematizálódik, hanem mint egy speciális női (hatalmi) eszköz, amelyben a „rossz" nők próbálnak dominanciát gyakorolni a „jó férfiak" felett. Az antifeminista csoport feminizmushoz való viszonyában a tradicionális férfi előjogok elvesztésének félelme domínál, míg a „no fem" csoport esetén inkább a nemek közötti kölcsönös érzelmi függés harmóniájának elvesztésétől való félelem hangsúlyos – néhány nyíltan ellenséges hang mellett.

A közös jellemzőkön túl sajátos különbségek is kiemelkednek a két csoport között. Az antifeminista közösség diskurzusainak fókuszában leginkább a nők csoportja áll, mint-

egy velük szemben fogalmazzák meg saját maszkulinitásukat. Ez a csoport a férfiakat alárendelt pozícióban látja a nők csoportjához képest, a „női hatalom" általi elnyomást észlelve. Ebben a konstrukcióban visszaköszön az erős nőktől való félelem, melynek pszichodinamikus alapjaira utalnak az ezzel párhuzamosan megjelenő, domináns anyáktól való autonómia nehézségeinek narratívái. Az antifeminista csoport mindezek tükrében sokszor látja magát sikertelennek, amiről leginkább a nők, legfőképpen a feministák tehetnek. A diskurzusokban visszaköszönnek a nemek közötti egyenlőség mögé rejtett női hatalmi törekvések félelmei, melyek akár az egzisztenciális szorongásokig fokozódnak. Az észlelt fenyegetettség az identitásfenyegetésen túl gyakran ölt reális színezetet, amikor is a férfiak munkaerőpiaci lehetőségeinek változásában a nők munkahelyekről az otthoni munkavégzésbe való önkéntes visszavonulását látják megoldásnak. Ez a dinamika jól illusztrálja Stephan (2002) elméletét, melynek értelmében a reális fenyegetettség élménye és az ellenségesség a csoportok közötti szimbolikus vagy anyagi javakért történő versengés észleléséből fakadhat. Ez a versengési motívum más elméletekben is megjelenik (pl. Sidanius–Pratto 2005; Jost–Kay 2005; Glick–Fiske 1996), amikor is a férfiak és nők közötti strukturális hatalmi viszonyokkal összefüggésben, az „engedetlen" – így versengő és veszélyes – nőkkel szembeni előítéleteket, sztereotípiákat és ideológiákat magyarázzák.

A különböző fenyegetésekre adott szexista válaszok mintázatában a vizsgált két férficsoport eltérést mutat. Az antifeminista diskurzusokban leginkább azok a nézetek dominálnak, melyek a nőket nyíltan alacsonyabbrendűnek titulálják, a tradicionális szerepeloszlásnak megfelelően képzelve el a nemi szerepeket (régimódi szexizmus, Swim–Cohen 1997), illetve azok, amelyek tagadják a fennálló diszkriminációt és elutasítják a nőmozgalmakat (modern szexizmus, Swim–Cohen 1997). Emellett megjelenik az a gondolatkör is, amely ellenséges nézőpontból versengőnek és/vagy szexuális eszközökkel kontrollt szerezni igyekvőnek jellemzi a nők csoportját (ellenséges szexizmus, Glick–Fiske 1996).

A „no fem" csoport diskurzusainak fókusza elsősorban a férfiakra irányul. A csoport a klasszikus, hagyományosan sztereotipizált férfiasság és férfiértékek megmentésében érdekelt. A férfiassággal kapcsolatosan a megkülönböztethetőség fenyegetettsége szintén megjelenik, diskurzusaikban többféle maszkulinitás értelmezése bukkan fel, de közös szempont a femininitás elutasítottsága. A férfi-női viszonyokban a komplementaritás ideája jelenik meg, a hagyományos maszkulinitás normarendszeréhez igazodva. A fenyegetettségre adott válaszként a csoport diskurzusaiban sokkal inkább a jóindulatú szexizmus dominál (Glick–Fiske 1996), néhány ellenséges, főleg a feminizmushoz köthető kivételtől eltekintve, amely mint paternalisztikus ideológia a nők felértékelésén keresztül próbálja őket a „helyükön tartani". A komplementaritás alapján a diskurzusokból egy bájos teremtmény képe bontakozik ki mint ideáltípus, aki teljessé teszi a férfiak életét, miközben rászorul azok védelmére és támogatására. Ezzel párba állítva jelenik meg a szeretetreméltó férfi (Glick–Fiske 1999), aki előzékeny és védelmező, ugyanakkor a nő gondoskodására szoruló, és őt mintegy kiegészítő és teljessé tevő személy, a klasszikus családszerkezet védelmében.

10. táblázat. Eltérő témák az egyes férficsoportokban

Antifeminista	„No fem"
• Fókusz: a *nőkön* • erős nőktől való félelem, domináns anyák, nők feletti hatalom, szex fontossága, sikertelenség, alárendelt pozíció észlelése • Fenyegetés típusai: reális • Válaszok: régimódi, modern, ellenséges szexizmus, nők leértékelése	• Fókusz a *férfiakon* • komplementaritás, mechanikai ismeretek, dominancia, sérülékenység • Válaszok: jóindulatú szexizmus, nők felértékelése

A csoportok közötti fenyegetettség dinamikájának kibontásakor alapvető a társadalmi kontextus figyelembevétele, hiszen az észlelt – vélt vagy valós – fenyegetettség társadalmi realitása egészen más az alárendelt (jelen esetben a nők) és a domináns (jelen esetben a férfiak) csoportok esetében. Jelen kutatásban a társadalmi szempontból domináns csoportok tagjait vizsgáltuk (antifeminista és „no fem" férficsoportok), így fontos szerepe van annak, hogy a domináns társadalmi csoporthelyzetet észlelik-e a személyek vagy sem. Vizsgálatunkban az antifeminista és „no fem" csoport tagja vagy nem észlelték domináns társadalmi pozíciójukat, vagy egyenesen alárendelt(nek vélt) társadalmi pozícióból fogalmazták meg védekező válaszaikat. A „hatalom nélküliség" élménye megélt realitásként jelentkezett, elsősorban az antifeminista csoportban. A hegemón maszkulinitás (Connell 1995) paradigmájában értelmezve a jelenséget, megkockáztatható a feltevés, miszerint a „hatalomból kiszorított" (azaz nem hegemón) férfiak tapasztalatai sűrűsödnek az antifeminista csoportban. Saját pozíciójuk értelmezésében ugyanakkor nem más férfiakat (hegemón férfiak csoportja) tesznek felelőssé, hanem – tévesen – a nők csoportjára irányul az oktulajdonítás. A szexista reakciók egyúttal kísérletet jelentenek arra is, hogy valamiféle egyensúlyt találva megerősítsék vagy visszanyerjék hatalmi pozícióikat. Ennek a feltételezett dinamikának a feltárására további empirikus vizsgálatokra van szükség.

KITEKINTÉS

A változó társadalmi nemi szerepek és nemek közötti viszonyok folyamatait és dinamikáját kutatva úgy tűnik, hogy a hegemón maszkulinitás (de)konstrukciója megkerülhetetlen sarokpontja mind a jelenlegi állapotok jellemzésének, mind pedig a társadalmi változások előmozdításának. A különféle férfi identitáspozíciók túlnyomó többsége jelenleg ebben a hatalmi struktúrában konstruálódik, ahol az észlelt társadalmi pozícióhoz és előjogokhoz való hozzáférés elsősorban a tradicionális maszkulinitás normarendszeréhez való igazodáson keresztül valósul meg. A femininitástól való félelem az észlelt fenyegetettséggel társul, amely a megkülönböztethetőség identitáserősítő egyéni és csoportfolyamataiba ágyazódik. Ezek az identitáspozíciók a feminizmushoz való viszonyt is nagyban meghatározzák. A fenyegetésre érzékeny maszkulin terekben a feminizmus egyenlőségelve sajátos módon az identitás fenyegetéseként tematizálódik, ez egyúttal a férfi (pro)feminizmus felvállalásának egyik legnagyobb akadálya lehet. A (pro)feminista identitáspozíció megélésének legnagyobb gátja lehet férfiak esetében, hogy az egyenlőség gondolata gyakran az egyformaság rémképével fenyeget. Erre az élményre adott reakcióként jelennek meg a különféle szexista válaszok, a változó nemi szerepekre adott védekező reakcióként a status quo fenntartásának szándékával. A feminizmus – azaz az egyenlőtlen nemi szerepek megváltoztatási szándékának – felvállalását az is nagyban nehezíti, hogy jelen társadalmunkban nem alakultak ki, vagy legalábbis igen nehezen felvállalhatóak az olyan férfi identitáspozíciók, melyek a tradicionális hegemón maszkulinitás ellenpontjaként a változás szolgálatába állíthatóak.

A maszkulin identitásparadoxon feloldása és az érdemi társadalmi változások előmozdítása alapvetően a tradicionális nemi szerepek paradigmájából való kilépéssel lehetséges. Már a hegemón maszkulinitás elméletének (Connell–Messerschmidt 2005) egyfajta újabb, pozitív olvasata is feltételezi, hogy különféle progresszív maszkulinitástípusok is válhatnak uralkodóvá egy társadalomban, amelyek például a nemek közötti hatalom igazságosabb megosztását teszik lehetővé. Ehhez azonban a jelenleg fennálló hegemón maszkulinitás kritikája szükséges, és az ennek nyomán kibontakozó olyan diskurzusok, amelyek lehetőséget teremthetnek az alternatív, például inkluzív maszkulinitások (pl. Anderson 2008) felé való elmozdulásra.

IRODALOM

Anderson, E. (2008): Inclusive masculinity in a fraternal setting. *Men and Masculinities, 10,* 604–620.

Baily, J. (2012): *What happens when men get involved in feminism? Contemporary mixed-gender feminist activism in England.* Doctoral Dissertation. University of Sheffield, Sheffield.

Becker, C. J. – Wagner, U. (2009): Doing gender differently – The interplay of strength of gender identification and content of gender identity in predicting women's endorsement of sexist beliefs. *European Journal of Social Psychology, 39,* 487–508.

Branscombe, N. R. – Ellemers, N. – Spears, R. – Doosje, B. (1999): The context and content of social identity threat. In: Ellemers, N. – Spears, R. – Doosje, B. (eds.): *Social identity. Context, commitment, content.* Blackwell, Oxford. 35–58.

Burn, S. M. – Aboud, R. – Moyles, C. (2000): The relationship between gender social identity and support for feminism. *Sex Roles, 42,* 1081–1089.

Chodorow N. J. (2000): *A feminizmus és a pszichoanatlitikus elmélet.* Új Mandátum Könykiadó, Budapest. 52–59.

Coles, T. (2008): Finding space in the field of masculinity: Lived experiences of men's masculinities. *Journal of Sociology, 44,* 233–248.

Connell, R. W. – Messerschmidt, J. W. (2005): Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society, 19,* 829–859.

CONNELL, R. W. (1995): *Masculinities*. University of California Press, Berkley and Los Angeles, California.

DÉR Cs. I. (2011): A hazai antifeminista könyvek nő- és feministaképéről. *TNTeF – Társadalmi Nemek Interdiszciplináris eFolyóirat, 1,* 155–179.

DOWNING, E. N. – ROUSH, L. K. (1985): From passive acceptance to active commitment: A model of feminist identity development for women. *The Counseling Psychologist, 13,* 695–709.

GLICK, P. – FISKE, S. (1996): The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70,* 491–512.

GLICK, P. – FISKE, S. T. (1999): The ambivalence toward men inventory. Differentiating hostile and benevolent beliefs about men. *Psychology of Women Quarterly, 23,* 519–536.

GOLDBERG, H. (1979): *The New Male: From Self-Destruction to Self-Care.* Morrow, New York.

JOST, J. T. – KAY, A. C. (2005): Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: Consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of Personality and Social Psychology, 88,* 498–509.

KIERSKI, W. – BLAZINA, C. (2009): The male fear of feminine and its effects on counseling and psychotherapy. *The Journal of Men's Studies, 17,* 155–172.

MAHALIK, J. R. – COURNOYER, R. J. – DEFRANC, W. – CHERRY, M. – NAPOLITANO, J. M. (2009): The male fear of feminine and its effects on counseling and psychotherapy. *The Journal of Men's Studies, 17,* 247–255.

MCCREARY, D. R. (1994): The male role and avoiding femininity. *Sex Roles, 31,* 9–10.

O'NEIL, J. M. (1982): Gender-role conflict and strain in men's lives. implications for psychiatrist, psychologists, and other human-service providers. In: SOLOMON, K. – LEVY, N. B. (eds.): *Men In Transition. Theory and Therapy.* Plenus Press, New York. 15–23.

PIETKIEWICZ, I. – SMITH, J. A. (2012): Praktyczny przewodnik interpretacyjnej analizy fenomenologicznej w badaniach jakościowych w psychologii. *Czasopismo Psychologiczne, 18,* 361–369. (angol fordítás)

PLECK, J. H. (1995): The gender role strain paradigm: An update. In: LEVANT, R. F. – POLLACK, W. S. (eds.): *A New Psychology of Men.* Basic Books, New York. 11–32.

RÁCZ J. – KASSAI SZ. – PINTÉR J. N. (2016): Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) mint kvalitatív pszichológiai eszköz bemutatása. Szakirodalmi összefoglalás. *Magyar Pszichológiai Szemle, 71,* 321–323.

SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (2005): Nem és hatalom. In: SIDANIUS, J. – PRATTO, F.: *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete.* Osiris, Budapest. 390–436.

STEPHAN, W. G. – BONIECKI, K. A. – YBARRA, O. – BETTENCOURT, A. – ERVIN, K. S. – JACKSON, L. A. – MCNATT, P. S. – RENFRO, L. (2002): The role of threats in the racial attitudes of Blacks and Whites. *Personality and Social Psychology Bulletin, 28,* 1242–1254.

SWIM, J. K. – COHEN, L. L. (1997): Overt, covert, and subtle sexism. A comparison between the attitudes toward women and modern sexism scales. *Psychology Of Women Quarterly, 21,* 103–119.

SZABÓ M. (2015): „Nem vagyok feminista, de..." – az „f betűs szó" felvállalása. *TNTeF – Társadalmi Nemek Interdiszciplináris eFolyóirat, 5,* 55–69.

THOMPSON, E. H. – PLECK, J. H. (1986): The structure of male norms. *American Behavioral Scientist, 29,* 531–543

TOLLER, P. W. – SUTER, E. A. – TRAUTMAN, T. C. (2004): Gender role identity and attitudes toward feminism. *Sex Roles, 51,* 85–90.

UJHELYI, A. (2014): A Facebook szociálpszichológiája. Szakirodalmi összefoglaló. *Alkalmazott Pszichológia, 14,* 113–132.

WILLIAMS, R. – WITTIG, M. A. (1997): „I'm not a feminist, but...": Factors contributing to the discrepancy between pro-feminist orientation and feminist social identity. *Sex Roles, 37,* 885–904.

Pető Andrea
CEU – KÖZÉP-EURÓPAI EGYETEM

Anti-gender, azaz a társadalmi nemek fogalmát mint ellenségképet használó tudományos diskurzus megjelenése Magyarországon

A Német Szociológiai Társaság (DGS) Társadalmi nemek tagozatának éves konferenciáján tartottam előadást 2015 őszén. A konferencia címe *A feminizmus kisajátítása* volt. Az előadásomban a hallgatóságot megkérdeztem, hogy szerintük ki a legismertebb német társadalmi nemekkel foglalkozó szociológus Kelet-Európában. Vajon kinek a könyveit fordították le az angol mellett a legtöbb kelet-európai nyelvre, mint román, szlovák, lengyel, szlovén, cseh? A hosszú és kínossá váló csend után megmondtam a választ: Gabriele Kubyról van szó. Az ő munkája: *A nemek forradalma. A gender forradalma. A nevelés államosítása* például magyarul a KDNP honlapjáról ingyen is letölthető. (Magyarul másik két könyvével együtt, köztük a *Globális szexuális forradalom: A szabadság elpusztítása a szabadság nevében* könyvesbolti forgalomban is kapható.) Kuby azért is fontos, mert ugyan nem találtam nyomát, hogy lenne doktori fokozata, mégis mindig mint elismert német szociológust mutatják be azokon az eseményeken, ahol fellép. És gyakran tart előadásokat. Magyarországon is. A Magyar Nemzeti Bank alapítványai által finanszírozott kvázi főiskola, a sümegi John Henry Newman Felsőoktatási Képzési Központ adott neki felsőoktatási tanítási lehetőséget és nevezte ki állandó vendégtanárának. Erről a felsőoktatási képzési központról mondta nemrégiben nagy nyilvánosságot kapott nyilatkozatában Lentner Csaba, az MNB Alapítvány kuratóriumi tagja, hogy feladata „a *Magyar Tudományos Akadémiába beszorult*" közgondolkodás megváltoztatása:

> *„...nem elég, hogy mi páran, egyetemi tanszékeken tudjuk, hanem ennek a gondolkodásnak le kell menni minden egyes egyetemre, nem csak privilegizált egyetemre, minden egyes egyetemre, minden egyetemi oktatónak a fejébe. A hallgatók esetében rendelkezniük kell ezzel a tudással... magát a gondolkodást, a közgondolkodást kell ahhoz megváltoztatni, de országos szinten, hogy az emberek elfogadják, elhiggyék, tudomásul vegyék és akarják ezt a fajta gazdaságpolitikai tevékenységet... ami eddig volt, azt le kell cserélni... Utóvédharcok vannak, a neoliberális értelmiség részéről, a Magyar Tudományos Akadémia*

egy ilyen beszorult, korábbi, az MSZP-SZDSZ-szel kiesett, benyomult, tehát az akadémián próbálják magukat tartani. Ez egy harc. Szellemi csoportok közötti harc." (Matolcsy embere, *444*.)

Mit jelent az, hogy német kollégák és kolléganők nagy része, akik a német tudományos élet bonyolult hierarchiáiban társadalmi nemekkel foglalkozva elismert tudományos állásokat szereztek, nehéz körülmények között publikáltak, erre a bevezetőben említett kérdésre csak kérdően néztek rám: ki az a Kuby? Vagy akik tudták, lévén a konferencia témája éppen az anti-gender mozgalom volt, legyintettek és csak annyit mondtak: no hát a Kuby, hát ő nem fontos. Állítom, hogy nem veszik észre, hogy jelenleg egy párhuzamos világ épül ki a tudomány védőernyője alatt és ez a világ alapjaiban támad mindent, ami az ő számukra fontos. Mégpedig harcosan, ahogyan Lentner Csaba, a Pallas Athéné Domus Scientiae Közalapítvány kuratóriumi tagja is mondta.

Az eset, a társadalmi nemek tudományának és egyben a tudományosság változó helyzetének és követelményrendszereinek felismerése vagy éppen fel nem ismerése, azonban nem egyedi német jelenség. Kováts Eszter és Soós Eszter Petronella előadását a francia anti-gender mozgalmakról és a magyar megjelenést, jobban mondva meg nem jelenést befolyásoló tényezőkről a társadalmi nemek szegedi konferenciáján, 2014 őszén a magyar társadalmi nemekkel foglalkozó szakma hallgatta kikerekedő szemekkel. Még nem értették, hogy miért is fontos ez, hiszen a szakmában teljesen világos, hogy Kuby és társai születlenségeket állítanak (Kováts–Soós 2014). Szerencsére Kováts és Soós munkája már olvasható többek között Balogh Lídia és Perintfalvi Rita témába vágó munkáival együtt magyarul is az interneten (Balogh 2014; Kováts 2015; Marschütz 2015; Perintfalvi 2015). Tehát az anti-gender mozgalmakat tudományos alapossággal elemző politológiai, jogi, emberi jogi, feminista teológiai munkák már magyarul is kezdenek hozzáférhetővé válni. A Kováts Eszter és Maari Põim által szerkesztett kötet, a letölthető, angol nyelvű *Gender as symbolic glue* is hozzáférhető a világhálón, mely a magyar mellett francia, lengyel, szlovák és német eseteket elemzett, hogyan kapcsolódnak az anti-gender mozgalmak a konzervatív és szélsőjobboldali pártokhoz (Kováts–Põim 2014). A kitűnő magyar fejezetet Félix Anikó írta (Félix 2014).

Ehhez a növekvő, magyar nyelven hozzáférhető szakirodalomhoz kíván ez a tanulmány hozzájárulni ezen a nagy jelentőségű, a társadalmi nemek kutatásának magyarországi helyzetével számot vető kötetben, részben támaszkodva Kováts Eszterrel a Rowman and Littlefieldnél megjelenő közös angol nyelvű tanulmányunkra (Kováts–Pető 2017).

Ezúton is köszönetemet fejezem ki a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy e tanulmány alapjául szolgáló konferenciát megszervezte és patinás falai között helyet biztosított. Ami azért különösen fontos, mert a *Magyar Tudomány*, az MTA hivatalos tudományos lapjának két 2016-os számában semmilyen tudományos kritériumnak meg nem felelő cikkek jelentek meg Kuby által is inspirálva a társadalmi nemek témakörben (Benda 2016; Koncz 2016). Nemcsak a hivatkozott irodalom nem tükrözte a témával kapcsolatos szakirodalom megállapításait és álláspontjait, valamint némely esetben pontatlan, hanem az állítások is nélkülözték a logikát és az érvelést. Morális pánik és félelem vezette a tanulmányok íróinak tollát a globális átrendeződés miatt. Valamint a társadalmi kérdéseket kulturálisként jelenítették meg, nem ismerve el a strukturális tényezők hatását. De a legfontosabb, hogy a gazdag szakirodalomból csak azokat az állításokat szelektálták ki, melyek az állításaikat alátámasztották, ezzel alapvetően megszegve a tudományos munka szabályait. Szeretném aláhúzni, hogy nagy jelentőségű az anti-gender tudományos retorika és módszer megjelenése a magyar tudományos életben és nem is akárhol.

Itt felvetném a kérdést, melyre a tanulmány végén válaszolnék: mi a kapcsolata az anti-gender keretben megírt munkáknak a társadalmi nemek tudományával? (Pető 2016) Ez világnézeti különbség-e, mint ami mondjuk a konzervatív vagy a liberális politikai filozófia között megtalálható? Vagy a kapcsolat inkább úgy írható le, mint a kreacionizmus és az evolúciós biológia között, azaz az anti-gender diskurzus áltudomány lenne, mely ellen az MTA-nak a szakma minden erejével fel kell lépnie?

Ezért is fontos, hogy tisztázzuk magunk számára is a következő két kérdést: Mi az anti-gender tudományos diskurzus és mi a jelentősége? Valamint melyek a lehetséges stratégiák a társadalmi nemek tudománya számára ebben a változó tudományos közegben? Hiszen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az MTA hivatalos lapja, úgy tűnik, lehet, merő tájékozatlanságból, de akkor az annál rosszabb, beállt az anti-gender tudományos diskurzus mögé.

AZ ANTI-GENDER MOZGALOM MEGHATÁROZÁSAI

Az anti-gender mozgalom nem az évszázados antifeminizmus, nem a konzervatív emancipációellenesség, mint amikor egy politikus a nők feladatát csupán az unokák szülésében határozza meg, vagy énekesek a női princípiumot emlegetik. Ez nem is visszarendeződés az 1968-as mozgalmak sikereire adott konzervatív válaszként. Hanem alapjaiban új jelenség, mely egy új világrend kialakítása céljából jött létre (Grzebalska 2016; Hark–Villa 2015; Pető 2015a, 2015b). Ez egy, a gramscii értelemben vett szocializációs harc része. Lentnernek teljesen igaza volt a tanulmány elején idézett interjúban. Mint a bevezetőben jeleztem, ennek megjelenése váratlanul és felkészületlenül érte a szekuláris, emberi jogi alapú mozgalmak mellett az itt most nem elemzendő konzervatív diskurzust is Magyarországon. De máshol is, hiszen úgy tűnt, hogy ez az európai értékharc meg lett nyerve. A hármas válság: pénzügyi 2008-as, biztonságpolitikai és menekültválság együttes hatása alakítja most át a létező európai keretet és erősíti az anti-gender mozgalmat, és ennek, ahogy ebben a tanulmányban érvelek, a tudományra is hatása van.

Röviden, ha meg akarnám határozni: az anti-gender mozgalom egy nacionalista újkonzervatív válasz a neoliberális globális rend válságára, ezért nem csak a társadalmi nemek kutatóit érdekli, hanem mindenkit, aki elkötelezett az emberi jogok és

a demokrácia iránt (Grzebalska 2016; Kováts 2017). Támadja a liberalizmust és ezzel közvetve a demokráciát is, hiszen a felvilágosodás óta a liberalizmus és a demokrácia összefonódott.

Ez egy transznacionális mozgalom, mely nemzeti szinten fejti ki a hatását, de nemzetközi folyamatokhoz kapcsolódik. A cselekvők is nemzetköziek. Eszköze, működési módja a gyűlöletbeszéd: „halál kultúrájának" nevezi a társadalmi nemek tudományát is, és minden tudást, amit ez létrehoz. Ugyanakkor proaktív mozgalomról van szó, mely világosan meghatározott ellenségképpel és hatékony érzelempolitikával működik. A mozgalmat az határozza meg, hogy mi **ellen** lép fel, nem az, hogy miért. Összefoglalva és általánosan: a társadalmi nemek egyenlőségét, azaz hogy az állampolgárok egyenlő mértékben jogosultak a közéletben részt venni, joguk van a testük feletti önrendelkezésre. Alapvetően a szabadságot mint egyéni értékválasztást támadja, konkrétan hat területen. Ez a hat terület a következő: 1. az LGBTQI jogok; 2. a nemzetközi szerződések, mint az Isztambuli Egyezmény; 3. olyan szakpolitikák, mint a *gender mainstreaming*, de alapvetően minden, amiben a „társadalmi nemek" mint kifejezés szerepel; 4. a szexuális oktatást és annak tartalmát az iskolában, hiszen nem az önrendelkezést, hanem a családi szerepekre nevelést követeli; 5. támadja az intézményesült társadalmi nemek tudományát és oktatását a felsőoktatásban; végezetül 6. az Európai Unió, ENSZ, WHO, valamint minden olyan nemzetközi intézmény működése a kritikájuk tárgyává válik, mely a nemzeti keretre ráerőlteti a szerintük hiányos legitimáció döntéseit, melyek a nemzetállam általuk tételezett alapjait támadják. Ebből a felsorolásból látszik, hogy minden ebben a kötetben szereplő szakterületet érintő általános mozgalomról van szó.

Az anti-gender diskurzust sem kerüli el a most dúló információs háború. Megalapozott vagy hiedelmekre épülő konspirációs elméletek születnek róla, hogy Oroszország hogyan vásárol embereket, hírportálokat vagy éppen civil szervezeteket, hogy egyrészt az EU-t gyengítse vagy hogy saját nézeteit népszerűsítse. Ebbe tartozik az is, hogy az orosz állami propaganda használja a társadalmi nemeket, mint ellenségképet (Krekó és mtsai 2016). Ugyanígy a Vatikán, en bloc is gyakran szerepel mint magyarázó elv az anti-gender mozgalmak terjedésére, ezzel láthatatlanná téve azokat a katolikus egyházon belüli reformcsoportokat, akik megkísérlik a 21. század társadalmi problémái iránt érzékennyé tenni az egyházat.

AZ ANTI-GENDER MOZGALMAK ÉS A TÁRSADALMI NEMEK TUDOMÁNYA

Nehézzé teszi ennek a kapcsolatnak az értelmezését, hogy egy sokrétegű és sokfajta transznacionális globális mozgalomról van szó, mely alapvetően befolyásolja a tudományos munkánkat.

Az anti-gender mozgalmakban, melyek a tiltakozásuk témáit, célját illetően rendkívül tág keretben mozognak, a társadalmi nemek fogalma szimbolikus kötőszövetként

működik: összekapcsolnak első pillanatra össze nem illő álláspontokat, és ennek is köszönhető, hogy a társadalmi nemekkel kapcsolatos viták és cikkek száma napról napra nő. A társadalmi nemek tudománya, mindnyájan észrevettük, napjainkra pop-tudománnyá vált, mindenki ért hozzá és véleménye van róla, amit lehet nem szeretni, részt venni benne vagy sem, csak egyet nem lehet, ignorálni azt, hogy alapvető trendforduló következett be.

Ez az anti-gender diskurzus megkérdőjelezi a laikus és vallásos tudomány elválasztását, mely a felvilágosodás egyik fő célkitűzése volt. Ez a mozgalom kísérlet a reklerikalizációra (Kuhar 2014). A Vatikán által kiadott, magyarra is lefordított *Családlexikon* (2012) gender címszavát ajánlom olvasásra, ahol komplementer értelmezését találhatjuk az ontologikus különbségeknek. De a különféle felekezetek fundamentalista irányzatai is részt vesznek ebben a folyamatban.

Az állam szerepe megváltozik ebben a folyamatban, hiszen az állam nem tekinti értéknek a sokszínűséget. Mint Lengyelországban az új, nagy többséggel demokratikusan megválasztott PiS kormány alatt, bármi légyen az, kutatási terv vagy intézmény, amiben szerepel a társadalmi nemek szó, nem jogosult állami támogatásra.

Legfőképpen a tudományosság követelményeinek újraértelmezése folyik. Kuby szövegeinek minden mondata, éppen úgy, mint magyar követőinek a *Magyar Tudomány* hasábjain, vitatható. Ez az ad hoc tudományosság és kvázi magyarázat. Ezt az értelmezést szeretném kiemelni itt az MTA falai között és a *Magyar Tudomány* legutóbbi vitatható, és vitatandó publikációs tevékenysége miatt. Minek köszönhető, hogy ezek a társadalmi nemeket mint tudományos kategóriát megkérdőjelező cikkek megjelenhettek egy tudományos lapban?

A kérdés azért is fontos, mert a társadalmi nemek tudománya egy újraértékelő tudomány: azaz az objektivitással szemben azt állítja, hogy fontos, hogy kik és milyen helyzetből beszélnek. Ebben a helyzetben nehéz úgy szembeszállni ezekkel a nézetekkel, hogy ez „tudománytalan" vagy „nem objektív". Tehát most az újraértékelés alapján születő újraértékelő tudománnyal szemben olyan tudomány, ami maga is újraértékelő alapra épül, rendkívül sérülékeny, hiszen a saját legitimitása kerül így veszélybe. Hosszú út vezetett Max Weber híres *Wissenschaft als Beruf* munkájától a társadalmi nemek tudományának intézményesüléséig. A tudomány újraértékelése, azaz revíziója folyamatos, de az átértékelése nem elfogadható. Az anti-gender mozgalom tudományosnak tűnő érveket használ a világnézeti mozgalom alátámasztására. És *ahogyan* ezt teszi, az minősíti az érvelést áltudománynak.

Mi történik, ha a többség nem tekinti értéknek a kisebbséget? Mi történik, ha a társadalmi nemek egyenlőségének képviselői kisebbségben maradnak és a többség őket kifejezetten a „halál kultúrája" képviselőinek tekinti? Ezért javaslok majd az összefoglalásban lehetséges megoldásokat, de előbb áttekintem az anti-gender mozgalom jelenségére adott eddig adott válaszokat.

Az eddig született válaszok közül csak néhányat sorolok fel. A legegyszerűbb nem foglalkozni vele. Mindenki vonuljon a saját tudományos elefántcsonttornyába, és ne foglalkozzon semmi mással. A német kollégák csak legyintettek, mikor Kuby nevét hallották.

De ugyanakkor a társadalmi nemek eltérő németországi intézményesültsége és a tudománypolitika miatt az elképzelhetetlen, hogy a Német Tudományos Akadémia lapjában, ha lenne ilyen, megjelenjen olyan színvonalú cikk, mint a *Magyar Tudomány*ban.

Másik lehetőség nevetségessé tenni a vitapartnert. Idézhetnék kínosabbnál kínosabb mondatokat a *Magyar Tudomány* hivatkozott cikkeiből, de nem teszem. A nevetségessé tétel nem tudományos eszköz. Sőt kifejezetten káros és a politikai aktivizmusban is kontraproduktív (Kováts–Põim 2014). Tudományos érvelésben kell győzni, ami egyre nehezebb, ha nézzük a tudományra fordított összegek csökkenését, és a kutatási pénzek elosztásának módját. Az MNB alapítványainak költségvetése megegyezik a magyar felsőoktatás egész költségvetésével.

Sokan úgy gondolják, hogy ha sok időt töltenek ismeretterjesztéssel, magyarázattal arra a kérdésre: „mi a gender?", akkor megoldódnak a problémák. A Női Érdekérvényesítő Szövetség honlapja hozzáférhetővé tette a jelenlegi tudást, a Nőkért Egyesület honlapja is heroikus munkát végez, hogy a rendkívül szétszóródott tudásanyag (hiszen a magyarországi intézményesülés lényegesen hátrább tart, mint a régió többi országában) egy helyen hozzáférhető legyen. Ennek az anti-gender diskurzusnak éppen egyik stratégiája, hogy hiteltelenné és ezzel érvénytelenné teszi a másik álláspontját, tehát az ismeretterjesztés önmagában nem tűnik hatékony eszköznek.

Az előzőekből világos, hogy a társadalmi nemek tudománya lépéskényszerben van. Mindig is abban volt, lévén revizionista tudomány, de most újabb oldalról került kritika alá. Ezért fontosak azok a felmérések, mint a Vokskabin (Pető–Bagi–Barlai–Deczky 2015) vagy a Publicus Intézet (KUTATÁS 2016) által készített, mely szerint erős közmegegyezés van, a magyar lakosság 75%-a a társadalmi nemek egyenlőségét támogatja. Erre a társadalmi konszenzusra építve lehet a társadalmilag releváns kérdéseket újrafogalmazni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Végezetül négy stratégiát szeretnék javasolni a tudomány képviselőinek számára az európai anti-gender mozgalmak és az ellenük kialakított különféle ellenstratégiák elemzése alapján (Kováts–Põim–Tánczos 2015).

Először is a transzverzális (átlós) politizálás mellett érvelek, mely Yuval Davis meghatározásával azt jelenti, hogy álláspont *(standpoint)* feminista episztemológia alapján elismeri a különböző beszélők beszédhelyzetét, melyben a különbözőség hozzájárul, de nem helyettesíti az egyenlőség eszményét. Természetesen nem gondolom ál-naivan, hogy a különbözőségek és viták mind egységes harmóniában olvadnak össze, és oldódnak meg, de a különbözőségek elismerése és elfogadása legalább teret ad azoknak, akik részt kívánnak venni a helyzet megoldásában. Visszatérve az átértékelés és újraértékelés dilemmájához: a tudományos helyzetet újra kell értékelni, de nem szabad teret adni az átértékelésnek (Pető 2017). A transzverzális párbeszéd alternatívája az elkülönülés és a nem-kommunikáció, rosszabb esetben gúny, ami egyrészt áthidalhatatlan szakadékokat ás, másrészt

a polgárháborús helyzetért egymást okoló csoportokra bomlott törzsi típusú társadalomhoz vezet. Valamint a társadalmi nemek tudományának további gettósodásához, és ami még lényegesebb, a társadalmi relevanciájának elvesztéséhez vezet.

A második a párbeszéd folytatása mellett a koalíció építése, új szövetségesek keresése, mint a konzervatív politikában vagy feminista teológiában a demokrácia iránt elkötelezett, még ha néhány kérdésben egyet nem is értő szövetségesek bevonásával. Az anti-gender érvelés gyűlölet, mely ugyanúgy problémát jelent a konzervatívoknak, mint a liberálisoknak.

Harmadszor új bátor kérdésfelvetésekre és új nyelvre van szükség. A hármas válság (pénzügyi, biztonsági és menekültügyi) megváltoztatta, alapvetően változtatta meg a társadalmi viszonyokat, melyekre érdemi és kritikai reflexióra van szükség.

Végezetül pedig a Magyarországon, de Lengyelországban vagy akár Törökországban és Oroszországban egyre durvuló támadások az emberi jogok ellen az emberi jogi diskurzus átgondolására késztetnek. Nem a relativizálás vagy olyan mechanizmusok mellett érvelek, melyek az univerzális jogokat partikulárissá tennék. Éppen ellenkezőleg. Manapság egyes körökben a liberális szitokszó, pedig a liberalizmus az emberi jogok alapja. Az emberi jogokkal azonban nem szabad elfogadhatatlan dolgokat legitimálni, mint a fogyasztáscentrikus életet vagy az 1989 utáni rendszerváltás kritika nélküli dicséretét. Éppen ezért azt állítom, hogy a társadalmi nemek tudományának különleges relevanciája van a mai Magyarországon, és tágabban, Európában. Felvértezve a társadalom többségének támogatásával, akik a saját bőrükön tapasztalják meg a változást, olyan kritikai lehetőséget jelent, mely szembe tud szállni az anti-gender mozgalmakkal. És ez a tudomány művelői számára is különleges lehetőséget ad a nyilvános vitákban. Hiba lenne nem élni vele.

Visszatérve a tanulmány kezdetén elmondott történetekhez, melyek illusztrálják, hogy nagy változások előtt állunk, de úgy tűnik, hogy szakmánk, az emberi jogokra alapuló szekuláris, tudományosság alapelveit követő tudomány nem áll még készen. Mostanra remélem, mindenki számára világos, ha más nem, maga Lentner Csaba világossá tette, hogy a tét nem csekély. A szakma jövője és megmaradása, egyetemi hallgatóink egzisztenciája a tét a demokratikus tudomány művelésének lehetősége mellett. Remélem, hogy ez a tanulmány hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmi nemek tudománya kritikai önvizsgálatának első lépése legyen, melynek célja, hogy új szövetségesek keresésével elvegye a társadalmi teret az egyre növekvő gyűlölet és a kirekesztés elől. Még akkor is, ha az tudományos jelmez objektivitásába próbál bújni, akár az MTA hivatalos folyóiratának hasábjain is.

IRODALOM

Balogh L. (2014): A nemek közötti egyenlőség normái a „genderideológia" diskurzusának tükrében. *Állam- és Jogtudomány, 4,* 3–25. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/Allam-%20es%20Jogtudomany/2014_4/2014-4-beliv-BALOGH.pdf. http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3712257/ *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

BENDA GY. (2016): Az utolsó esély. A demográfiai krízis mint lehetőség. *Magyar Tudomány, 1,* 103–112. http://www.matud.iif.hu/2016/01/28.htm *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

Családlexikon (2012): *A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről.* Szent István Társulat, Budapest.

FÉLIX, A. (2014): Hungary. In: KOVÁTS, E. – PÕIM, M. (szerk.): *Gender as symbolic glue. The position and role of conservative and far right parties in the anti-gender mobilizations in Europe.* Foundation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert-Stiftung. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

GRZEBALSKA, W. (2016): Why the war on 'gender ideology' matters – and not just to Feminists. Anti-genderism and the crisis of neoliberal democracy. In: *Visegrad Insight,* March 7. http://visegradinsight.eu/why-the-war-on-gender-ideology-matters-and-not-just-to-feminists/ *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

HARK, S. – VILLA, P.-I. (szerk.) (2015): *(Anti-)Genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen.* Transcript Verlag.

KONCZ K. (2016): A mainstream nőpolitika zsákutca? *Magyar Tudomány, 4,* 461–478. http://www.matud.iif.hu/2016/04/10.htm#7lb *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

KOVÁTS, E. – PÕIM, M. (szerk.) (2015): *Gender as symbolic glue. The position and role of conservative and far right parties in the anti-gender mobilizations in Europe.* Foundation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert-Stiftung. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf

KOVÁTS, E. – PÕIM, M. – TÁNCZOS, J. (2015): *Beyond gender? Anti-gender mobilization and the lessons for progressives.* Foundation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert-Stiftung. http://www.fesbp.hu/common/pdf/FEPS_FES_Policy_Brief_2015.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

KOVÁTS E. – SOÓS E. P. (2014): Félelem a dominó-elvtől? A gender-ellenes európai mobilizáció jelensége. Francia esettanulmány és magyar kilátások. *Társadalmi Nemek Tudománya e-Folyóirat, 2014/2,* 106–124. http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/kovats_soos.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

KOVÁTS E. (2015): A „gender" mint ellenségkép Európában: kihívások és lehetőségek a feminista és az LMBT+ mozgalmak számára. In: MIKECZ D. – TÓTH CS. (szerk.): *Az LMBTQ+ mozgalom helyzete – Társadalmi attitűdök és politikai környezet.* Republikon Intézet, Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit. 68–87.

KOVÁTS E. (megjelenés alatt): The emergence of powerful anti-gender movements in Europe and the crisis of liberal democracy. In: KÖTTIG, M. – BITZAN, R – PETŐ, A. (szerk.): *Gender and far right politics in Europe.* Palgrave Macmillan.

KOVÁTS, E. – PETŐ, A. (megjelenés alatt): Anti-gender discourse in Hungary: a discourse without a movement? In: KUHAR, R. – PATERNOTTE, D. (szerk.): *Anti-gender campaigns in Europe: Religious and political mobilizations against equality.* Rowman & Littlefield.

KUBY, G. (2008): *A nemek forradalma. A gender forradalma. A nevelés államosítása.* Kairosz Kiadó, Budapest.

KUHAR, R. (2014): Playing with science: Sexual citizenship and the roman catholic church counter-narratives in Slovenia and Croatia. In: *Women's Studies International Forum,* 84–92.

Kutatás a férfi és női szerepekről (2016): Publicus Intézet, január 23. http://www.publicus.hu/blog/kutatas_a_noi_es_ferfi_szerepekrol/ *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

KREKÓ, P. et al. (2016): *The weaponization of culture: Kremlin's traditional agenda and the export of values to Central Europe.* http://www.politicalcapital.hu/wp-content/uploads/PC_reactionary_values_CEE_20160727.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

MARSCHÜTZ, G. (2015): A biológiai nem megszüntetése? Teológiai megfontolások a katolikus területen folyó gender-vitához. In: SZÉCSI J. (szerk.): *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2014.* 160–177.

Matolcsy embere (2016). In: *444.* május 15. http://444.hu/2016/05/15/matolcsy-embere-teljesen-nyiltan-beszel-arrol-hogy-a-fidesz-valasztasi-sikerehez-van-szukseg-a-matolcsy-alapitvanyokra *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

PERINTFALVI R. (2015): *A genderellenes kultúrharc valódi arca, avagy egy újfajta politikai és vallási fundamentalizmus megjelenése Európában?* http://teologusnok.hu/files/_olvasnivalo/PR/02_tudomanyos_cikkek/Genderellenes_kulturharc/A_gender-ellenes_kulturharc_valodi_arca.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

PETŐ, A. (2015a): Anti-gender mobilisational discourse of conservative and far right parties as a challenge for progressive politics. In: KOVÁTS, E. – PÕIM, M. (szerk.): *Gender as symbolic glue. The position and role of conservative and far right parties in the anti-gender mobilizations in Europe.* Foundation for European Progressive Studies and Friedrich-Ebert-Stiftung, 126–132. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf *(Lettöltés ideje: 2016.08.21.)*

PETŐ, A. (2015b): Gender equality as re-enchantment: Political mobilisation in times of „neo-patriarchal neoliberalism" and possibilities of bipartisan dialogue. In: *Woman Up! 2. A transatlantic dialogue.* Foundation for European Progressive Studies. 139–145. http://www.feps-europe.eu/en/publications/details/298 *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

PETŐ, A. (2016): Challenges for Gender Studies amidst the Surge in Anti-Gender Movements. In: *AWSS Newsletter, 1;* http://files.ctctcdn.com/f916d256201/326f099b-74b4-4956-a924-81854277ea88.pdf *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

PETŐ, A. (megjelenés alatt): Revisionist histories, 'future memories': Far right memorialization practices in Hungary. In: *European Politics and Society.* DOI: 10.1080/23745118.2016.1269442

PETŐ A. – BAGI J. – BARLAI M. – DECZKY X. (2015): Mit gondolunk a férfiak és nők esélyegyenlőségéről? In: *Mandiner,* november 30. http://mandiner.hu/cikk/20151130_peto_andrea_mit_gondolunk_a_ferfiak_es_nok_eselyegyenlosegerol *(Letöltés ideje: 2016.08.21.)*

Krekó Péter – Kovács Mónika

ELTE PPK SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA TANSZÉK; INDIANA UNIVERSITY CENTRAL EURASIAN STUDIES DEPARTMENT (HUNGARIAN FULBRIGHT VISITING PROFESSOR, 2016–2017); POLITICAL CAPITAL INSTITUTE • ELTE PPK INTERKULTURÁLIS PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI INTÉZET

„Tesztoszteronpárt"-e még a Jobbik?

Nemi különbségek és szavazási motivációk a néppártosodó Jobbik szavazótáborában

BEVEZETÉS

„Amíg korábban a Jobbikra az volt jellemző, hogy egy ilyen észak-kelet-magyarországi tesztoszteronpárt – talán így is hívta az egyik politikai elemző –, ma már azt látjuk, hogy a hölgyek körében, az idősek körében, a Dunántúlon és most már egyre inkább a városokban, a nagyobb városokban is kezd megerősödni. (...) Olvastam nemrég egy elemzést, ami arról szólt, hogy az elmúlt fél évben a Jobbikhoz érkezett szimpatizánsoknak már többsége nő, ami egy egészen új jelenség. A Jobbikban mindig felülreprezentált volt a férfiszimpatizánsoknak a száma." Ezeket a gondolatokat a Jobbik pártelnöke, Vona Gábor fogalmazta meg egy 2016-os interjúban (Vona 2016a). Az idézet rávilágít egyrészt arra, hogy a Jobbik szavazótáborában – akárcsak hagyományosan más populista radikális jobboldali pártok szavazótáborában, ld. pl. Givens (2004) tradicionálisan felülreprezentáltak a férfiak. Másrészről arra is utal, hogy a néppártosodni igyekvő, közép felé tartó, a felszínen legalábbis mérséklődő Jobbik számára (lásd pl. Krekó 2015a; Bíró-Nagy–Boros 2016) ez a jelenség problémát jelent. Ez érthető, hiszen a választási győzelemre esélyes néppártok hagyományosan nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy nagyon karakteres szavazótáboruk legyen – hiszen ez azzal is jár, hogy bizonyos csoportokat jóval kisebb eséllyel tudnak csak megszólítani. Harmadrészt, az interjú arra utal, hogy a Jobbik elnöke optimista ennek az adottságnak a megváltoztathatóságát illetően, és tudatosan törekszik is erre.

A tanulmány egyik szerzője (K.P.) volt a fent idézett „egyik politikai elemző", aki a Jobbikot egy kutatás alapján, még 2011-ben „tesztoszteronpártnak" minősítette (Nyusztay 2011). Ez a minősítés az akkor még a Magyar Gárdára és a paramilitáris szervezetekre erősen támaszkodó Jobbik megjelenésének és beszédmódjának, másrészt a szavazótáborának összetétele alapján erősen indokoltnak tűnt. Az akkori, a Tárki adatbázisán végzett kutatás azt mutatta, hogy a Jobbik akkori szavazótáborában – egy évvel a párt számára 17%-os eredményt hozó parlamenti választás után, tehát már a Jobbik középpárti státuszában – kétharmados arányban felülreprezentáltak voltak a férfiak.

Feltételezhető ugyanakkor, hogy a Jobbik közép felé nyitásának eredményeképpen, és a párt imázsának mérsékeltebbé válásával a női szavazók körében talán csökkent a párt elutasítottsága. Ez különösen azért tűnik logikus következtetésnek, mert Vona Gábor maga is nagy hangsúlyt fektet a női szavazók meggyőzésére, és a hímsoviniszta párt imázsának tompítására. Egy közelmúltbeli interjúban például kijelentette: *„nőnek és férfinak egyenjogúnak kell lennie"* (VONA 2015).

Jelen írással három ambíciónk van. Egyrészről, nemzetközi adatbázisokon végzett saját számítások alapján megvizsgálni a Jobbik szavazótáborában mutatkozó jelentős nemi egyenlőtlenség egy lehetséges, pszichológiai magyarázatát: a tekintélyelvű agressziót. Másrészről, megvizsgálni, hogy ennek a tényezőnek a szerepe tompult-e az elmúlt években, a Jobbik középpárti fordulatával összhangban. Harmadrészt, megvizsgálni, hogy ez a változás okozott-e érzékelhető változást a párt szavazótáborában, azaz valóban csökkent-e a *gender gap*.

NEM NŐKNEK VALÓ VIDÉK: GENDER GAP NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A radikális jobboldallal foglalkozó szakirodalom alapvetően általános tényként kezeli, hogy a férfiak felülreprezentáltak mind ezen pártok vezetőségében, mind a tagságban, mind pedig a szavazók körében, és ezek a különbségek hagyományosan erősebbek, mint más pártcsaládok esetében. Ezen pártokat éppen ebből kifolyólag szokás „férfipártként" *(Mannerpartein)* is hívni. Mivel ugyanakkor a radikális jobboldali pártok működésmódja más pártokéhoz hasonló, a magyarázatokat az általános politológiai magyarázatok szintjén kell keresni (MUDDE 2007).

A szavazói viselkedésben mutatkozó nemi egyenlőtlenségeket már korábbi vizsgálatok is rendszeresen megfigyelték. Inglehart és Norris (2000) már másfél évtizede arra a következtetésre jutott, hogy a második világháború után az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában megfigyelhető *„eredeti gender gap"*, melynek alapján a nők konzervatívabban szavaznak, és kevébé aktívak politikailag, a nyolcvanas évektől a legfejlettebb ipari társadalmakban inkább ellentétébe fordul és átadja a helyét egy *„modern gender gapnek"*, melynek lényege, hogy a nők hajlamosabbak balra szavazni, és progresszívebb pártokat támogatni. Ezt összefüggésbe hozták azzal, hogy a *posztmateriális* értékekhez (szabadság, önkifejezés, nemi egyenlőség) a nők rendszerint jobban ragaszkodtak, és inkább támogattak a jóléti kiadásokkal és szolgáltatásokkal környezetvédelemmel, pacifizmussal kapcsolatos szakpolitikákat. Ez a *gender gap* leginkább a fiataloknál volt megfigyelhető, míg az idősebb korosztályoknál a nők esetében a konzervatívabb alternatívák preferenciáján alapuló eredeti gender gap maradt domináns. A *„modern gender gap"* jelenséggel összhangban az európai szavazási mintázatot figyelve hagyományosan két pártcsalád esetében figyelhető meg markáns nemi különbség: a hagyományos értékeket hangsúlyozó radikális jobboldali pártok szavazótáborában a férfiak, a progresszív, posztmateriális értékeket

képviselő zöld pártok esetében pedig a nők vannak többségben (BETZ 1994; INGLEHART–NORRIS 2000).

A radikális jobboldali pártok szavazótáborában tapasztalható férfidominanciára többféle magyarázat is született, alább összefoglaljuk a legfontosabbakat (MUDDE 2007 nyomán). Egy magyarázat a politikai központtól való különbségben keresi ennek a viselkedésnek az okát: a centrumtól távolabb eső pártokra a férfiak nagyobb eséllyel hajlamosak szavazni (PELINKA 2002). Bár ez a magyarázat érvényes lehet a politikai spektrum jobboldalán (ld. az európai eredményeket lent), nem nagyon képes megmagyarázni, hogy a nők miért hajlamosabbak inkább előnyben részesíteni a magukat a politikai centrumtól sokszor elhatároló zöld és globalizációkritikus pártokat. Ezzel összecsengő magyarázatában Mudde (2007) szerint a nők körében mutatkozó alacsonyabb politikai érdeklődés lehet a jelenség magyarázata, ami a kezdetben a mainstreamtől távolibb, ismeretlenebb, nem alapértelmezett pártokat számukra kevésbé vonzóvá teszi. Mindez szerinte egybevág azzal a megfigyeléssel, mely szerint a később női szavazói dominanciával jellemezhető zöld pártok (BETZ 1994) felfutásuk kezdeti időszakában sokkal inkább férfi szavazói dominanciával rendelkeznek. Egy ezzel összefüggő magyarázat a radikális populista jobboldali pártok észlelt erőszakosságával és szélsőséges imázsával hozza kapcsolatba a *radical right gender gap*et (MAYER–SINEAU 2002), ami a nők számára kevésbé vonzóvá teszi ezen pártokat.

Egy másik, jellemző magyarázat arra helyezi a hangsúlyt, hogy a férfiak fogékonyabbak a radikális jobboldal ideológiájára, illetve értékeire (HARTEVELD és mtsai 2015). Ez a logikusnak tűnő magyarázat eddig ugyanakkor nem mindig állta ki az empirikus vizsgálatok próbáját: több kutatás nem tudott szignifikáns különbséget kimutatni a nők vagy a férfiak nativista, tekintélyelvű attitűdjei között (lásd pl. MAYER–SINEAU 2002). Az is elképzelhető, hogy a nők nem szívesen szavaznak *„antifeminista"* pártokra. Ez az elképzelés ugyanakkor abból az előfeltételezésből indul ki, hogy a nők attitűdjeikben a férfiaknál jóval feministábbak, ezt azonban a kutatások többsége nem támasztja alá (lásd pl. WILCOX és mtsai 2003), és különösen a tradicionalistább kelet-európai társadalmakban ez a mintázat bizonyosan nem mutatható ki. Egy további magyarázat a nők magasabb vallásosságával magyarázza az eltérést, abból az eredményből kiindulva, hogy az aktívan vallásos csoportokban alacsonyabb a radikális jobboldal támogatottsága (MAYER–SINEAU 2002). Végül egy szociológiai természetű magyarázat szerint (pl. NORRIS 2005), mivel elsősorban a férfi munkásosztály körében népszerű a szélsőjobboldal, ezen szervezetek kultúrája eleve erősen a nők kirekesztése irányába hat, ami gátolja a nők vonzódását ezekhez a pártokhoz.

NEMI EGYENLŐTLENSÉG A SZÉLSŐJOBBOLDALON: EURÓPAI KÖRKÉP

Részben a fenti elképzeléseket ellenőrzendő a European Social Survey adatbázisán áttekintettük, hogy az európai radikális jobboldali pártoknak és mozgalmaknak a szavazótáborában milyen nemi egyenlőtlenségek figyelhetőek meg. Az eredményekből négy egyértelmű következtetés adódik (ld. *1. táblázat*). Egyrészről, a szélsőjobboldali gender gap jelenség valóban általános: a vizsgált összesen 58 esetből mindössze 10 olyan esetet találtunk, melyben a női szavazók voltak felülreprezentáltak a pártok szavazótáborában, és ilyen aszimmetria más pártok esetében nem figyelhető meg. Másodszor, Pelinka (2002) elképzelésével összhangban az adatokból úgy látszik: a szélsőségesebb (radikálisabb megoldásokat javasló, erősebben nacionalista, tekintélyelvű és populista üzenetekkel operáló) pártok (mint például a neonáci német NPD, vagy éppen a szimbólumaiban fasiszta nosztalgiákra építő magyar Jobbik vagy a bolgár Ataka) esetében a férfiak felülreprezentáltsága sokkal jelentősebb. Ez egybevág a radikális jobboldal észlelt erőszakos karakterének nőkre gyakorolt taszítóerejét hangsúlyozó magyarázatokkal (pl. MAYER–SINEAU 2002). Harmadrészt, Mudde (2007) és Mayer és Sineau (2002) megállapításával összhangban és a nők hagyományosabb szavazási mintázatának köszönhetően a kivételek olyan országokban figyelhetőek meg, ahol a radikális jobboldali pártok a hagyományos társadalmi intézményekkel (főleg az egyházzal) közeli viszonyt ápolnak – mint például a lengyel Családok Ligája, vagy a Szlovák Nemzeti Párt esetében. És végül: a szavazótáboron belüli nemi megoszlás időben jelentősen változhat. Utóbbi esetre több példát is látunk. A – jelenleg a kormánykoalíció részét képező – Igaz Finnek középre húzásával és szavazótáboruk növekedésével például csökkent a férfidominancia a párt szavazótáborában, a Holland Szabadságpárt szavazóit tekintve férfidomináns pártból 2010-re enyhe női szavazótöbblettel rendelkező párttá vált. Ezek a változások vélhetőleg a párt politikájával, illetve annak változásával lehetnek összefüggésben: a Szabadságpárt szavazótáborában mutatkozó változás például minden bizonnyal a korábbi neoliberális politikát elhagyó, és a női nyugdíjas szavazókat megcélzó, jóléti ígéreteket középpontba állító stratégiának köszönhető. Ehhez hasonlóan frissebb kutatások a francia Nemzeti Front szavazótáborában is változásokat mutattak ki: Marine Le Pen mint női vezető néppártosítási törekvései hatására gyakorlatilag eltűnt a férfidominancia a párt szavazótáborában (MAYER 2015).

1. táblázat. A férfiak aránya a populista radikális jobboldali pártok szavazótáborában, 2002–2015

Ország	ESS 1, 2002/03	ESS 2, 2004/05	ESS 3, 2006/07	ESS 4, 2008/09	ESS 5, 2010/11	ESS 6, 2012/13	ESS 7, 2014/15
Ausztria: Szabadságpárt	62,5%	70,6%	60,5%		60,8%	n.a.	58,2% (N = 150)
Belgium: Flamand Érdek	57,7%	57,5%	60,2%	63,9%	55,7% (N = 61)	59,6% (N = 47)	41,4% (N = 29)
Bulgária: Ataka			65,2%	55,7%	58,6% (N = 56)	58,2% (N = 30)	n.a.
Dánia: Dán Néppárt	67%	60,2%	53,6%	56,6%	60,4% (N = 134)	55,6% (N = 117)	59,4% (N = 143)
Finnország: Igaz Finnek	100%	100%	81,8%	63%	74,6% (N = 67)	68,3% (N = 202)	67,9% (N = 187)
Franciaország: Nemzeti Front	56,3%	56,1%	55,2%	46,7%	57,1% (N = 45)	59,3% (N = 141)	53,6% (N = 121)
Görögország: LAOS		78,9%		59,1%	61,8% (N = 54)	n.a.	n.a.
Hollandia: Szabadságpárt				59%	48,5% (N = 192)	61,0% (N = 90)	46,5% (N = 109)
Izrael: Ysrael Beiteinu				42,6%	50,9% (N = 120)	53,0% (N = 101)	n.a.
Lengyelország: Családok Ligája	34,6%	33,3%	33,3%	20%	56,7% (N = 8)	n.a.	n.a.
Lengyelország: Önvédelem/Korwin Mikke párt (ESS6-ESS7)	64,5%	72,1%	59,8%	52,4%	38,4% (N = 10)	63,5% (N = 13)	89,4% (N = 16)
Magyarország: MIÉP (ESS1, ESS2), MIÉP-Jobbik (ESS3), Jobbik (ESS4-ESS7)	75%	71,4%	60%	71,4%	65,4% (N = 102)	66,9% (N = 73)	61,6% (N = 159)
Németország: Nemzeti Demokrata Párt		66,7%	80%	83,3%	87,0% (N = 12)	67,4% (N = 7)	24,7% (N = 11)
Norvégia: Haladás Párt	64,7%	66,8%	57,3%	59%	61,2% (N = 178)	68,9% (N = 132)	66,9% (N = 136)
Oroszország: Liberális Demokrata Párt			52,4%	59%	63,4% (N = 121)	46,6% (N = 139)	n.a.
Románia: Nagy Románia Párt				56,7%		n.a.	n.a.
Svájc: Svájci Néppárt	57,5%	54,8%	59,6%	59,9%	57,9% (N = 152)	54,2% (N = 131)	55,2% (N = 134)
Szlovákia: Szlovák Nemzeti Párt			56,3%	45,1%	50,5% (N = 38)	n.a.	n.a.

„FÉRFIAS" ÉS „NŐIES" TEKINTÉLYELVŰSÉG

A fenti magyarázatok többsége politológiai-szociológiai magyarázatot ad a radikális *jobboldali gender gap* jelenségére. A következőkben áttekintjük, hogy a jelenség milyen, genderspecifikus pszichológiai konstruktumokkal állhat kapcsolatban. Zick és munkatársai (2008) egy több európai országra kiterjedő kutatásukban az úgynevezett *csoportalapú ellenségességben* találtak jelentős különbséget. A különbségek iránya is érdekes: a homofóbiát kivéve a nők minden vizsgált dimenzióban (bevándorlóellenesség, antiszemitizmus, rasszizmus, muszlimellenesség, szexizmus) magasabb értékeket mutattak. Ennek alapján feltételezhető, hogy elsősorban nem az előítéletek szintjén érdemes keresni azon háttérváltozókat, melyek a *gender gap*et magyarázhatják.

Szakirodalmilag megalapozott feltételezés lehet ugyanakkor, hogy a tekintélyelvűség, mint „maszkulin" érték- és attitűdegyüttes, ami a legtöbb kutatás szerint jelentős nemi különbségeket mutat, összefügghet a radikális jobboldali *gender gap*pel is. A tekintélyelvűség különböző dimenziói között ugyanakkor érdemes különbséget tenni a genderszempontú elemzéshez. A legfontosabbnak az *autoriter szubmisszió* (jobboldali tekintélyelvűség, RWA) és *autoriter dominancia* (szociális dominancia orientáció, SDO) közti különbségtétel tűnik (pl. Van Hiel és mtsai 2004; Kossowska és mtsai 2008). Előbbi elsősorban a hatalomnak való alárendelődésről, a második a csoportok közti (akár erőszakos) elnyomás igenléséről szól. Kicsit sarkítva: az előbbi a tekintélyelvűség „feminin", az utóbbi a „maszkulin" arca. Korábbi kutatások elsősorban az *autoriter agresszióban* (SDO) találtak jelentős nemi különbségeket, az *autoriter alárendelődés* (RWA) vonatkozásában nem (ld. pl. Lippa–Arad 1999). Ami a nemi egyenlőtlenséggel kapcsolatos nézeteket illeti, a kutatási eredmények szerint a *jobboldali tekintélyelvűség* a tradicionális nemi szerepek preferenciájával *(jóindulatú szexizmus)*, míg a szociális dominancia orientáció a nőkkel szembeni erőszakos, ellenséges attitűddel *(ellenséges szexizmus)* kapcsolódik össze (Sibley és mtsai 2007).

A szociális dominancia orientáció korrelál a *hierarchianövelő* (maszkulin) állások preferenciájával is (Pratto–Espinoza 2001; Kovács 2007), illetve negatívan korrelál olyan, sztereotipikusan nőknek tulajdonított jellemzőkkel, mint az empátia, altruizmus, illetve az érzelmek kifejezése (Sidanius és mtsai 1994). Az eredmények alapján a magas szociális dominanciával jellemezhető egyének maszkulinak, ellenségesek, cinikusak, és nem hisznek az igazságos világ lehetőségében. Sőt, az egyenlőtlenség szerintük a világ természetes és kívánatos rendje. A nemi egyenlőséget nyíltan elutasítják (Lippa–Arad 1999).

Altemeyer (1998) az jobboldali tekintélyelvűség, illetve a szociális dominancia orientáció és a schwartzi értékdimenziók között is kapcsolatot talált. Eredményei szerint az SDO erősen korrelál a Hatalommal, míg az RWA a Tradicionalizmussal és Konformizmussal. A kettő (SDO és RWA) egymással ugyanakkor csak nagyon enyhén. Ez azért fontos eredmény, mert az autoriter szubmisszió, illetve az autoriter agresszió, és ezek szerepe a radikális jobboldalon tapasztalható nemi különségekben a schwartzi értékdimenziók segítségével is vizsgálható.

HAZAI VIZSGÁLATOK

Az eddigi hazai vizsgálatokból elsősorban a „gender-ellenes" politika mozgósítási lehetőségeiről, az előítéletes gondolkodás és tekintélyelvűség nemi különbségeiről, illetve a radikális jobboldal női támogatóinak kutatásairól szerezhettünk képet. Bár a Jobbik programjaiban és nyilatkozataiban ellentmondásosan keverednek a hagyományos és a modern nemi szerepekhez tartozó politikai megoldások (pl. a nők munkába állásának megkönnyítése vs. abortusz ellenzése), a Jobbik hatásosan tudja használni a „gender ideológia" és a „gender-mozgalom" elleni mozgosítást (Félix 2015). Ez a folyamat ugyanakkor Pető (2015) szerint egy tágabb, európai nemi egyenlőséget tagadó és az emberi jogi értékrendet elvető mozgalomba illeszkedik.

A férfidominancia megjelenik a Jobbik fiatal szavazóinak körében is, ugyanakkor a háttérváltozók körében ennek az oka nehezen megragadható. Montgomery (2015) szerint a Jobbik szavazói esetében a *gender gap* hátterében alapvetően a szakirodalom által hagyományosan említett (és e bevezetőben felsorolt) okok interakciója állt. Egy másik, a fiatalokra fókuszáló vizsgálat azt találta, hogy a szavazási motivációk terén alapvetően nem mutatkozik jelentős különbség a Jobbik férfi és női támogatói között, két ponton ugyanakkor megragadható a differencia: 1) a férfi szavazók esetében a diktatúra lehetőségének elfogadása növelte a szavazói preferenciát, ugyanakkor 2) a nők körében a pozitív tartalmú, befogadó nemzeti attitűdök távolító tendenciaként jelentek meg (Félix–Gregor 2012).

Más, a fiatalok attitűdjeit és pártpreferenciáját mérő kutatások is jelentős nemi különbségeket mutattak ki mind a Jobbik, mind az LMP szavazótáborában: *„A Jobbik szimpatizánsainak többsége férfi, alapképzésre jár, kistelepülésen él, elsőgenerációs értelmiségi, és a maga módján vallásos. Az LMP-sek jóval nagyobb arányban kerülnek ki a női, a nagyvárosi, a magasan képzett családból származó, mester-, vagy doktori képzésre járó, nem vallásos hallgatók közül."* (Szabó 2015, 8). Kizárhatóak ugyanakkor azok a magyarázatok, melyek a *„white working class"* szélsőjobboldalon belüli dominanciájával magyarázzák a férfiak felülreprezentáltságát, hiszen a Jobbik szavazótábora dominánsan középosztálybeli, és az átlagnál jobb módú és magasabban képzett (Bernát és mtsai 2012).

A Political Capital szélsőjobboldal iránti igényre fókuszáló kutatásai (lásd pl. Krekó–Molnár–Juhász 2010), azt mutatták, hogy a teljes népességben a férfiak magasabb előítéletesség és rendszerellenesség pontszámokkal, a nők magasabb jobboldali értekorientációval, illetve (biztonsági és materiális) félelmekkel jellemezhetőek. A Jobbik szavazótáborában általában a rendszerellenesség és az előítéletesség volt erősebb, mint más pártok szavazótáborában *(2. táblázat).*

2. táblázat. A jobboldali extremizmus iránti attitüdinális igény nemek szerint (POLITICAL CAPITAL 2012).

	DEREX	Kategóriák				Dimenziók	
		előítéletes-ség	rendszer-ellenesség	érték-orientáció	félelem	értékítélet	közérzet
férfiak	10%	51%	22%	30%	16%	16%	7%
nők	11%	45%	19%	34%	22%	16%	7%
teljes népesség	11%	48%	20%	32%	19%	16%	7%

Ami a tekintélyelvűségre fókuszáló kutatásokat illeti, a kutatások többsége a férfiak körében magasabb szociális dominancia orientációt mutat ki (lásd pl. CSEPELI–PRAZSÁK 2012). Ami a jobbikosok „maszkulin" tekintélyelvűségét illeti, Róna és Reich (2015) nem találtak magasabb szociális dominancia orientáció pontszámokat a Jobbik fiatal szavazói körében más pártok szavazóihoz képest. Saját, reprezentatív mintás kutatásaink ugyanakkor a Jobbik táborában és a férfiak körében magasabb szociális dominancia orientációt találtak (ld. pl. KREKÓ 2015; POLITICAL CAPITAL 2015). Sőt, a Jobbik szavazótáborában az erőszakhoz való pozitív viszony is sokkal erősebb volt, mint más pártok szavazói körében (POLITICAL CAPITAL 2015).

EREDMÉNYEK: A EUROPEAN SOCIAL SURVEY ADATAINAK ELEMZÉSE

Egy korábbi vizsgálatban (KREKÓ–KOVÁCS 2012) már foglalkoztunk a Jobbik szavazótáborában tapasztalható nemi szakadék lehetséges értékhátterével. Jelenlegi vizsgálatunk ugyanakkor az akkori eredményeket időben változó módon igyekszik megragadni, abból kiindulva, hogy a Jobbik 2012 végén kezdődő „néppártosodási" tendenciája hat a párt szavazóira is, és a „maszkulin" tendenciákat némileg tompítja. Ezt azért is logikus feltételezni, mert a vizsgált időszakban a Jobbik szavazótábora számottevő bővülésen ment keresztül. Míg 2010-ben a magyarországi listás szavazatok 17 százalékát, addig 2014-ben már 21 százalékát szerezte meg a párt. Míg a 2010-es reprezentatív European Social Survey kutatásban 6,5 százalék volt a Jobbik szimpatizánsainak aránya, addig 2015-ben már 9 százalékos.

A European Social Survey 2010-es, majd 2015-ös[1], a 16 év feletti magyarországi lakosságra reprezentatív adatbázisán végzett kutatásunk során az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg:

(I) A Jobbik szavazótáborában az autoriter agresszió (melyet ALTEMEYER (1998) kutatásai alapján a Schwartz-féle értékskála Hatalom dimenziójával mértünk) kiemelkedően magas lesz, ugyanakkor ennek megkülönböztető jellege csökken 2010 és 2015 között.

1 A 2014–2015-ös kutatási hullám magyarországi adatfelvétele 2015-ben történt.

(II) A Jobbik női szavazói körében más pártok női szavazóinál magasabb lesz az autoriter agresszió mértéke, ugyanakkor az autoriter szubmisszió (Konformizmus és Tradicionalizmus) esetében nem találunk majd ilyen eltérést. Az autoriter agresszió szerepe a jobbikos nők körében ugyanakkor csökken 2010 és 2015 között.

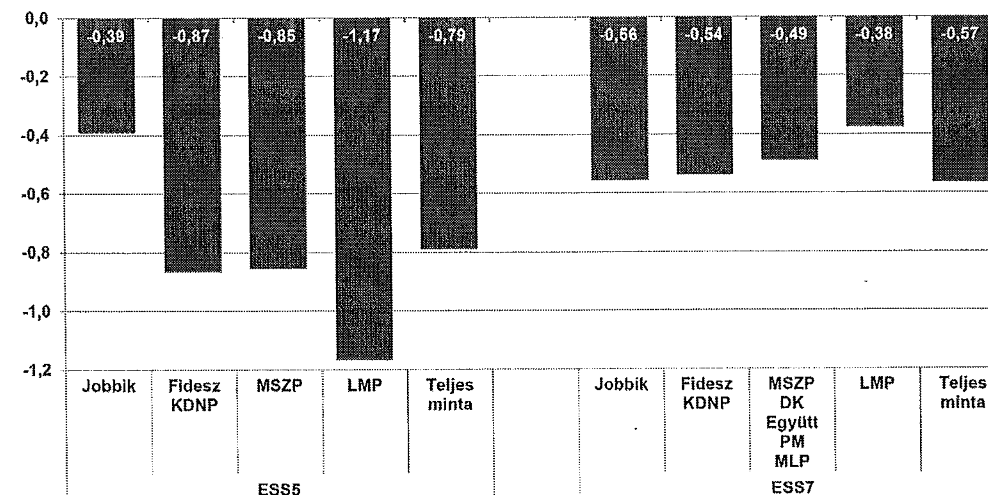
(III) 2010 és 2015 között a gender gap szűkül a Jobbik szavazótáborában.

Autoriter agresszió és alárendelődés a Jobbik szavazótáborában

Először megvizsgáltuk, milyen átlagokat mutat az autoriter agresszióval összefüggő Hatalom értéke az egyes pártok szavazótáborában (lásd az *1. ábrát*, a negatív értékeket alapvetően az magyarázza, hogy az egyes dimenziókban valójában az értékátlagoktól való eltérést láthatjuk).

A 2010-es eredmények tökéletesen meg is feleltek az előzetes elvárásoknak: a Jobbik szavazói körében a Hatalom értéke szignifikánsan magasabb volt. Szintén a szakirodalmi eredményekkel összhangban: a Hatalom értéke a posztmaterialista ideológiával jellemezhető, „nőiesebb" LMP szavazótáborában volt a legalacsonyabb.[2]

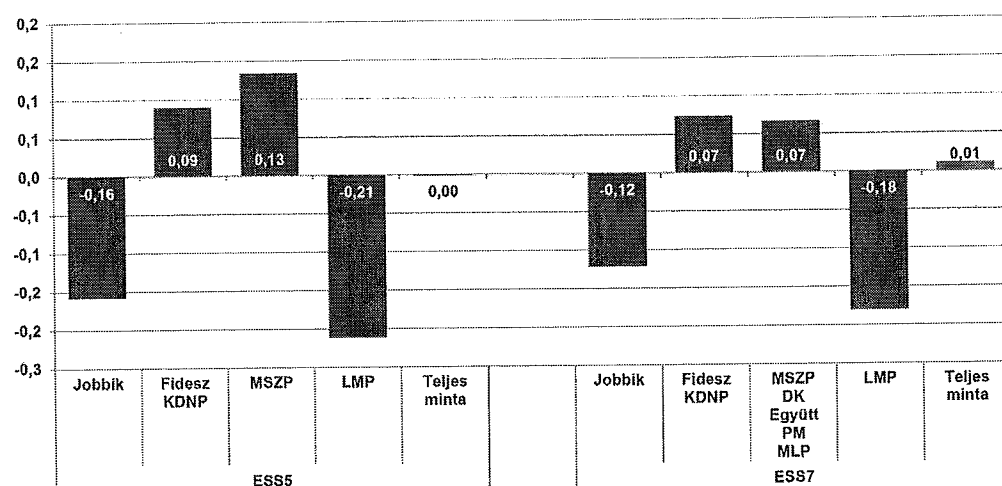
Várakozásunkkal összhangban a 2015-ös eredményekben ugyanakkor ezen különbségek gyakorlatilag eltűntek: a Jobbik szavazóinak Hatalom értékei nem különböztek szignifikánsan más pártok értékeitől. Ennek alapján, bár a Jobbik szavazótáborának nemi összetétele nem változott jelentősen, a hatalmi és társadalmi egyenlőtlenségek igenlése már kevésbé hangsúlyos vonása a párt szavazótáborának, mint volt korábban.

1. ÁBRA. *Hatalom értékek a parlamenti listát állító pártok szavazótáborában, 2010 (ESS5) és 2015 (ESS7)*

2 A varianciaanalízis szignifikáns különbségeket mutat a pártok szavazótáborai közt: df = 824, F = 9,542, $p \leq 0,0001$).

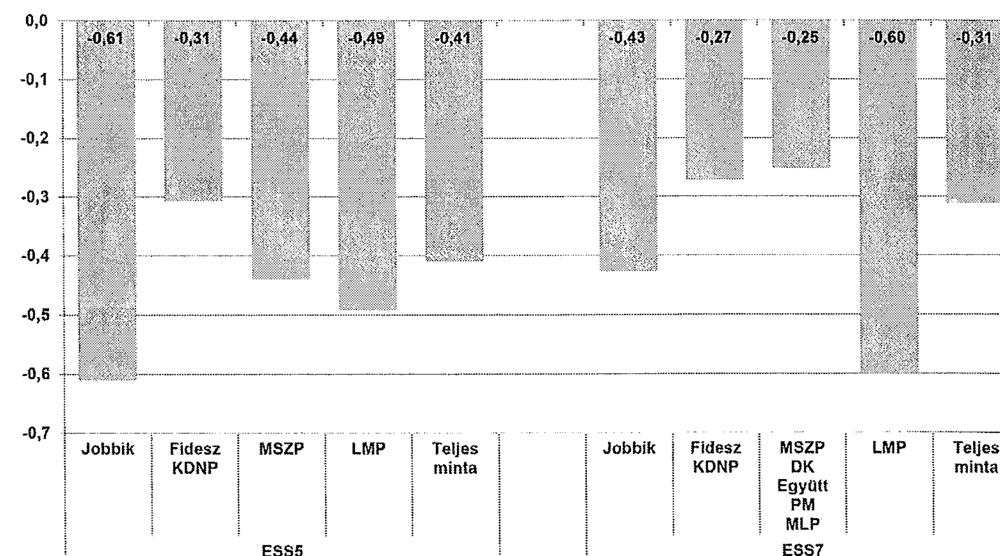
Fontos eredményt kapunk ugyanakkor, ha az autoriter szubmisszióhoz tartozó értékek (Tradicionalizmus, Konformizmus) pártokon belüli eloszlását figyeljük meg. Nemcsak arról van szó, hogy elvárásainkkal összhangban a Tradicionalizmus és a Konformizmus értékei nem voltak magasabbak a Jobbik táborában, hanem kifejezetten alacsonyabbnak mutatkoztak a mintaátlaghoz képest. A tradíció értéke mind 2010-ben, mind 2014-ben szignifikánsan[3] alacsonyabb volt a Jobbik táborában, mint a Fidesz és az MSZP táborában (ugyanakkor nem volt szignifikánsan alacsonyabb, mint az LMP szavazói esetében). Szemben tehát a szélsőjobboldal hagyományosan „hipertradicionalista", „ultrakonzervatív" karakterével kapcsolatos általános elvárásokkal, a Jobbik esetében (részben generációs jellegénél fogva is) a nontradicionalizmus tűnik a megkülönböztető jegynek *(2. ábra)*.

2. Ábra. *Tradicionalizmus értékek a parlamenti listát állító pártok szavazótáborában, 2010 (ESS5) és 2015 (ESS7)*

Érdekes ugyanakkor, hogy míg 2010-ben a nonkonformizmus terén a Jobbik kilógott a többi párt közül,[4] 2015-ben már belesimult a többi párt átlagába. Ennek alapján – talán a mérséklődési, „mainstreamizálódási" tendenciával összhangban tompult a Jobbik szavazótáborának nonkonformista, lázadó karaktere, mely korábban még egyértelműen jellemezte *(3. ábra)*.

3 A varianciaanalízis eredményei: 2010: df = 827, F = 4,4; p = 0,004.
4 A varianciaanalízis eredménye: df = 834, F = 3,834; p = 0,01.

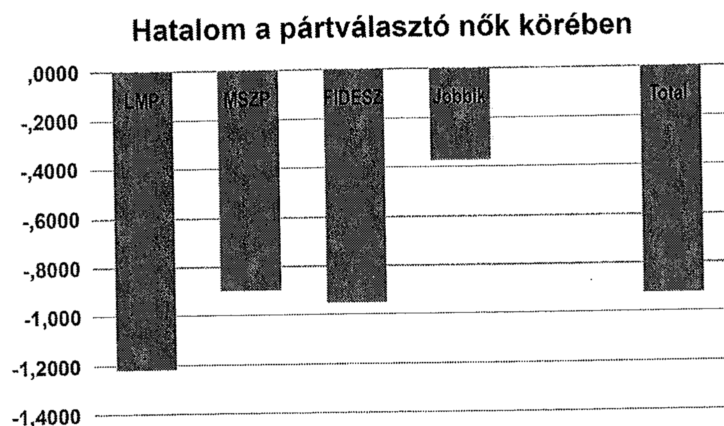
3. Ábra. *Konformizmus értékek a parlamenti listát állító pártok szavazótáborában, 2010 (ESS5) és 2015 (ESS7)*

Különbségek a pártválasztó nők értékpreferenciáiban

A teljes mintában mind 2010-ben, mind 2015-ben megfigyelhető, hogy míg az autoriter agresszióhoz tartozó Hatalom értékek a férfiaknál, addig az autoriter szubmisszióhoz tartozó Konformizmus, illetve Tradicionalizmus értékek a nők esetében magasabbak.

2010-ben a jobbikos almintán ugyanakkor ez a különbség – elvárásainkkal összhangban – eltűnt. Sőt, nem szignifikáns mértékben ugyan, de a jobbikos nők mutattak magasabb Hatalom pontszámot, mint a jobbikos férfiak. A pártok összevetésénél pedig az látszott, hogy a jobbikos nők a többi párt női szavazóihoz képest szignifikánsan[5] magasabb Hatalom értékekkel jellemezhetőek (ld. *4. ábra*).

5 df = 456; F = 4,96; p = ,002.

4. ÁBRA. *Hatalom a pártválasztó nők körében, pártok szerinti bontásban (2010)*

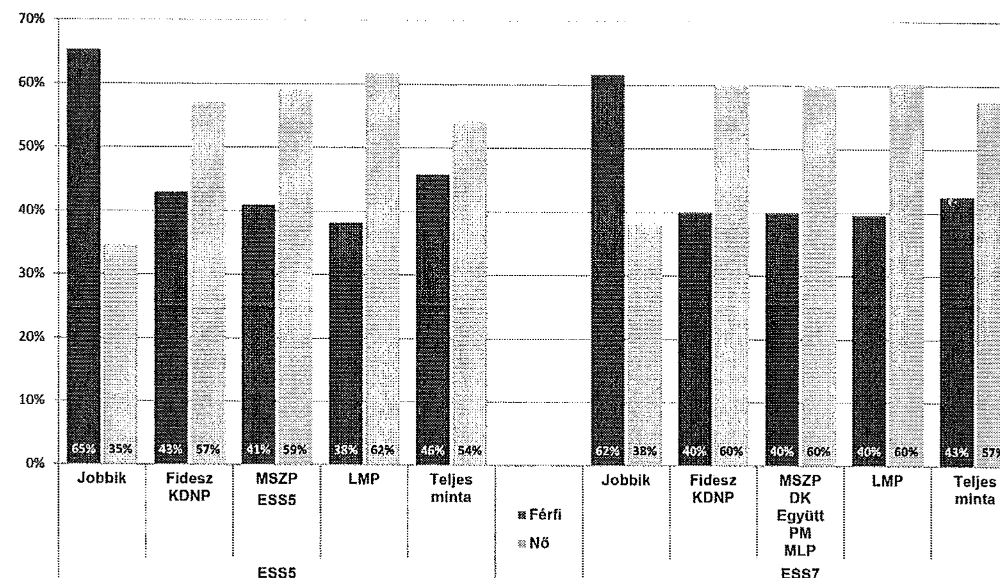
Várakozásainkkal összhangban ugyanakkor ezek a különbségek 2015-re gyakorlatilag teljesen eltűntek. A Hatalom értékében ugyan a jobbikos almintában 2015-ben sem látszik szignifikáns különbség férfiak és nők között (de a férfiak értéke némileg magasabb), a Jobbik női szavazóit nem jellemzi már szignifikánsan magasabb autoriter agresszió (Hatalom) a többi párt női szavazóihoz képest, mint ahogy azt 2010-ben láthattuk.[6]

Gender gap a Jobbik szavazótáborában: 2010 és 2015

A kutatásunk elvárásait csak részben megerősítve – a középre orientálódással és a szavazótábor bővülésével párhuzamosan – a nemi szakadék a Jobbik szavazótáborában csökkent, de nem látványosan a vizsgált időszakban (lásd *5. ábra*). Míg 2010-ben 65% volt a férfiak aránya a Jobbik szavazótáborában, addig 2015-re ez mindössze 3 százalékponttal, 62%-ra csökkent. Ez a különbség a hibahatárok figyelembevétel nem tekinthető szignifikánsnak.[7] Ennek alapján a mérséklődési tendencia, csak részben megerősítve a feltételezéseket, nem mutatott jelentős csökkenést a gender gap-ben. A bevezetőben említett nemzetközi eredményekkel egybevágó kutatási eredmény, hogy a zöld Lehet Más a Politika szavazótáborában találhattuk 2010-ben a legalacsonyabb női arányt, 38 százalékot. Mind 2010-ben, mind 2015-ben azt láthattuk, hogy a Jobbik az egyetlen párt, melynek szavazói körében a férfiak vannak többségben – az összes többi párt esetében a szavazók túlnyomó többsége nő. A „férfias szavazótábor" tehát a Jobbiknak különösen fontos megkülönböztető jele maradt a hazai politikai palettán.

6 Az egyetlen schwartzi érték, melyben a jobbikos nők 2015-ben szignifikánsan különböztek a férfiaktól, a Biztonság volt – itt a nők értékei voltak magasabbak.

7 Rudas (1998) hibahatárra vonatkozó fejtegetései alapján 1500 fő körüli minta esetében, 95%-os megbízhatóság mellett, 5% körüli almintaméret esetében csak maximum 2,6%-os hibahatár mellett lehet becsléseket tenni – ez alapján pedig nem jelenthető ki, hogy a 2015-ös érték szignifikánsan alacsonyabb a 2010-esnél.

5. ÁBRA. *Nemi arányok a parlamenti pártok szavazótáborában, 2010 (ESS5) és 2015 (ESS7)*

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Bár hagyományosan megfigyelhető jelenség a radikális populista jobboldali pártok esetében, hogy szavazótáborokban felülreprezentáltak a férfiak (gender gap) a hazai szélsőjobboldali párt, a Jobbik szavazóinak körében ez a tendencia nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő. Kézenfekvő, és a szakirodalom alapján igazolhatónak tűnő feltételezésként abból indultunk ki, hogy a Jobbik esetében ez a nemi egyenlőtlenség mögött meghúzódó fő ok elsősorban a párt szélsőséges, erőszakos retorikája és imázsa, és ennek pszichológiai háttérváltozójaként az autoriter agresszió (SDO, illetve Hatalom motiváció). Azt is feltételeztük ugyanakkor, hogy a Jobbik szavazótáborának és női szavazóinak ezen „maszkulin" pszichológiai vonása, és a férfiak felülreprezentáltsága az elmúlt években csökkent annak köszönhetően, hogy a Jobbik 2012-től kezdve deklaráltan és stratégiailag rögzítetten is igyekszik mérsékelni imázsát és retorikáját, amivel párhuzamosan bővült is a párt szavazótábora.

Elvárásainkkal összhangban bebizonyosodott, hogy a „maszkulin" tekintélyelvű agresszió a Jobbik szavazóit (és női szavazóit) 2010-ben látványosan megkülönböztette más pártok szavazóitól. Az adatok alapján az a feltételezés tűnik valószínűnek, hogy a párt erőszakos imázsának, és a szavazók körében mért autoriter agressziónak valóban jelentős szerepe lehetett a nemi különbségek formálásában. Ennek alapján logikusnak tűnik a magyarázat: a gender gap fő oka az autoriter agresszió (Hatalom), és a Jobbikra szavazó nőket ez az értékpreferencia különbözteti meg elsősorban más pártok női szavazóitól.

Az eredmények részben alátámasztják azt az elképzelést, hogy a radikális jobboldali pártokhoz való csatlakozás egyik motívuma az erős hatalomaspirációval rendelkező nők esetében a szélsőséges maszkulin értékeket középpontba helyező férfi csoporttal való azonosulás lehet, az észlelt alacsony társadalmi státus kompenzálására irányuló stratégia – ami egyben a mobilitási lehetőségek illúzióját is nyújthatja. Ez a tényező ugyanakkor a Jobbik mérséklődésével veszít jelentőségéből.

Elvárásainknak megfelelően ugyanis 2010 és 2015 között, a Jobbik mérséklődési, „néppártosodási" tendenciáival összhangban a Jobbik szavazótáborában ezen karakteres, „maszkulin" pszichológiai vonásai enyhültek – sőt, gyakorlatilag eltűntek. 2015-ben az autoriter agresszió már sem a Jobbik szavazóit nem különböztette meg más pártok szavazóitól, sem a Jobbik női szavazóit más pártok női szavazóitól. Pszichológiai szempontból tehát a Jobbik szavazótáborának „maszkulinitása" egyértelműen csökkent.

Mindezekkel együtt érdekes, hogy harmadik előfeltételezésünk, mely szerint a néppártosodó Jobbik szavazótáborában a férfiak felülreprezentáltsága is csökken, nem igazolódott. Csak hibahatáron belül (tehát nem szignifikáns mértékben), 65-ről 62%-ra csökkent a vizsgált időszakban a Jobbik szavazótáborában a férfiak aránya. Érdekes tehát, hogy bár a vizsgált időszakban a Jobbik szavazótábora jelentős számszerű bővülést tudott felmutatni, és a Jobbik szavazótáborának maszkulin vonásai is csökkentek, ez a jelek szerint egyelőre nem eredményezte a nők növekvő támogatását a párt irányában.

Ezen eredmények alapján két feltételezés adódhat: 1) eredeti elképzelésünkkel ellentétben nem az autoriter agresszió és a Jobbik erőszakosnak tartott imázsa a Jobbik férfidominanciájának fő oka, 2) az eredeti elképzelésünkkel összhangban ez a fő ok, ugyanakkor a szavazótábor változása, pszichológiai „elnőiesedése" nem eredményez azonnal kiegyenlítődést a nemi arányokban. Ez utóbbi magyarázat alapján elképzelhető lenne, hogy a nők Jobbik-preferenciájának eddig gátat szabó pszichológiai korlátok már lebomlottak, és ezt később követi majd a párt szavazótáborának nemi kiegyenlítődése. Mi alapvetően ez utóbbi magyarázatra hajlunk, és amennyiben elméleti előfeltételezéseink helytállóak, a további kutatásoknak (az elmúlt években látottakhoz hasonló pártstratégiai irányvonalat feltételezve) a nők arányának növekedését kell majd mutatnia a Jobbik szavazótáborában amellett, hogy a „maszkulin" tekintélyelvű erőszak megkülönböztető jellege végleg eltűnik a Jobbik szavazótáborában. Ezt a feltételezést erősíti egyébként a Jobbik elnöke által a cikk elején idézett (de meg nem nevezett) frissebb kutatás, mely szerint a Jobbik új szavazói körében erősen felülreprezentáltak a nők.

Érdekes eredményeket találtunk ugyanakkor a „feminin" tekintélyelvűség szerepéről is a Jobbik szavazótáborában. Eredeti feltételezéseinket túlszárnyalva, és a Jobbik szavazóinak „maszkulin" értékorientációját megerősítve a tekintélyelvűség „feminin" dimenziójaként azonosított autoriter szubmisszióhoz tartozó értékek, a Konformizmus és a Tradicionalizmus mind a férfi, mind a női jobbikos mintában alacsonyabbak voltak az átlagnál a 2010-es mintán. Ez rámutat arra a – vélhetően nem kizárólagosan magyar – jelenségre, hogy a modern radikális jobboldal által kínált politikai és pszichológiai élmény sokkal inkább a nonkonformizmushoz és a tradícióellenességhez, mintsem a vak szabálykövetéshez áll közel. Ez a fajta nonkonformizmus és tradícióellenesség is egy olyan tényező lehet, mely a női szavazókat távoltartja a párttól, hiszen a nőkre a *tradicionális gender gap* alapján éppen hogy a „hagyományosabb" szavazási mintázat jellemző. Ezen a téren is mutatkozik ugyanakkor mérséklődés: bár a Jobbik szavazói a 2015-ös mintán továbbra is erősen nontradicionalisták voltak, a nonkonformizmus már nem jellemezte őket. Ez szintén összefügghet a középre tartó, mainstreamet célzó, a „lázadást" hátrahagyó politikai stratégiával – amit Vona Gábor (2016b) úgy fogalmazott meg: *„a közösség kamasz lelkét elvesszük, hogy helyet teremtsünk a felnőtt és kormányképes, az egész nemzet közösségét képviselni akaró és tudó Jobbik lelkének".*

Tesztoszteronpárt-e tehát Jobbik? Az eredmények alapján: választóinak értékeiben már kevésbé, tagságának összetételében viszont még egyértelműen. A „néppártosodási" stratégia ugyan még nem csökkentette jelentősen a nemi aszimmetriát a párt szavazótáborában, ugyanakkor eltűnt a párt szavazóinak karakteresen „maszkulin" jellege. A Jobbik nem veszítette el nontradicionalista jellegét, ugyanakkor maszkulin, erőszakos jellege – összhangban a párt által követett stratégiával – egyértelműen tompulni látszik. Ez az eredmény pedig azt a korábbi, fontos politikatudományi eredményt is aláhúzza, hogy a politikai voluntarizmusnak a szavazótáborok gondolkodásának, értékeinek formálásában továbbra is rendkívül fontos szerepe van (Enyedi 2005).

IRODALOM

Altemeyer, B. (1998): The other authoritan personality. *Advances in Experimental Social Psychology, 30,* 48–76.

Bernát A.; Juhász A. – Krekó P. – Molnár Cs. (2012): A radikalizmus és a cigányellenesség gyökerei a szélsőjobboldal szimpatizánsai körében. *Társadalmi Riport 2012.* Tárki, Budapest. 355–376.

Betz, H. G. (1994): *Radical right-wing populism in Western Europe.* St Martin's, New York.

Bíró-Nagy, A. – Boros, T. (2016): Jobbik going mainstream. Strategy shift of the far-right in Hungary. In: Jamin, J. (szerk.): *L'extrême droite en Europe.* Bruylant, Párizs.

Csepeli Gy. – Murányi I. – Prazsák G. (2011): *Új tekintélyelvűség.* Aperion, Budapest.

Enyedi, Zs. (2005): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. In: Gombár Cs. (szerk.): *Két Magyarország?* Osiris-Korridor, Budapest.

ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010): Data file edition 3.2. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.

ESS Round 7: European Social Survey Round 7 Data (2014): Data file edition 2.0. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC

Félix, A. (2015): Hungary. In: Kováts, M. – Pöim, M. (eds.): *Gender as a Symbolic glue. The position and role of conservative and far-right parties in the anti-geder mobilization in Europe.* Foundation for European Progressive Studies. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf *(Letöltés ideje: 2016.09.20.)*

Félix A. – Gregor A. (2012): Kell egy csapat? – a Jobbik és fiatal támogatóinak vizsgálata, különös tekintettel a társadalmi nemekre. *Másodkézből – Magyar Ifjúság, 2012.* 263–291. http://kutatopont.hu/files/2012/02/Magyar_Ifjusag_2012_MASODKEZBOL.pdf *(Letöltés ideje: 2016.09.20.)*
Givens, T. E. (2004): The radical right gender gap. *Comparative Political Studies, 27,* 30–54.
Harteveld, E. – Van Der Brug, W. – Dahlberg, S. – Kokkonen, A. (2015): The gender gap in populist radical-right voting: examining the demand side in Western and Eastern Europe. *Patterns Of Prejudice, 49,* 103–134.
Inglehart, R. – Norris, P. (2000): The developmental theory of the gender gap: Women's and men's voting behavior in global. *International Political Science Review, 21,* 441–463.
Kossowska, M. – Bukowski, M. – Hiel, A. (2008): The impact of submissive versus dominant authoritarianism and negative emotions on prejudice. *Personality & Individual Differences, 45,* 744–749.
Kovács M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrieraspirációk. *Educatio, 2007. tavasz,* 99–115.
Krekó P. (2015a): „A Jobbikkal szembeni tabuk mára ledőltek." *Magyar Narancs,* interjú, 2015. március 19.
Krekó P. (2015b): Gyanús világ, gyanús jogrendszer. In: Hunyady Gy. –Berkics M. (szerk.): *A jog szociálpszichológiája – a hiányzó láncszem.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 417–433.
Krekó P. – Kovács M. (2012): Nemi egyenlőtlenség a szélsőjobboldalon: felülreprezentáltak-e a férfiak a szélsőjobboldali pártok támogatói között? *MPT XXI. Országos Tudományos Nagygyűlése,* 2012. május 30., Budapest.
Krekó P. – Molnár Cs. – Juhász A. (2010): A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon. In: Sándor P. – Vass L.: *Magyarország Politikai Évkönyve, 2009.* DKMKA, Budapest.
Lippa, R. – Arad, S. (1999): Gender, personality, and prejudice: The display of authoritarianism and social dominance in interviews with college men and women. *Journal of Research in Personality, 33,* 463–493.
Mayer, N. (2015): The closing of the radical right gender gap in France? *French Politics, 13,* 391–414.
Mayer, N. – Sineau, M. (2002): France: the Front National. In: Amesberger, H. – Halbmayr, B. (eds.): *Rechtsextreme Parteien – eine mögliche Heimat für Frauen?* Leske+Budrich, Opladen. 61–112.
Montgomery, K. A. (2015): Women's resistance to the radical right: lessons from post-Communist Hungary. *Patterns of Prejudice, 49,* 225–248.
Mudde, C. (2007): *Populist radical right parties in Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.
Norris, P. (2005): *The 'new cleavage' thesis and the social basis of radical right support (February 2005).* KSG Working Paper No. RWP05-015. Harvard University – John F. Kennedy School of Government, Cambridge, MA. http://ssrn.com/abstract=682682 *(Letöltés ideje: 2016.09.20.)*

Nyusztay M. (2011): Kétharmados többségben az idegengyűlölet: Kimenni és változtatni! *Népszabadság, 2011. december 15.* http://nol.hu/belfold/20111205-kimenni_es_valtoztatni-1290357. A cikk alapjául szolgáló prezentáció letölthető a Tárki honlapjáról: http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20111202_2.ppt *(Letöltés ideje: 2016.08.10.)*
Pelinka, A. (2002): Vorwort. In: Amesberger, H. – Halbmayr, B. (eds.): *Rechtsextreme Parteien- eine mögliche Heimat für Frauen?* Leske+Budrich, Opladen. 1–17.
Pető, A. (2015): Epilogue. In: Kováts, M. – Põim, M. (eds.): *Gender as a Symbolic Glue. The position and role of conservative and far-right parties in the anti-gender mobilization in Europe.* Foundation for European Progressive Studies. 126–131. http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/11382.pdf *(Letöltés ideje: 2016.09.20.)*
Political Capital (2015): A politikai erőszak mérése. Political Capital, Budapest. http://www.politicalcapital.hu/wp-content/uploads/PC_ISEC_political_violence_opinions_hun_web.pdf *(Letöltés ideje: 2016.09.20.)*
Pratto, F. – Espinoza, P. (2001): Gender, ethnicity, and power. *Journal Of Social Issues, 57,* 763–780.
Rudas T. (1998): *Hogyan olvassunk közvélemény-kutatásokat?* Új Mandátum, Budapest.
Róna D. – Reich J. (2015): „Nemzetiek", rendpártiak, első generációs értelmiségiek és közösségre vágynak. A Jobbik egyetemista-főiskolás támogatói. In: Szabó A. (szerk.): *Racionálisan lázadó fiatalok.* Belvedere, Budapest–Szeged. 155–181.
Sibley, C. G. – Wilson, M. S. – Duckitt, J. (2007): Antecedents of men's hostile and benevolent sexism: The dual roles of social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 33,* 160–172.
Sidanius, J. – Pratto, F. – Bobo, L. (1994): Social dominance orientation and the political psychology of gender. A case of invariance? *Journal of Personality & Social Psychology, 67,* 998–1011.
Szabó A. (2015): *Az egyetemisták és a főiskolások Magyarországon.* Belvedere Kiadó, Budapest. http://www.belvedere.meridionale.hu/letolt/Gyorsjelentes_v20150510_FINAL_WEB.pdf *(Letöltés ideje: 2016.09.25.)*
Van Hiel, A. – Pandelaere, M. – Duriez, B. (2004): The impact of need for closure on conservative beliefs and racism: Differential mediation by authoritarian submission and authoritarian dominance. *Personality and Social Psychology Bulletin,* 30, 824–837.
Vona G. (2015): Nőnek és férfinak egyenjogúnak kell lennie. Interjú, *N' Televízió, 2015. december 18.* http://n1tv.hu/a-nonek-es-a-ferfinak-egyenjogunak-kell-lennie?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201610 *(Letöltés ideje: 2016.09.10.)*
Vona G. (2016a): Orbán kiégett, csak a szerzési vágy és a foci motiválja. Interjú, *Index, 2016. június 2.* http://index.hu/kulfold/2016/06/02/vona_orban_kiegett_csak_a_szerzesi_vagy_es_a_foci_motivalja/ *(Letöltés ideje: 2016.09.10.)*
Vona G. (2016b): Hová tűnt a Jobbik lelke? *Facebook-bejegyzés Vona Gábor hivatalos FB-oldalán, 2016. augusztus 23.* https://www.facebook.com/vonagabor/posts/10154513327879623:0 *(Letöltés ideje: 2016.09.10.)*

WILCOX, A. – WEINBERG. L. – EUBANK, W. (2003): Explaining national variations in support for far right political parties in Western Europe, 1990–2000. In: MERKL, P. H. – WINBERG, L. (eds.): *Right wing extremism in the twenty-first century.* Frank Cass, London. 126–158.

ZICK, A. – WOLF, C. – KÜPPER, B. – DAVIDOV, E. – SCHMIDT, P. – HEITMEYER, W. (2008): The syndrome of group-focused enmity: The interrelation of prejudices tested with multiple cross-sectional and panel data. *Journal Of Social Issues, 64,* 363–383.

Bár a nők helyzete az elmúlt száz évben globálisan és lokálisan óriási változáson ment keresztül, a nemi alapú társadalmi egyenlőtlenség nem tűnt el, és az élet minden területén korlátozza nemcsak a nők, de a férfiak önmegvalósítási lehetőségeit is. A társadalmi nemek tudománya a nemek helyzetének változásával párhuzamosan alakult ki azzal a céllal, hogy nyomon kövesse ezt a folyamatot, és feltárja haladásának vagy éppen elakadásának okait.

A kötet célja, hogy bemutassa ezt az interdiszciplináris területet, bepillantást nyújtva az elméleti megközelítésekbe, valamint a hazai kutatások eredményeibe is.

ISBN 978 963 284 835 8

TÁRSADALMI NEMEK

KOVÁCS M... (szerk.)

ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar

TÁRSADALMI NEMEK

Elméleti megközelítések és kutatási eredmények

Szerkesztette: **KOVÁCS MÓNIKA**

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

